

وارليق

تۆركجه- فارسجا فرهنگي درگي
فصلنامه فرهنگي تركي- فارسي

۲۶- جى ايل، ياز ۱۳۸۳، سايي ۱-۱۳۲، ۱۴۴ صحيفه

يازىچى و شاعير كريم مشروطهچى (سؤنمز) ۷۵ ياشيندا

ISSN 1023 7186

قيمت: ۸۰۰ تۆمن

وارلىق

فصلنامە فرهنگى فارسى - تۈركى

تۈركجە - فارسجا فرهنگى درگى

۲۶ - جى ايل، ، ساىي ۱ - ۱۳۲، ياز ۱۳۸۳

بۇ سايممىزدا:

- ۳..... پرۇفسور دۇكتور صادق تۇرال و اۆنون حيات و ياراديجىلىغى، دۇكتور جواد هيئت
- ۶..... تۈرك ليسانلارى نين تۇوچىدى، دۇكتور عايشه ايلكر
- ۱۲..... شھريار نيسگىلى و نۇستالگيانين تحلىلى، ايواز طه
- ۲۰..... تصوير اعراب در ادبيات مدرن فارسى، ترجمه اكبر شيخ زاده
- ۲۶..... خۇراسان تۈركلىرى نين فولكلورىك داستانلار يندان، حسين م. گۈنئىلى
- ۳۳..... آذربايجان شيفاهى خالق ادبياتيندا آلكيش و قارغيش، عزيز محسنى
- ۴۱..... سخنى در باب افراسياب تورانى، مهدى افضللى
- ۵۴..... فضولى دن چاپ اولونماميش بير قصيده، ائل اوغلو
- ۶۰..... زبان آذرى و تحريفات تاريخى كسروى، مهندس حسن راشدى
- ۷۲..... آدين شرفليدير سنين، مينا خانيم تكلهلى
- ۷۸..... اليغاميزا خور باخماياق، عادل ارشادى فر
- ۸۶..... اورتوقرافى چاليشمالار يميز و بۇگونكو طلبلر و تكليفلر، ابراهيم رفر
- ۹۲..... حفظ زبان هاى فرانسه، حفظ تنوع فرهنگى، دكتور محمدعلى كيانور
- ۹۵..... روابط زبان هاى ايرانى ميانه و تۈركى، آ. ديل آچار، ترجمه حميد دباغى
- ۱۰۱..... كىتاب تانيتىمى، عزيز محسنى
- ۱۰۸..... هفته فرهنگى آذربايجان در تهران، مسعود فيوضات
- ۱۱۲..... شعر
- ۱۱۵..... امّ البانو (بانين) حاقيندا سۆز، تۇره خانيم حوسئينووا
- ۱۱۹..... قرآن - كريمين يئنى ترجمه سى، حافظ آبي يئف
- ۱۲۱..... بۇيوك آلمان تۈركولوگو گرهارد دۇر فر، ابراهيم رفر
- ۱۲۳..... خديويه ال بازماسى نين سۇن طالعى، مير هدايت حصارى
- ۱۲۸..... سۇنمز اۇجاق، شاعير كريم مشروطه چى نين ۷۵ ايللىگى
- ۱۳۷..... قره باغ در عصر سلجوقيان، صمد سردارى نيا
- ۱۴۶..... باتى آذربايجاندا خريستيان بير دۇولتين قۇرولماسى پلانلارى، دۇكتور جواد هيئت

وارلىق درگىسى اورتوقرافى قۇراللارى اساسيندا يايىنلانير.

اولو تانرى نين آدى ايله

وارلىق

فصلنامه فرهنگى فارسى - تركى

تۆركجه - فارسجا فرهنگى درگى

۲۶- جى ايل، ، سايى ۱-۱۳۲، ياز ۱۳۸۳

پروفيسور دۆكتور صادق تۇرال

و اونون حيات و يارادىجىلىغى

دۆكتور جواد هيئت

صادق تۇرال كمال اوغلو ۱۹۴۶- جى ايلده قيرخقالادا آنادان اولموش و ايلك و اورتا تحصيلينى اوزادا آپارميش و ۱۹۶۶- جى ايلده آتاتۆرك اونيورسيتهسى ادبيات فاكولته سيندن مآزون اولموشدور. بير مۆدت اورتا و عالى مکتبلرده مۆعلىم اولموش، سؤنرا ۱۹۷۸- جى ايلده ادبيات دۆكتورو، ۱۹۸۳- جۆ ايلده دۆچنت و ۱۹۸۸- جى ايلده حاجت تپه اونيورسيته سينده پروفيسور اولموشدور. اؤن بير مۆدت دؤولت ايشلرينده كۆلتور و پلانلما تشكيلاتيندا چالشميش، اونيورسيته ده تۆرك ادبياتى و ادبياتا عاييد مسأله لر اؤزرينده تدريس اتميشدير و بير مۆدت آلمانادا چالشميش و ۱۹۹۳- جۆ ايلده آتاتۆرك كۆلتور مركزى باشقانى اولموش و نهايت ۲۰۰۰- جى ايلده آتاتۆرك كۆلتور ديل و تاريخ يۆكسك قورومو باشقانليغينا سئچيلميشدير.

پروفېسور صادق تۇرال بۇ مۆدەتدە يۈزدن چۈخ مىلى و مىلتلار آراسى قۇرولتايلاردا ايشتىراك اندەرك معروضه لىر سۆنموش و عئىن- زاماندا ديوان و يئنى ديوان ادبى درگيليرىنى، هابئله بيلگه و آريمىش درگيليرىنى نشر ائتمىشدير.

پروفېسور تۇرال ۱۹۹۵-جى ايلدىن اونون باشقانلىغى ايله پلانلانان تۆرك دۇنياسى ادبيات پروژەسىنى ايجرا ائتمگه باشلامىشدير. بۇ پروژەده تۆركيەدن ۴۷۰ و تۆرك جۆمهوريتلىرى و تۇپلوقلار يىندان ۱۶۸ ادبياتچى عالم ايشتىراك ائتمىشدير. پروژەنىن ۳۳ جيلده (هر جيلدى ۶۰۰ صحيفهده) نشر اولونمىشى پلانلانمىش و ايندى يه قدر ۱۶ جيلدى نشر ائدىلمىشدير.

تۆرك دۇنياسى يازيچىلارى نىن اورتاق كاتالوقو كيمى «تۆرك دۇنياسى ادبياتچىلارى آنسيكلوپيديسى»، «ادبيات كۆلتور قاواراملارى (مفهوملارى) ايله تريملىرى آنسيكلوپديك سۆزلۆگۆ»، «تۆرك دۇنياسى ادبياتى آنتالوژيسى»، «تۆرك دۇنياسى ادبياتى تارىخى» آدىلى مجموعهلردن عيبارت اولان بۇ بۆيۆك پروژەنىن ايندى يه قدر ايلك بئش جيلدى باسيلمىشدير.

اۇ، ۱۹۹۶-دان يونسكو مىلى كومىسيونو ايداره هئياتى عۆضوو و اۇرادان دا كۆلتور كۆمىتەسى باشقانلىغىنا سئچىلمىشدير. اونون بير چۆخ اثرلىرى باسيلمىشدير، اۇ جۆملەدن: «زامانىن ليندن تۇتماق». بۇ اثر بير نئچه مۆكافاتا لايىق گۆرۆلمۆشدور. اۇ، بير چۆخ مۆكافاتا، اۇ جۆملەدن قيرغيزستان دؤولت مۆكافاتى و عثمان توران تۆركلوك آراشديرما ارمغانىنا لايىق گۆرۆلمۆش، هابئله بير نئچه يابانچى آكادميليرىن عۆضوو سئچىلمىشدير. اۇ، بير چوخ اونيورسيتهلردن، اۇ جۆملەدن آذربايجان باكى- آسيا اونيورسيتەسى طرفيندن فخرى دۆكتورا آلمىشدير.

پروفېسور صادق تۇرال ۳۰۰- دن چۆخ علمى- ادبى مقاله نىن مۆكيفيدير. اۇ، اۇز آدىله ۱۲ و مۆشترىك ۱۳ (۲۵) اثرين مۆكيفيدير.

صادق بيگ ۱۹۷۴-جۆ ايلده دۆكتور دجله خانىميلا ائولنمىش و اۇغلو محمد آلپ معمارلىق دۆكتورلۇغونا نايىل اولموشدور. اۇز ايمضاسىنى داشييان كىتابلارى نىن آدلارى بئله دير:

- ۱- تۆركجه كۆمپوزيسيون (درس كىتابى)، آنكارا ۱۹۷۶ و ۱۹۷۷
- ۲- زامانىن ليندن تۇتماق، اۆتوكن نشرياتى، ايستانبول ۱۹۸۲
- ۳- كۆلتورل كيملىك اۆزرىنه دۆشۆنجه لىر، كۆلتور باخانلىغى، آنكارا ۱۹۸۸
- ۴- سۆرولارا جوابلارلا كۆلتور، ادبيات، ديل، اجداد يايىن ائوى، آنكارا ۱۹۹۱
- ۵- شخصيتلر و اثرلر (۲۴۰ صحيفه)، اجداد يايىن ائوى، آنكارا ۱۹۹۲
- ۶- ادبيات بيليمينه قاتقىلار (۲۲۴ صحيفه)، اجداد يايىن ائوى، آنكارا ۱۹۹۳

- ۷- قىلاووز: تۆرك دۇنياسى ادبيياتى تارىخى، آ.ك.م.ى. ۱۹۹۳
- ۸- تارىخىدىن دىستانا آتان دۇياريلىق، آ.ك.م.، آنكارا ۱۹۹۸
- ۹- بىلگىلەرنى يۇلۇندا، آ.ك.م.، آنكارا ۱۹۹۹
- ۱۰- ايلمگە يانسىيان شعر: قالى، كىلىم، آنكارا ۱۹۹۹
- ۱۱- قازاق تۆركلوگونو آيدىنلاتانلارا نىسان بايىقىن باخىشى، آنكارا ۱۹۹۹
- ۱۲- ارمنى مسأله سىنه دايرى، آ.ك.م.، آنكارا ۲۰۰۱
- ۱۳- شعر قۇنوسوندا قاوراملاشديرما و تحليل يۇنتىمى (متودو)، چاپ حاليندا
- ۱۴- يۇز ايلين اسكىمه ين شخصيتى: آتاتۆرك، چاپ حاليندا
- صادق تۇرال باره ده ۷۰- دن چۇخ تۆركيه و خاريجده مقاله و يازى يازيلميشدير.

پروفىسور صادق تۇرال و حيات يۇلداشى دجله خانىم (۱۹۹۶)

حسین کاظم قدری نین «اجتهاد» درگیسینده

تۆرک لیسانلاری نین تۆوچیدی،

باره سینده ایرلی سۆردۆگۆ نظرلر

دۆکتور عایشه ایلکر*

حسین کاظم قدری ۱۸۷۰-جی ایلده ایستانبولدا آنادان اولموشدور. چۆخ یاخشی بیر تحصیل آلاق غرب دیلریندن اینگیلیزجه و فرانسوزجا ایله بیرلیکده لاتینجا و یونانجانلی اؤیرنمیشدیر. شرق دیلریندن عربجه و فارسجانلی دا مۆکمل دئییله جک شکیلده بیلیمکده ایدی.

حسین کاظم قدری، حیاتی نین دنمک اولار کی، تامامینی تۆرکجه و لهجه لری اۆزینده چالیشماغا وقف اتمیش بیر مۆجادیله آدمی ایدی. عثین زاماندا تۆخ سۆزلۆ ایدی و آچیق دانیشماغی سئون بیر اینسان اولدوغو اۆچۆن یانیندا اولانلارین سایى چۆخ اولمامیشدیر.

عومرۆنۆن بۆیۆک بیر مساعیسنی «بۆیۆک تۆرک لۆغتی»-نی یازماغا صرف اندن حسین کاظم قدری، بۇ ایشه دۆستلاری توفیق فیکرت، نورالدین بگ و شوقی بگ ایله ۱۹۱۷-جی ایلده باشلامیشدیر. آنجاق سۆنرادان دۆستلاری «بۆیۆک تۆرک لۆغتی»-نی یازماقدان ایمتیناع ائتدیکده، حسین کاظم قدری یولا یالینزباشینا داوام ائتدی. اۆتوز-اۆتوز بئش ایلیک بیر مساعی نین محصولو اولان بۆیۆک تۆرک لۆغتی حسین کاظم قدری نین ۱۹۳۴- جو ایلده طرسوسدا اولۆمۆندن سونرا کاغیذلاری نین آراسیندا تاپیلیمیشدیر. اولمه دن ایکی ایل اۆنجه ده کیتابخاناسینی و کاغیذلارینی اۆسکۆدارداکی سلیم آغا کیتابخاناسینا هدیه اتمیشدیر.

مجلسی- مبعوثانا ۱۹۱۲- جی ایلده ساروخان (مانیسا)، ۱۹۲۰- جی ایلده ده آیدین شهری نین میلت وکیلی اولراق گیرمیشدیر.

«طنین»، «اقدام»، «اجتهاد» و «ثروت فنون» کیمی قزت و درگیلرده هم «شیخ محسن فانی» مۆستعار آدی ایله، هم ده آچیق آدی ایله بیر چۆخ مقاله و یازی یازمیشدیر.

* - مانیسا شهرینده کی «جلال بایار» اونیورسیتته سی، فن- ادبیات فاکولته سینده یاردیمچی دؤچنت (دانشیار)

نوامبرا قدر نىشەر اولونان «تۈرك لىسانلارنى نىن تۈۋىھىدى» باشلىقلى مقاله لرىندە حسين كاظم قدرى، تۈرك لىسانلارنى نىن تۈۋىھىدىندە نە آنلا دىغىنى، تۈرك لىسانلارنى ھانسى لەھجە اطرافىندا بىرلىشىدىر مېگىن ضرورىلىگىنى و بۇ اولچۇلرىن نەلر اوللا بىلە جگىنى اۋرنكلرلە اچىقلامىشىدىر.

حسين كاظم قدرى نىن اىستر بۇيۇك تۈرك لۇغتى نىن دىباچەسىندە، اىستر سە دە اجتھاد درگىسىندە اۋرتايا قۇيدوغو نظرلر بىر- بىرىنى خۇلاصە اندەرك مۇھكىملىدىرىر. بۇيۇك تۈرك لۇغتى نىن دىباچەسىندە دىئىلىر: «بۇيۇك تۈرك لۇغتى، غرب لەھجە لرىندە باشقا اۋغور، چاغاتاي، اذرى و قازان دىللىرى نىن اۋغور جادان ايرىلان و بۇ نۇقشە-ى- نظر دىن بۆتۈن تۈرك دىللىرى ابلە اۋزاق- ياخىن بىر مۇناسىيەت عرض ائىدەن قۇببال، ياقوت، چاۋوش، قىرغىز كىمى لەھجە لرىن اىشتىقاقى، مۇقايسىھى و ادبى بىر لۇغەت نامەسىدىر. اۋتوز بئش سەنەلىك مۇتمادى بىر سەيىن حاصىلەسى اولان بۇ كىتابى تۈرك دىللىرى نىن بىر اصلدىن تۈرە دىگىنى گۇسترمك و آتيا بىر «وحدت لىسانىيە»- يە دۇغرو گندە بىلمك اىمكانىنى حاضىرلاماق اۋچۇن يازدىم.»^۱

بئىلە جە بۇيۇك تۈرك لۇغتى نىن يازىلىشى نىن اىكى بۇيۇك سىبى اۋلدوغو گۇرۇلمك دە: ۱- تۈرك لەھجە لرى نىن بىر قايناقدان تۈرە دىگىنى گۇسترمك، ۲- گلە جك دە بىر دىل بىرلىگىنە گندە بىلمك اۋچۇن اىمكان حاضىرلاماق. حسين كاظم قدرى، تۈرك لەھجە لرى نىن بىر قايناقدان تۈرە دىگىنى بۇيۇك تۈرك لۇغتىندە گۇسترمىش و دىل بىرلىگى نىن نىچە تامين اولوناجاغىنى دا «اجتھاد» درگىسىندە كى مقاله لرىندە آنلا تىمىشىدىر. حسين كاظم قدرى «تۈركىستان چىندەن اۋترىش سرحدلرىنە قذر اۋزانا قطعات و سىيە دە مۇتمگىن اقوام تورانىيە آراسىندا مۇناسىبات سىياسىيە حوصولونو تامين ائتمك اۋزرە تۈرك لىسانى نىن مۇختىلف لەھجە لرىنى بىرلىشىدىر مك لوزومونو بۇ گۇن دىگىلە بئىلە يارىن بۆتۈن شىد تىلە حىس ائىدە جگىز، چۈنكى، ھەر قۇوم و مېلت گۇنۇن بىرىندە اۋز لىسانى اطرافىندا تۇپلانماغا مېبور دور»^۱ - دئىەر ك تۈرك لەھجە لرى نىن گۇنۇن بىرىندە بىرلىشمك مېبور تىندە قالاچاغىنى ايفادە ائىدىر. بۇ بىرلىشمە نىن عۇثمانلى تۈركجەسى (غرب تۈركجەسى) اطرافىندا اولماسى نىن ضرورىلىگىنى دە «شۇبھە يۇخ كى، عۇثمانلى تۈركجەسى دىگر لەھجە لردەن داھا مۇترقى و افكار- عولويە و حىسبات- نجىيە و بدىعەنى تصوير و تھىۋۇچ اۋچۇن داھا مۇساعىد دىر، بۇ دا عۇثمانلى تۈركلرى نىن غرب ابلە و غربە مخصوص حىسبات و افكار- مدنئە ابلە زىادە تماسدا بۇلونموش اولمالارى نىن نىتيجەسىدىر. خۇصوصىلە عۇثمانلى تۈركجەسى نىن تىلفۇظو داھا نازىك دىر.»^۲ - سۇزلىرى ابلە ايفادە ائىدىر.

حسين كاظم قدرى يە گۇرە عۇثمانلى تۈركجەسى نىن بۇ مۇبىت خۇصوصىتلىرى نىن يانىندا مەنى جەتلر دە واردىر. بۇنو «عربچەنى تىقلىد نىتيجەسى اولاراق غرب تۈركلرى اۋزلىرىنە مخصوص اولان

۱- بۇيۇك تۈرك لۇغتى، ج ۱، ۲- جى چاپ، ص ۱۹۲۷

۲- اجتھاد، نۇمرە ۳۱، ۱۵ ائىلول (سېتامبر) ۱۳۲۷ (مىلادى ۱۹۱۱)

۳- مەن، نۇمرە ۳۱، ۱۵ ائىلول (سېتامبر) ۱۳۲۷ (مىلادى ۱۹۱۱)

اشكال- حۆروفو اۋنوتدوقلارى كىمى لىسانلارنىدا ايملاى- اىشتىقايەنن مۆحافىظەسى لۆزومونو تەقدىر ائتمەدىكلرىندىن عۆثمانلى تۆركجەسى بىر چۆخ احوال- ايجتىمايە و سىياسىيەنن تائىرى ايله شىرق لەجەلەرىندىن، يعنى اصليندىن پك چۆخ اوزاقلاشمىشدير.^۱ - شكىلىندە قئىد ائدىر.

حسین کاظم قدرى عئین زاماندا آجى بىر گنرچگى اورتايا قۇيماقدان دا چكىنمىر: «ايندى، شىرق تۆركجەلەرىندە عۆثمانلى لىسانىنا دۇغرو اۋز- اۋزۈنە حاصىل اۋلان بىر جرياندا اىستىفادە ائتمك و بۇ ساىەدە لىسانىمىزى تورانىن و تاتارىستانىن پك چۆخ يئرلەرىندە عۆمومى بىر لىسان- مىلى اۋلماق اۋزىرە قىبول ائتىدەر بىلمك اۋچۆن داھا اۋل اۋز دىلیمىزى دۆزلىتمك لۆزومونو دا ائتىرافدان گشرى دۇرمامالى يىق. آلتى يۆز سەنەدن زىادە بىر مۇجودىت- سىياسىيە و مىلەلەرى اۋلان عۆثمانلى تۆركلەرىن لىسانلارنىن اىشتىقاقاتىنى و فىلولوژىسىنى گۆستىرەجك بىر لۇغت كىتابىندا بئله محروم قالدىقلارنى دۆشۈنمگە مجبوروق.»^۲

حسین کاظم قدرى، صرف و نحو عالیملىرىنن دە بۇندا وبالى اۋلدوغونو قئىد ائدىر و تۆركجەنن اىشتىقاقاتىنا و فىلولوژىسىيە واقىف اۋلمايان بۇ صرف و نحو عالیملىرىنن دىلین تۇرەمە قانۇنلارنى اۋياچاقلارى يئردە قايدالارى تەقلید ائدىب پۇزولان و اصليندىن اۋزاقلاشان يازى طرزى و ايملانى تطبیق ائتىدىكلرىنى، شىرق لەجەلەرىنن ايسە عۆثمانلى تۆركجەسىندىن فرقلی اۋلاراق كۆكدن ايملاسىنى قۇرۇموش اۋلدوقلارنى ايفادە ائدىر.^۳

بۇ نۇقتەدە عۆثمانلى تۆركجەسىنن ايملاى- اىشتىقايىنى ايتىردىگى اۋچۆن اۋنا يىنى بىر شكىل وئىرەك اۋيغور و چاغاتاي تۆركجەلەرىندە اۋلدوغو كىمى حۆروف- ايملادان (سسىلیر: آ، ا، اى ...) فايدالانماغىن ضرورتىنى سۇئەلەيىر. بئلهجە، بىر چۆخ يئردە اۋنودولموش اۋلان حۆروف- ايملادان فايدالاناراق و مۆمكۆن اۋلدوغو قىدەر ايملاى اىشتىقايىيە اۋياراق بۆتۆن تۆرك خالقىنن عۆثمانلى تۆركجەسىنى تریج ائدەجگىندىن شۆبەسى اۋلمادىغىنى ايفادە ائدىر.^۴

حسین کاظم قدرى آیریجا عربجه ايله تۆركجە آراسىندا صرف و نحو قايدالارى يۇنۇندىن چۆخ بۇيۆك بىر فرق اۋلدوغو حالدا تەقلیددە چۆخ ایرلى گنڈىلدیگىنى، بۇنا رغماً تۆركجەنى عربجه قايدالارنى گۆرە يازماغىن مۆمكۆن اۋلمادىغىنى، تۆركجە كىمى بىر دىلین كلمەلەرىنن حۆروف- ايملادان فايدالاناراق يازىلا بىلمەيەجگىنى قئىد ائدىر.^۵

دىل ايملاسىنى تەعیین ائدەجك عۆنصورون ايسە اىشتىقاقات- لۇغتیيە اۋلدوغونو قئىد ائدن حسین کاظم قدرى، «دنىز» كلمەسىنن تۆرك لەجەلەرىندەكى يازیم شكىلىنن بىر- بىرىنە اۋيغون اۋلمادىغىنى

- ۱ - همان، نۇمره ۳۲، ۱ اکیم (اۆکتوبر) ۱۳۲۷ (میلادی ۱۹۱۱)
- ۲ - همان، نۇمره ۳۳، ۱۵ اکیم (اۆکتوبر) ۱۳۲۷ (میلادی ۱۹۱۱)
- ۳ - همان، نۇمره ۳۲، ۱ اکیم (اۆکتوبر) ۱۳۲۷ (میلادی ۱۹۱۱)
- ۴ - همان، نۇمره ۳۱، ۱۵ ائیلول (سئپتامبر) ۱۳۲۷ (میلادی ۱۹۱۱)
- ۵ - همان، نۇمره ۳۳، ۱۵ اکیم (اۆکتوبر) ۱۳۲۷ (میلادی ۱۹۱۱)

اۋرنىكلرلە گۇستىرير. بۇ نۇقتەدە ايرلى سۆردۆگۆ چاره ايسه تلفۇظ ايملاسى نين، ايشتىقاق ايملاسىنا توافۇق ائتديگى يئرلردە تردۆدە دۆشمەدن اۋخوندوغو كىمى يازماقدىر. «دكز» - دنيه تلفۇظ ائتديگىمىز كلمه عئين شكىلدە يازيلا بيلر.

حسین کاظم قدری، ایستر بویۆك تۆرك لۇغيتىنى، ایسترسه ده «تۆرك ليسانلارى نين تۇوحيدى» مقاله لرىنى يازاركن عئين زاماندا تۆرك لهجه لرى نين ادبى محصوللارنى - قزت و درگيلرىنى ده ياخىندان تعقيب ائتمكده ايدى. بئله جه ده، لهجه لرىن هانسى اىستىقامتده گئتىدىگىنى چۇخ ياخشى بيليردى. اۋنون، «أذرى، چاغاتاى و اۋغور كىمى لهجه لره نىسبتله پك چۇخ تكامۇل ائدن قيرىم و قازان تۆركجه لرىنده بئله عۇثمانلى تۆركجه سینه دۇغرو حيس ائدىله جك درجه ده بير تمايۇل گۇرۆلمكده دير.»^۱ - دنمه سى، بۇنا بير اۋرنكىدر. قازان تۆركجه سىندن اۋرنىكلرله ده بۇ فيكرىنى دستكله بير.

حسین کاظم قدری، عۇثمانلى تۆركلرى نين اۋزلىرى كىمى بير اصلدن گلن، ديلين مۇختليف لهجه لرى ايله تكلۇم ائدن تۆرك اقوامىنا، اۋز ديلىنى تقليد ائتديرمك و اۋنلاردا بۇ يۇلا مۇحكىم و اۋزون سۆرن بير تمايۇل اۋياندىرماق اۋچۇن هئچ بير شئى ائتمه ديكلىرىنى، لاكىن منطيقى بير فيكىرله دۆشۈنۆله جك اولورسا تۆرك قۇوملرى نين اىستانبول تۆركجه سىنى تقليد ائتمه لرى اۋچۇن اۋرتادا بير چۇخ سبب و عىلت اولدوغونو، بۇ عىلتلر اچرىسىنده آن اۋنملىسى نين سىياسى سببلر اولدوغونو، نه اينكى بۇ گۇن، حتا بير نئچه عصر سۇنرا دا بير سىياسى اۋغونلوقدان بحث ائتمگه حاقىمىز اولاي بيله جگينه اينانماغىن چتىن اولدوغونو سۇيله بير.

حسین کاظم قدری، اگر عۇثمانلى تۆركجه سى اطرافىندا بيرلشه بيله جك لهجه نين قازان تۆركجه سى اولدوغونو ايفاده ائدير و بۇنو دا: «قازاندا باسيلان منظوم و مثنو آثارىن بير چۇخلارىنى كمال- دىقت و اعيتىنا ايله گۇزدن كئچيرىم و بير نئچه زاماندا بىر بۇ ليسانىن تحويلاتىنى پك ياخىندان تدقيق ائديرىم. من قايىلم (اينانيرام) كى، قازان تۆركجه سىنده يازى يازان شاعىر و مۇكلفلر بيزدن داها متىن و داها شۇموللو بير طرز- ايفاده يه ماليكدىرلر. قازانلار بير آز داها چاليشسالار، بلكه بير آز داها مۇساعيد بير مۇوقع- ايجتيماعىلىرى و سىياسىلىرى اولسا، هئچ شۇبهه سىز غرب تۆركجه سىنه مرجوح بير ليسان وۇجودا گتيررلر و بۇ گۇن بيزىم تمنى ائتديگىمىز وحدت- ايتىحاد- ليسانى اۋنلار داها واصىح و صريح بير حاق ايله دۆشۈنر و اىستردىلر.»^۲

حسین کاظم قدری بۇتۇن بۇنلاردان سۇنرا اورتاق بير ديل اطرافىندا تۇپلانا بىلمك اۋچۇن دىلى حاضرىلماغىن، اۋنون قايدالار و اۋصول- ايشتىقايه سىنى گۇسترمگىن، اۋنا شايان- قبول- منطيقى و ايشتىقايى بير طرز- ايملا وئرمگىن ضرورى اولدوغونو، بۇنو دا آنجاق بير انجۇمن- دانىشىن ائده

۱ - همان، نۇمره ۳۳، ۱۵ اكىم (اۆكتوبر) ۱۳۲۷ (مىلادى ۱۹۱۱)

۲ - همان، نۇمره ۳۵، ۱۵ قاسىم (نوامبر) ۱۳۲۷ (مىلادى ۱۹۱۱)

بىلە جىگىنى قشىد ائدىر. بشلە بىر علمى جمعيتىن هر شىيدن اول دىلين ايملاسىنى ساغلام قايدالار آلتىنا آلاجاغىنى، صرف و نحوىنى تديق ائدە جىگىنى و لوغتىنى يازاجاغىنى ايفادە ائدىر.^۱

حسین کاظم قدری، «تۆرک لىسانلارى نىن تۆوحىدى» باشلىغى آلتىندا نظرلرىنى ايفادە ائدىگى مقاله لىرىندىن باشقا بىر دە عبدالله جوودت بىگە يازدىغى مکتوبدا دىلى سادەلشدىر مکتونە نه آنلادىغىنى، عرب حرفلرى اىلە يازماقدا چكىلن مۆشكىلاتى و ايملا نىن اىصلاحىندا ضرورى عۆنصورلرىن نەلر اولدوغونو قشىد ائدىر: «فقط لىسانىمىزى سادەلشدىر مکتونە اىلە عربجه دن و عجمجه دن آلدىغىمىز سۆزلرىن يىرىندە بۇنلارىن تۆرکجه لىرىنى قوللانماق طرزىندە بىر مقصد تعقيب ائتمە دىگىمىز كىمى بىر چۆخ تىكامۆل دۆررلىرىندىن كىچىن و بۇ گۆن عالى افكار و حىسايىتىن ايفادە و تصويرىنە داها زىادە قابىلىت قازانان طرز- هزارىدە بۆتۆن- بۆتۆن اىغلاغا دۆشمك اىستە مەدىك.»^۲

حسین کاظم قدری نىن «تۆرک لىسانلارى نىن تۆوحىدى» بارەسىندە «اجتهاد» درگىسىندە بۇ شكىلدە نۆمايش ائتىدىرىدىگى فىكىرلىرى بۇ مادەلر آلتىندا تۆپلايا بىلرىك:

- ۱- مدنى و اىجتىماعى مۆناسىبتلر نتيجهسىندە بۇ گۆن دگىلسە بشلە، صباح تۆرک دىللىرى بىرلشمك ضرورتىنى شىدتلە حىس ائدە جىكلر.
- ۲- بۇ بىرلشمە عۆثمانلى تۆرکجهسى (غرب تۆرکجهسى) اطرافىندا اولاجاقدىر.
- ۳- بشلە بىر تۆوحىدىن اولابىلمەسى اۆچۆن عثمانلى تۆرکجهسىنى اىصلاح ائتمك، دىلين اۆزۆنە مخصوص اولان قايدالارىنى آنلاماق و معقول بىر اىملا قبول ائتمك لازىمدىر. اصل اىملادان و حۆروف- اىملادان قايدالانماق ايسە اساس شرطدىر.
- ۴- يازىلىشىندا چۆخ فرقىلىك مۆوجود اولان بعضى كلمەلر اۆخوندوغو كىمى راحت يازىلا بىلر.
- ۵- ايفراط و تفرىطدن قۇرتورولمايدىر.
- ۶- على شىر نوايىدن «گنج قلملر» اصحابىنا قَدَر تۆرک دىللىرىندە دۆشونوب يازان شىخصلر آراسىندا معنأ بىر رابىطە واردىر.
- ۷- اۆز دىلىمىزىن مالى اولمايان حرفلر اىلە چۆخ مۆشكىلاتا اؤغرانىمىش، اوشاقلارىمىز باشقا بىر دىلە عايىد حرفلرلە اۆخوماق اۆچۆن چۆخ چتىنلىكلر چكىمىشلر.
- ۸- دىلى سادەلشدىر مکتونە آرزوسو اىلە عرب و عجم سۆزلرىنى دىلىمىزدىن بۆسۆتۆن چىخارىپ آتماق مۆمكۆن دگىلدىر.

۱- همان، نۆمره ۳۵، ۱۵ قاسىم (نوامبر) ۱۳۲۷ (مىلادى ۱۹۱۱)

۲- همان، نۆمره ۳۷، ۱۵ آرالىق (دسامبر) ۱۳۲۷ (مىلادى ۱۹۱۱)

۹- اۋنودولموش اۋلان بىر چۈخ كلمەنى احيا اندەرك ايشلتمك و بۇنۇن اۋچۇن دىگر تۈرك لەجەلرىندىن ايقىباس اتمك مۇمكۇندۇر.

۱۰- عصرلردن برى مەجور حالدا قالان ايملا حرفلرىنى اېھمال اتمەك لازىمدىر.

۱۱- دىگر تۈرك مېلتلرى نىن عالىملرىندىن و فاضىللىرىندىن اىستفادە اتمەلى، بىر انجۇمن - دانىش و علم ھىيأتى تاسىس ائدىلەلەيدىر.

حسین کاظم قدری نین، اۋزۈندىن اېگىرمى ایل اۋنجه آنادان اۋلان اسماعیل قاسپىرالى دان تاثيرلنمىش اۋلدوغونو يۇخارىداكى نظرلرىندىن آنلاماق چتىن دگىلدىر. اسماعیل قاسپىرالى دا بۇتۇن حياتىنى «دىلدە، فىكىردە، ايشدە بىرلىك» ايدئاللى اۋغروندا صرف ائتمىش و بۇ يولدا اۋنملى مسافەلر آلمىشىدى. اۋنون دا «طنین»، «اقدام» كىمى قزتلردە يازدىغىنى، اىستانبوللا تماسى نىن درجەسىنى نظردە تۇتدوقدا، حسین کاظم قدری كىمى تۈركجە بارەسىندە بۇيۇك بىر حساسىتە صاحب بىر عالیمین بللە بىر تاثيردن قۇرتولا بىلەجگىنى دۇشۈنمك چتىندىر. بۇتۇن رۇسىا مۇسلمانلارلى ايتىفاقى نىن اۋچۇنچو كۇنقرەسىندە آلىنان قارالا تۈركلر آراسىندا تحصیل سىستىمى نىن بىرلشدىرىلمەسى و ادبى تۈركجە دنىبلن اىستانبول تۈركجەسىندىن اۋرتاق يازى دىلى اۋلاراق اىستىفادە اۋلونماسى قارلاشدىرىلدى. قاسپىرالى نىن اىستر «اصول - جدىد» - سى، اىسترسە «دىلدە، فىكىردە، ايشدە بىرلىك» ايدئاللى بۇتۇن تۈرك اۋلكەلرىندە بىر مشعلە اۋلاراق يانماقدا اىدى. دئمەلى، حسین کاظم قدری بۇ مشعلەلردن بىرىنى تۇتماقدا اىدى و آذربايجاندىن قازاندا قۇدر يىنى مشعلەلر ياندىرماق اۋمىدىندە اىدى. آرايا گىرن انگللىر تۈرك دىللىرى نىن تۇوحىدى و يا اۋرتاق تۈرك يازى دىلى مۇوضوعسونون سۇنمەسىنە سبب اۋلدو. ۱۹۰۰ - جۇ ایللرىن باشىندا قاسپىرالى اسماعیل بىگ و حسین کاظم قدری كىمى ضىاليار طرفىندىن دىللىندىرىلن بۇ مسألە، آنجاق ۱۹۹۰ - جى ایللردە «اۋرتاق تۈرك يازى دىلى سمپوزيومو» و «تۈرك قۇرولتاي» - لارى كىمى تۇپلانتىلاردا ۹۰ ایللك بىر تاخىرلە مطرح اۋلونا بىلدى.

قايناقلار:

- آق يول، طاهيا. *آذربايجان سۆزلىرى و اۋتەسى*، «بوراق» بايىن ائوى، اىستانبول ۱۹۹۰
- «اجتهاد» درگىسى، نۇمرە ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۷، اىستانبول ۱۳۲۷ (۱۹۱۹)
- تكىن، آرسلان. *ادبىياتىمىزدا اىسىملر و تريملىر سۆزلۈگۈ*، «اۋتۇكن» بايىن ائوى، اىستانبول ۱۹۹۵
- تۈرك دىلى و ادبىياتى آنسىكلوپىدىسى، ۳ - جۇ جىلد: «درگاه» بايىن ائوى، اىستانبول ۱۹۷۹ / ۴ - جۇ جىلد: اىستانبول ۱۹۸۱

شەھىيار نىسكىلى و نۇستالگىيانىن تھلىلى

ايواز طه*

بىلە بىر مەسئەلەنى آنلاماق اۇ قدر دە چتتىن دگىل كى، شەھىيارىن بىدىعى يارادىجىلىغى بۇتۇنلوكلە اۇنون نۇستالگىياسى نىن تائىرى آلتىندادىر. بۇ نۇستالگىا حىستىنى آذربايجان دىلىندە «نىسكىل» دئىمى ايله ايفادە ائتمك اولار. كئچمىش زامان و مكان حسرتىندەكى بۇ حىس شاعىرىن خوراسانا سۆرگون ائدىلمەسى عرفەسىندە اۇيانىر و ياشايشى نىن سون گونلرىنە قدر اۇنون اىلھام قايناغىنا چئورىلىر. چۇخ واخت شەھىيارىن ياشايشى و يارادىجىلىغىنا حىسر ائدىلمىش يازىلاردا گۇستىرىلدىكى نىن عكسىنە اولاراق، اۇ، عۇمروئۇ اطراف گئچكلىكدن تجرىد شرايطىندە و اۇز داخىلى دۇنياسىنا قاپىلاراق ياشامىش، اۇزلىكلە حىاتى نىن سون اۇن اىلىنى اۇز خايطرەلرى ايله باش - باشا كئچىر مىشدىر:

اگر فلک بىزى بىر آن اۇز حالىمىزا قويسا،
بىزىم اۇزۇمۇزۇن دە خلوتىمىز، حالتىمىز وار.
غم كۆنچوندىن آرتىق بىر شى اۇلمايان بۇ عالمده،
بىزىم اۇز غم كۆنچوموزده بىر عالمىمىز وار.

(«ديوان»، بىرىنجى جىلد، ص ۱۳۸)

بۇ نۇستالگىيانى آراشدىرماق اۇچۇن شەھىيارىن معنوى عالمىنە اۇچ مرسوم عامىلىن تائىرىنى اۇتۇرى شىكىلدە اولسا دا، نظردن كئچىر مگ گركلىدىر. همىن عامىللىر «ايجىتماعى و سياسى گئدىشلر»، «شاعىرىن عىرفانى آختارىشلارى» و «ازلى خايطرەلر» بىندن عىبارتدىر كى، بىرىنجىسى بارەدە چۇخ يازىلمىش، قالان ايكىسى ايسە يا اۇنودولموش، يا دا تحريف اولونموش شىكىلدە دئىرلندىرىلمىشدىر.

شۇبھەسىز، ايجىتماعى و سياسى چئورە نىن ادبى يارادىجىلىغا بۇراخدىغى تائىرى نىن شىشىردىلمەسى ماركسىست گۇرۇشلردن ايرلى گلير. همىن گۇرۇشلرىن طرفدارلارى داىم بۇنۇ ياددان چىخارىرلار كى، هر بىر صنعت اثرى اۇز فۇرما و مضمونوندىن داھا اۇجالىقدا دۇران بىر سىرا جەھتلرە دە مالىكىدىر. دۇغرو دور، ايجىتماعى دئىشىكىلكلر اىستىنلن صنعت اثرى نىن يارانماسىنا اۇنملى درجەدە كۇمك گۇستىر، لاکىن كارل قۇستاو يۇنقون «يارادىجىلىغىن شۇھودى (اىتوتىتو) اۇصولو» آدلاندىرىدىغى پروسسۇس ھردن ايجىتماعى - سياسى عامىللىرىن تائىرىندىن قىراقتا قالير. «حىدر بابايا سالام» كىمى اثرلر گۇستىر كى، «يارادىجى شۇھود» اۇزلۇگۇندە عادى بشرى دۇيغولاردان داھا درىن و داھا تائىرلى بىر تجرۇبەنى چاتدىرماق گۇچۇنە مالىكىدىر. بۇ نۇوع اثرلردە «شۇھود» ازلى بىر تجرۇبەدىر و اۇنو

«حئيرت كۆچەسىندە» كىمى اثرلىرىنى قىراغا قويساق بىشلە، ئۈنۈن عاشىقانه غزلىرىنى بىر چۈخو يارادىچى نىن ياشانتىلارنى آچىق- آشكار گۈستىرىر.

بىز ھەر آن اونا گۈرە ياشايرىق كى، اۈنو ياشادان اۈدور،

يۈنخلوغو ياشادان بىر وارلىغىن عشقىندىن سۆز آچ!

دۇنيا اۈنون يازىسى، عشق ايسە ايمضاسىدىر،

دۇنيانىن اۈستۈندىن خط چىك، اۈنون ايمضاسى ابدىدىر.

(«دېوان»، ج ۱، ص ۱۰۱)

شەھىرىن فىكىرى و معنوى دۇنياسى نىن اۈچۈنچو ساحەسى اۈنون ازلى خاطرەلەردىر. شاعىرىن اۈشاقلىق تجربۇبەسى ايلە اجدادلارنى نىن افسانەوى (مىتولوژىك) تصوۈرلىرى نىن قارىشىغىندان عىبارت اولان بۇ خاطرەلەر اۈ قدر دە غشىر- عادى و حئيرتلىندىرىچى بىر شى دگىل. اۈنلار عۆمومى و ھامىيا خاص اولان بىر گىشچىكىدەر. لاکىن شەھىر ايتتوتىبو يارادىچىلىغى نىن گۈچۈ ايلە عادى تجربۇبەلەرنى ماھىتىنە وارىر و اۈز اۈخوجوسوندا درىن شاعىرانه احوال يارادا بىلىر. بىشلە كى، تىكجە حىدرىبا داغى، خىتىشگىتاب كىندى كىمى شاعىرانه طىبعى لۇوحەلرى و حتآن آن يۈكسىك سۈيەلى شاعىرانه دۇيغولار دا اۈزلۈگۈندە شاعىرىن اۈغورونون دۆزگۈن گۈستىرىجىسى سايبىلا بىلىمىز. پۇل والرى نىن سۆزلىرى ايلە دىنسىك، «شاعىرىن اساس ايشى باشقالارىندا پۇتتىك احوال- روحيە دۇغورماقدىر».

شەھىرىن كىچمىش حاقىندا خاطرەلەرى، ايكى داخىلى و خارىچى سبىلردن اۈبرازلى تصوىرلەرلە دۈلدۈر. بىرىنچىسى: آذربايجان شىفاهى خالىق ادبىياتى اۈز زىنگىلىگى باخىمىندان لاتىن آمىرىكا و آفرىقا خالقلارنى نىن فۇلكلورو ايلە مۇقايىسە اندىلە بىلەر. آذربايجان شىفاهى خالىق ادبىياتىدا آيىن و مراسىملەرنى، داستانلارنى، ناغىللارنى، نغمەلەرنى، اۈيونلارنى و تاپماجالارنى نىنگ بىر تۇپلوسو واردىر كى، بۇ دا حساس و يارادىچى رۇحا سايسىز- حسابسىز اۈبرازلار و سۆزتلەر وئىرىر. ددە قۇرقۇددان باشلامىش، عاشىق قشەمە قدر داوام اندن شىفاهى تحكىه عنعنەسى، «كلىلە و دمنە» اۈسلوبوندا حئىوانلارنى دىلىندىن دانىشىلان چۇخ-سايبلى ناغىللار، سادەلىككە ياناشى درىن فلسفى ماھىت داشىيان آخىچى شىرلەر و مۇنولوقلار، شاعىرىن باشقا تجربۇبە و معلوماتلارنى قارىشاراق سۇن نىتىجەدە اۈنون «حىدرىبايا سالام»- داكى ايفادە طرزىنى دۇغورور. ايكىنچىسى: ساكىت و صفالى بىر كىندە بۇيا- باشا چاتمىش شەھىرىن جۇشقون گىنچلىك دۇرۇندە بىردىن- بىرە ھى- كۆپلۈ بۇيۈك بىر شەھەر كۇچمەسى، اۈرادان ايسە اۈچۈنچو بىر مەكانا سۆرگۈن اندىلمەسى، اۈندا بىر نۇوع نىسگىل اۈيادىر. اۈشاقلىق خاطرەلەرنىنە و دىھىندەكى مىتولوژىك تصوۈرلەر دۇنە- دۇنە مۇزاجىعت اتمىكلە، ياشادىغى مۇحىطى دۇزۈلەسى ھالا سالماق مەجبۇرىتىندە قالىر و اۈز داخىلىندە غۇزىت غىمىنى ھىضم اندە بىلەجىك ايدىنال (آرمانى) بىر دۇنيا يارادىر.

ھەر شاعىر مۇعىتن بىر جۇغرافىيى مەكاندا و تارىخى زاماندا ياشايرى؛ اۈ، اۈز ياشادىغى جىمىتىن تۇئىرىنە معروض قالىر و بختى گىتىرنە اۈنا تۇئىر گۈستىرىر. لاکىن اگر سىنعتكارىن دىھنى، ايجتىماعى دىشىكىلكىلەرنى، عىرفانى آختارىشلارنى و ازلى خاطرەلەرلە باغلىغىن تۇققوشدوغو مئىدان چئورىلىرسە، بۇ تۇققوشمادان نىجە بىر سىتتار يارانار؟ بۇ سۇالا جاواب وئىرىمك اۈ قدر دە آسان دگىل، چۈنكى اىنسانىن

ايجتىماعى داورانىشى، ضرورت و قانوناۋىغونلوقلا بىر دفعەلىك موعىنلشمىر. اونون ایرادە و آزادلىغى ايشلرین گئدىشىنى كۆكۆندن ديشە بىلیر. مثلاً عىرفان و سیاستین چكىشمە سىندە، محض انسان اوژو اونلاردان بىرىنى و یا اونلارین قارىشىغىنى سىنچىر. أما شەرىار بىلیر كى، سیاستین عىرفان اساسیندا قۇرولماسى ایمكانسىز دىر، چۆنكى سیاست ياشايش اوغروندا موبارىزە اوصلو و حاكیمیت آلدە ائتمك متوڧلارىدیر، عىرفان ایسە حاكیمیتدن كۆنۆللو اولاراق چكىنمك و «فنا» دوشونجە سینه اینام دئمكدیر. عاریف اوچون باشقالارینا مؤحتاج اولماماق، دۇنيا لذتلىرىنى ترك ائتمك و نفس ایستكلىرىنى بوغماق، اصیل خوشبختلىكدیر، أما سیاستچى جمعیتین رىفاهىنى، ثروت و قودرت تۇپلاما يۇللارینی آختارماقدا گورۇر. عىرفانا و داخىلى صافلىغا باغلامىش اۆرك، داها سیاست مئیدانىنا قايدا بىلمز. بوئا گۇرە دە او، اۆز مۇنيس دۇنياسىنى خاطیره لرده آراییر.

نۇستالگیا، حسرت حیسئیدیر و خووصاً ایدئال عالملىرى كئچمىشده قالانلار، یاخود هاچانسا بئله بىر عالمین مۇوجود اولدوغونو دوشونلر بو حیسە قاپىلیرلار. بو باخىشدان بىر واختلار افلاطونون، فارابى نین، آوقوستینین، سهروردى نین و ماكياولى نین تصویر ائتدیكلرى «ایدئال شەر» لردىك (دىلك دۇنياسى)، گله جگه يۇنلمىش آرزودان اۇنجه، كئچمىشین يۇخا چىخمىش جمعیتینه تأسوف و حسرتین، و اونون گله جگده يىنىدن گئچكلىشه جگینه اؤمىدین ترنومؤ اولموشدور. بو دؤورده ایدئال شەرلىرى تصویر ائتمك دېدن دوشسه ده، ایندى ایدئال دۇنيا حاقىنداكى گورۇشلر، پوستمودرن افسانه لر شكلىنده ترەدن حیاتا قايدیر.

اۆرنك اوچون، شەرىارین كارلۇس فوننتس و آكیرا كورۇسواوا ایله اۆترى موقایسسە سى نۇستالگیا نین نه قدر جاھان شومول اولدوغونو گۇستره بیلر. لاتین آمريكا يازىچىسى كارلۇس فوننتس و اونون منسوب اولدوغو آداتین خووخه لوئیس بوخس، بارقاس يوسا، خوليو كورتاسار، قابرئىل قارسيا ماركس كىمى گوركملى نۇماینده لرى بوتونلوكله كئچمىشین نىسگیلینه قاپلمىش آدمالاردیرلار. «آزتک» و «مایا» مدیئتلرىندن اۆترو نۇستالگیا، اۆزۆنۆ ابدى بىر كابوس شكلىنده اونلارا گۇستریر. ائله بىر كابوس كى، لاتین آمريكا يازىچىلارىندان هئچ بىرى اوندان قاچا بىلمیر. فوننتسین «بۇز پىشیکلر» پىشىنده كى حثیرت آمیز جهدى بوئا پارلاق مئثال اولما بیلر. او، بوتون تاریخی گئچكلىكلرىن عكسینه اولاراق، مكزىكانى و بوتون آزتک مدیئتىنى دارما- داغین ائتمىش ایسپانیا سركرده سى كورتسین بلدچىسى و سئوگیلىسى «مالینچا» نى تىزه چىخارماغا چالىشىر. فوننتس مالىنچانى كورتسە وۇرولموش ساتقین بىر قادىن كىمى دگىل، ایجتىماعى وىجدانین تمئىلچىسى كىمى قلمه وئریر. بو يۇللا او، آزتک مدیئتى نین محو ائدیلدیكى سون آنلاردا اونون ایدئال دۇنياسى نین اۆزىنه قۇنموش رۆسوايچىلىغین تۆزونو سىلمك ایسته ییر.

فوننتس دن علاوه، بوخس، پاز و ماركس ده لاتین آمريكائین سىرلى مدیئتىنه يیه لندىكدن سۇنرا ائله بیل موعاصیر تكنىك نایىلئتلرىنه، هابئله هابسبورقلار دؤورۆ ایسپانیا یا هئچ بىر احتیاج دؤیمورلار. فوننتس «بىزیم تۇرپاق» آدى ابرى حجملى و اوخوناقلى رۇمانیندا «آنلاشیلماز آباد اولكە» نۇستالگياسىنى آن يۆكسك ذىروه يه قالدیریر. او، ائله بىر سىرلى مكان آختارىشىنى اولجه فلسفى شكىلده، سۇنرا ایسە

خستەلىك و اولۇمدىن اوزاق اولان، سئوگى و سعادتلە چاغلایان بىر دۇنيا بار دە يۇخولار و خياللار فۇرماسىندا قلمە آلىر.

كۇرۇساوا و بىر چۇخ ژاپون صنعتكارلارى دا سانكى ماذى بوللۇغا، يۇكسك شىخسى گىلرلەر، مۇكتمل تحصيل سىستىمىنە مالىك اولان مۇعاصىر ژاپون سامۇرايلار گۇركىمىندە گۇرونمگى داها چۇخ خوشلايىرلار. اۇز افسانەوى شۇجاعت و صداقتلرى ايله دايمم ازلى بىر خاطىرە تك ژاپون تفكۇرونندە ياشايان سامۇرايلار، اىگىرمىنچى عصرىن آشۇفته اينسانى نىن دۇيدوغو نىسكىل ازچۇن ماراقلى بىر مۇوضوعدور. اۇز ايتىحارى ايله دە ژاپون نۇستالگىياسى نىن رمزىنە چئورلىمىش كۇرۇساوايا گۇرە، سامۇرايلارى درك ائتمك ابدى گۇنش اۇلكەسى تارىخى نىن آچارىدېر. ھابئله سامۇرايلار نىن وارلىغىنى، اۇنلارى بۇتۇن سەھلىك و صداقتلرى ايله برابر درك ائتمەدن، كىچىمىشە ھر ھانىسى قايدىش باش تۇتان ايش دگىل، چۇنكى غرب اۇتۇندە كىچىلمىش چاغداش ژاپون اۇز ايطاعتكارلىغى سايمەسىندە اىگىدلىك و دۇبۇشكىلىكدن اوزاق دۇشموشدور. بۇنا گۇرە دە، اۇنلار يىنىدن ھىچ اولماسا دۇشونجەلردە و فىلملردە جانلاندىرىلمالىدىرلار. محض بۇنا گۇرە، كۇرۇساوا اۇزۇتۇن «يىددى سامۇراي» و «قىرمىزى ساققال» و سايبىرە فىلملرىندە ايدئال سامۇراي دۇنياسىنى، تايبى گۇرۇنمەين بىر طرزە جانلاندىرىر كى، قۇى سىبىرىلمىش ژاپون قىلىنچىلار نىن تۇققوشماسىندا دۇغان سىلر، آدانىن حۇدودلار نىن آشىب، دنىزلىرىن اۇ تايىندا ياشايان قۇرخاق مىلتلرىن دە قۇلاغىنا چاتسىن. آرتىق ايندى سامۇراي دۇنياسى ھىچلىك عالمىنە قۇووشسا دا، كۇرۇساوا اۇنو اىستەدىگى شكىلدە يىنىدن يارادىب، اۇنونلا ياشايبىر.

لاتىن آمىرىكا يازىچىلارى و ابدى گۇنش اۇلكەسى نىن بىر سىرا اينجەصنعت خادىملىرى اۇنودولموش ايدئال دۇنيانى قىدىم افسانەلر لىياسىندا جانلاندىردىقدا سانكى شەھىرارا سس سسە وئىرلر. شەھىرار دا عىنىنى اۇلچۇدە زامانى خىالى بىر كندىن - داها دۇغروسو، ايندى اۇشاقلىق چاغى نىن گۇزلىرى ايله باخدىغى بىر كندىن سردابەسىندە تۇتوب ساخلاماغا جان آتېر. ھم كۇرۇساوا نىن، ھم فۇنتىسىن، ھم دە شەھىرارىن دۇنياسى نىن اىزى نە اينكى ايندى خارىجى عالمىن سىلنىمىشىدىر، حتا اولا بىلىسىن كى، اۇنلار تصوۆر ائىلدىكىلرى شكىلدە كىچىمىشە دە ھىچ واخت يۇخ اىمىش. بئله كى، شەھىرار حتا طىبعتى، آيبى، گىشجەنى، داغى، منشەنى، شاعىرى و ملكلىرى دە گىرچكىلگە اۇيغون شكىلدە دگىل، اۇز نۇستالژىك دۇنياسىنا يارارلى بىر طرزە تصوير ائىدىر. بۇ باخىمدان اۇنون آن تاثيرلى اثرلىرىدىن بىرى اولان «گىشجە نىن افسانەسى» سادە تصويرلردن اۇزاقلاشاراق شاعىرىن دايمى اىضطىرابلار نىن پارالل شكىلدە عكس ائىدىرىر.

خىالى عالمىن اۇترو نۇستالگىيا، شاعىر رۇحونون زمانە ايله اۇيغون گلەمەسىندە و رئاللىقلار نىن زاماندىن خارىج قاورايشىندان دۇغور. بۇندان علاوه، اۇلكەلرى زنگىن مېتولوژىك ايرئە مالىك اولان يازىچىلار، بئله دۇشونورلر كى، چاغداش مدنىتىن ايرلى سۇردوگو دىشىكىلكلر اۇنلار نىن ايدئال دۇنياسى نىن داغىلماسىندا خۇصوصى رۇل اۇنلار ائىمىشىدىر. لاكىن دىقت يىتىرمك لازىمدىر كى، اۇنلار نىن مۇعاصىر دۇنيانىن يىنىلكلرىنە، اۇزلىكلە تىكنولوژىيە قارشى چىخىمالارى ماھاتما قاندىدىن فرقلى اولاراق ايدنولوژىك دگىل، نۇستالژىك ماھىت داشىبىر. بۇرادا چاغداش مدنىت اۇزۇلگۇندە چىركىن و شىطانى بىر شى كىمى قلمە وئىلمىر، مۇعاصىر مدنىت يالنىز يارادىچىلار نىن ايدئال دۇنياسىنا وۇردوغو زىان

باخيمىندان پىسلىنلير. اولارلار يىكرىسنجه ايقىتىسادى اينكىشاف دالغاسى صفالى كندى چىركلندىرىر و پالچىقدان تىكىلمىش دىوارلارلار يۇمشاقلىغىنى سىمانىن سرتلىگى بۆتۆن كۆيودلوغو ايله عوض ائدىر. دىمك، اينسانلا طبيعت آراسىندا ائله بىر دىوار تىكىلىر كى، اوندان قۇيۇب قاچماقدان اۆزگه چاره قالمىر. بۇ دىيشىلمىش دۇنيا داها شاعىر رۇخونون دىنج يۇواسى اۇلا بىلمىز، اۇنا گۆره ده اۇ، يىغىشىب اۇز تانىش كىچمىش يۇردونا سفر ائدىر.

لاكىن شاعىرىن گۆمان انتدىگى كىمى گىرى يه يۇل واردىرمى؟! شاعىر بىر مۆدّت آيرىلىقدان سۇنرا يىنىدىن كىچمىش زامانا و مكانا قايدىر. آما بۇ دفعه گۆرۆر كى، تانىدىغى آدمالار دۇنيادان كۆچۆب و آرزولادىغى دۆزنىلكده دىيشىلمەمىش بىر كرپىچ بئله قالمايىب:

هله ده گۆزۆمو اۆرۆشكۆرورام،
 ائله بىل عصرلرلر يۇخوسوندىن دۇرموشام.
 حياتىم كۆهنه دۇنيانى ايتىرىب،
 عهدىمى تزهله يىن بىر كرپىچ ده قالمايىب.
 يۇخو و اۇياقلىق نىجه قۇرخونىچ بىر كابوسدور!
 تانىشلار گىندىلر،
 عزىز بىر دۇنيانىن داغى!
 وى قۇرخورام!

ايندىكى زاماندا اۆزۆنو مومىلالانمىش آدم حساب ائدىن شاعىر، ائله بىل كى، مزاردان قالخمىش بىر اۆلۆدور. اۆزون مۆدّتلى گۆشه نىشىنلىكدن سۇنرا يازىلمىش «مومىلالانمىش آدم» شعرى شىرىرىن احوال- رۇحىه سىنده باش وئرن درىن دىيشىكلىكدن خبر وئرىر: مومىلالانمىش آدم چۇخورا دۆشموش گۆزلىرى ايله سۇيوق و لاقىتد چۆهره لر آراسىندا يۇل گىندىر. لاكىن ايلكىن خاطىره لرى ايله خارىجى گىرچكلىك آراسىندا هىچ بىر ياخىنلىق قالمادىغى اۆچۆن اۇ، سرگردان حالدا يۇلۇنو آزىر. حتا اۇنو تانىيانلار دا لاپ كۆلگه لر تك اۇيان- بۇياندىن كىچىب گىندىرلر، اۇنلارلر يالنىز آياق ايزلرلى قالىر. شىرىر يازىر: «كۆهنه تانىشلارلر، خيال سۆرعتى ايله ائولردن چىخىب دىوارلارلر آشان و مىندن اۇزلىرىنى گىزلە يىن كۆلگه لرىنى حىس ائدىرم. دنىه سن، پىچىلداشىرلار، لاكىن اۇنلارلر سسى منه چاتىنجا، تماميله باتىر، بلكه ده دىبىرلر: جانى نىجه ده بركىمىش كى، هله ده ساغدىر! آما نه بىلمك اۇلار، بلكه اۇنلار دا منىم كىمى قىبرىن قالخىيلار، آنجا داها جاماعاتىن اۆزۆنه باخا بىلمىرلر.»

مومىلالانمىش آدم اۇز مزارىنا قايتمازدان اۇنجه، نه قدر چالىشسا دا، نه قاباغىنا چىخان قارائلىق چاىخانانىن، نه ده آرخين كنارىندا بۇيۇنۇنۇ بۆكۆب فىكره دالمىش سالخىم سۇيۇدون سىرىنى آنلايا بىلمىر. نهايت، اۇنون حىرتى دۇنيانىن وفاسىزلىغى و نامردلىگى باره ده فىكىرلره قارىشىر و شىرىرىن طالعىن

گرديشینه ایستھزالی مۆناسیبتینی دۇغورور. بۇ، اۇ قدر دە یثنی مۇوضوع دگیل- فلکین اویونلاریندان و اولۇم كابۇسوندان شیکایت، کدرلی بیر آھنگلە شاعیرلرین دیلیندە همیشه سسلنمیشدیر.

دنیلدیگی کیمی، شھریارین دۆشونجەلری نین کۆکلری اۇ قدر دە یثنی، اۇزۇنە مخصوص دگیل و اۇشاقلىق چاغلاری اۇچۇن نۇستالگیا هامی یا خاص اۇلان بیر دۇیغودور. لاکین شھریار قالابالىق بیر شھردە یاشایارکن بۇ تجرۇبە نین درینلیگینە واریر. اۇ، نھنگ بیر شھردە گنتدیكجە اۇزۇنۆ یاد و سرگردان بیر روح کیمی حیس اندیر و اۇز ایدئال مکانینی، یعنی اۇ قدر دە اۇزاق کئچمیشدە اولمایان کندینی اختارارکن، بیرى- بیرى نین آردینجا آیری- آیری ایلغیملارلا اۆزکشییر. اۇ، اۇشاقلىق میرائینی آل دیمە میش شکیلدە تاپاجاغینی گۆمان ائتدیگی حالدا، سۇنسوز غریبلیگینە و درمانسیز یادلیغینا قۇوۇشور. نھایت، اۇ، گشرچک دۇنیایا هر گۇرۇشۇنودە و هر دۇنۇشۇنودە چیخیلماز بیر وضعیتدە قالیر، بللە کى، باشقا دۇنیایا باغلیلىق حیسى اۇنو بۇسبوتون اۇیىنکتیو گشرچکلیکدن سۇیىنکتیو عالمە آپاریر. بللی اولور کى، اۇ، آرزولادیغى مکانین حسرت یۇکۇنو همیشه لیک اۇز چيگینلریندە داشیمالیدیر.

شھریارین نیسگیلی «ائى وای آنام» شعرى نین بیر سیرا میصراعلاریندا اۇز ذیروه سینە چاتیر. شاعیر آناسى نین اولۇمۇنۇ کئچمیش جۇغرافیایی حۇدودلارلا و اۇز ایدئال مکانی ایله باغلايیر و بۇ قۇرخونج حادیتیه همین بۇجاق آلتیندا یانا شیر. بۇتۇن شعرده ایندیكى زاماندا یا عۇمومیتلە صۇحبت گنتمیر، یا دا اۇ، کئچمیشە کۇرپۇ سالماغا گۇره خاطرلانییر. حاقیندا سۇز آچدیغیمیز بۇ کئچمیشدە شاعیرلە زامانین آراسیندا هئچ بیر چات یۇخدور. باشقا سۇزلە دئسک، اۇرادا شاعیرین ایدئال زامانی ایله ایدئال مکانی آریب، بیرى- بیرینه قاری شیر.

شھریار یاشاییشین آن سرت حۇکملىرىندن بیرى، یعنی آناسى نین اولۇمۇنۇ آنلارکن زامان آنلايىشى نین قیریلماسى ایله اۆزکشییرسە دە، درحال آناسى نین اۇبرازینی یئئیدن جانلانديرماقلا بۇ قیریلمانى آرادان قالدیرماغا چالی شیر. شاعیر باشقا بیر یئرده زامانین حرکتینی دایاندیرماق آرزۇسونا دۇشۇر:

زامان کئچیر، اۇفۇقلردە تۇز قالیر،
کروان کیمی اۇزاقلاردا تۇز سالییر،
دۇمان گلیر، اۆرکلری چۇلغا ییر،
اۆرک دئیییر: زامان، کئچمە، آماندور!
کئچنلردە گۇزۇم واردیر، دایان، دۇرا

بۇنا باخمایاراق گنتدیكجە زامانین اۇتمە سیندن دۇغان فاجیعە درینلشیر و شاعیرین کدرلی رۇحو اۇمیدسيزلیک جایناغیندان قۇرتولماق اۇچۇن زامانین ماهیتینی دیشمکدن اۇزگە چاره تاپمیر. دها زامانین حرکتى نین دایانماسینا، و یا اۇنون گنری یه حرکت ائتمە سینە احتیاج یۇخدور، چۇنکی شاعیر

خطى زامانى دۋورى زامانا چثورىمكلە، دايمىم اۋنو تكرر ائدير. يعنى آنا، عۆمۆر دايرەسىندە ياشايشين باشلانغىچىنا چاتير و شاعيرين ايستگى ايلە مزاردان قالخىب اۋغلوندان داھا تئز ائوھ يئتيشير. آنا حۆووضون كئاريندا داياناراق مۆصىبىت چكمش اۋغلونو گۆزلە يير كى، يئنە دە اۋنون چيركلى كۆيىگىنى يۇسون.

بئله تصوۆر ائتمك اۋلماز كى، شھريار اۋز فيكىرلىرى نين مۆتيولرىندىن و نتيجهلرىندىن خبىرسىزدير و اۋنون نۇستالگيا دۇيغوسو صيرف شۆعورآلتى (تحت الادراك) سچيە داشى يير. عكسىنە اولاراق اۋ، آچىق- آيدىن يىلىر كى، دۆنيا اۋنون تصوۆر ائدىگى درجە دە ديشمير و اۋ، يىلە- يىلە اطراف گئىرچكلىگە اۋزل گۆزلۆك آرخاسىندىن باخير. مقصدى دە صنعتكارين مكان و زامانداكى مۇوقعىنى دريندن درك ائتمەسىندىن دۇغان ابدى حسرتە چارە قىلماقدان عيبارتدير:

بىر گئجە اۋز مسكنىمدەكى شامدان سۆرۈشدوم:

نە اولوب كى، داھا حياتدا اينجەلىك قالمايىب؟

داھا اينسانى شۇوقە گئىرن كۆلكلر آسمير؟

آغلانلار رقص ائدىب، گۆل سېمك هوسى قالمايىب؟

داھا اۋز ايتيريلمىش جئتيمى تاپا بيلميرم؟

عشق و محبّت كۆچەسى اۋلكى عۆنۈندا دگىل؟

گۆلوب دئدى: سن اۋزۆنە باخ، اۋنلار ين هاميسى وار،

(دېوان، ج ۱، ص ۳۱)

لاكين سنين گۆزۆندە داھا جاوانلىق عئىنگى يۇخدور.

بۆتۆن بۇنلارا باخماي يارق، نۇستالگيا بۇ گۆنۆن آناليتىك دۆشۈنچەيە، ھابئله تئقىد و اينكارا سۆيگىن چاغداش ادبىياتين داخىلى ماھىيىتتە اۋيغوندىر و بۇ جۆر «اۋزۆنۆ اينكار ائتمە دۆشۈنچەسى»- نين گئيش يايلىماسىندىن دولاي، نۇستالگيا دا دۆنيا ميقياسلى بىر يۇنلشە (تندنساييا) چثوريلمىشدير، بئله كى لاتين آمريكا ادبىياتى و آفريقا اۋلكەلرى نين تئاتر صنعتى و ژاپۇن سينماسى بۆسۈتۈن نۇستالگيا بۇياسينا بۇيانمىشدير. ايستر بۇرخس و فونئستين اثرلرىندە، ايستر كۆروساوا و كوباياسى نين فيلملرىندە، ايسترە دە شھريار شىرىندە، دۆنيا بىر نۇوع دايمىي پىسلشمەيە محكومدور و بۇ داغيدىجى گئدىشە يانينز عظمتلى كئچمىش دۋور- يعنى اينسانين ھلە دۆنيانى دلچەسىنە داغىتماق، چيركلنديرمك و ديشديرمك گۆجۆ كسب ائتمەدىگى زامانلار- گۆزل و ماراقلى گۆرۆنۆر.

هویت ایرانی در ادبیات مدرن فارسی -
از ابتدای پیدایشش - نقش مهمی داشته است.
برخی از نویسندگان و شاعران ایرانی، من جمله
محمد علی جمالزاده، صادق چوبک، مهدی
اخوان ثالث و نادر نادرپور در تبیین شخصیت
ملی خویش، عرب‌ها را عیاری معکوس از
کاراکتر خود فرض نموده‌اند. برخی از نظر نژاد
یا زبان و برخی دیگر از دیدگاه مذهب، تاریخ
و یا فرهنگ.

این عیار معکوس ضمناً حکم نوعی
«استعاره» هم دارد، برای بیان جلوه‌های دیگری
از ایرانی بودن، از قبیل نگرش اسلامی یا غربی
ایرانی‌ها به زندگی و یا هنگام به تصویر
کشیدن سایر ویژگی‌های زندگی ایرانی، که
شاعر یا نویسنده به دلیل اختناق قادر به انتقاد
از آن‌ها نیست، مثلاً انتقاد از رژیم سلطنتی.

اما تبیین هویت ملی، صرفاً یک
دل‌مشغولی «ادبی» نبوده و در سرتاسر قرن
بیستم در تمام سطوح زندگی ایرانیان جریان
داشته است. در واقع رشد ناسیونالیسم «ایرانی»
در گفتمان‌های سیاسی و ادبی در ایران، در قرن
۱۹ و ۲۰ میلادی را می‌توان بخشی از پروسه
آفرینش ایدئولوژیک «ملت» نامید (تئوری
Benedict Anderson).

آندرسون معتقد است: یک «ملت» را
نمی‌توان صرفاً با استفاده از یک سری معیارها
و تعاریف «موهوم» و «خارجی» و یا یک سری
حقایق «فراهستی» اجتماعی تبیین کرد. در
عوض، «ملت» نوعی اجتماع سیاسی - آرمانی
است، مقوله‌ای است «ابداعی» و «حساب‌شده».
بنابراین، آثار ادبی، نه تنها آینه اجتماع، بلکه
مهم‌تر از آن، بخشی از گفتمان ایدئولوژیک

تصویر اعراب در ادبیات مدرن

فارسی *

برگرفته از کتاب:

**The Image of Arabs in Modern
Persian Literature,**
Joya Blondel Saad
University Press of America,
صحیفه: ۱۲۲-۱۲۷

ترجمه: اکبر شیخ‌زاده

تورنتو

بنی‌آدم اعضای یکدیگرند.

(سعدی، شاعر قرن سیزدهم)

عرب در بیابان ملخ می‌خورد،

سگ اصفهان آب یخ می‌خورد.

(ضرب المثل فارسی)

* - برگرفته از کتاب:

"The Image of Arabs in Modern
Persian Literature"

قومی را نادیده می‌گیرد. مسکوب ایرانی بودن را در همین چارچوب تعریف می‌کند، یعنی همان تعریفی که خاندان پهلوی از ناسیونالیسم داشت.

منوچهر دراج ایرانی بودن را در چارچوب آلترناتیو «ایدئولوژی اسلامی» که در دهه ۷۰-۱۹۶۰ میلادی در ایران رشد کرد، تعریف می‌کند: نوعی دیدگاه اسلامی و نه ناسیونالیستی، که هم اینک در جامعه امروزی ایران تحت حکومت جمهوری اسلامی به کار می‌رود. همین نوع نگرش به «من ایرانی» در مقابل با «من عرب» یا «من غربی» در گفتن‌های ادبی هم به کار رفته‌است.

در کتاب «فارسی شکر است» محمد علی جمالزاده، فارسی با ایرانی بودن همان قدر مترادفند که عرب (یا فرانسوی یا آذربایجانی) با «خارجی»، هرچند که جمالزاده اسلام را از ارکان هویت ملی ایرانی می‌داند، اما تحجر اسلامی و یا عرب‌زدگی را هم به مهمیز انتقاد می‌کشد. او «من عرب» را مترادف خرافات مذهبی و تحجر دانسته، «من ایرانی» را فارسی و مسلمان می‌داند. ولی علیرغم این که جمالزاده از همان مدل فکری ناسیونالیستی غربی در ابراز دیدگاهش بهره برده، نژادپرستی غریبی را حمایت نمی‌کند.

صادق هدایت از «من عرب» بیزار است و تنفر خود را از اسلام به‌عنوان دینی عربی اعلام می‌دارد. او در کتاب‌های «اطاعت کورکورانه» و «پروین دختر ساسان» عرب‌ها را موجوداتی سیه‌چرده، کثیف، مریض، زشت، نادان، خشن و بی‌آزم تو صیف می‌کند. علاوه بر آن هدایت ایرانیان مسلمان امروزی را نیز آدم‌های فاسد و ریاکار می‌داند. صادق هدایت

آفریش هویت «ملی» و «ایرانیست» و نیز «ایرانیست مدرن» به شمار می‌روند.

گفتمان ناسیونالیست ایرانی از این رو وظیفه تبیین و فرموله کردن «ایران به عنوان یک ملت و قوم» و «ناسیونالیسم ایرانی» را پیش روی خود قرار داد. یکی از روش‌های شناسایی خویش به عنوان «من ایرانی»، همانا شناسایی «من دیگر» (مثلاً من غربی، اسلامی یا عرب) بر اساس زبان، نژاد، تاریخ، فرهنگ، مذهب و یا ایدئولوژی است.

از این رو شاهرخ مسکوب «من ایرانی» را در مقابل «آن عرب» گذارده، ایرانی بودن را در «فارسی سخن گفتن» و «تاریخ ماقبل اسلام» می‌داند.

منوچهر دراج، مذهب شیعه را یکی از ارکان اصلی ایرانی بودن دانسته و «من ایرانی» را در مقابل با «من غربی (غیر اسلامی)» تبیین می‌کند. البته معیارهای این دو اندیشه، بر دو درک کاملاً متفاوت از ناسیونالیسم استوارند.

لئون پلپاکف، الگوی ناسیونالیسم غربی را بر اساس اسطوره‌هایی با مبدأ مشترک تعریف می‌کند که معیارهای زبان‌شناختی آن‌ها بعداً برای اثبات نژاد به کار رفته و عصر طلایی یک ملت را همانا بازگشت او به گذشته‌های فرهنگی، زبانی و اصالت نژادی‌اش می‌داند (که البته تمام این ویژگی‌ها تبادل‌پذیرند).

در واقع ایده‌های ناسیونالیستی و نژادپرستانه غربی به‌ویژه پیدایش مفاهیم نژادهای «آریایی» (آلمان) و «سامی» همپای یکدیگر تکوین یافتند. زیرمایه اصلی نژادپرستی همانا اعتقاد به اصالت نژادی است، یعنی همان اصلاتی که ناسیونالیسم غربی را تغذیه کرده و نهایتاً ناسیونالیسم مبتنی بر تنوع

کاراکترهای کتاب «سنگ صبور» چوبک نیز آدم‌هایی نژادپرست و ضدعرب‌اند. چوبک عرب‌ها و هندی‌ها را موجوداتی ریاکار، زشت و خشن وانمود کرده، در حالی که «من ایرانی» از دست ریاکاری عرب‌ها (از طریق دین اسلام) شکست خورده و فاسد گشته است، چرا که چوبک رواج اسلام شیعی در ایران را به مثابه ابزاری برای سرکوب و خفقان می‌پندارد، اما در عین حال چوبک شوونیسیم ایرانی را نیز تأیید نمی‌کند.

او حتی زرتشت و تاریخ کهن ایران را نیز قادر به پاسخگویی نمی‌داند و تا آنجا پیش می‌رود که حتی دین زرتشت را با اسلام همجنس شمرده و هر دو را رد می‌کند. البته چوبک اسلام را به دو دلیل رد می‌کند، یکی به دلیل مذهب بودنش، که در دیدگاه چوبک مذهب قادر به پاسخگویی به مشکلات بشریت نیست، و دوم به دلیل اینکه اسلام دین عرب است. از دیدگاه چوبک اصولاً پاسخی در دنیا وجود ندارد و زندگی اساساً بی‌معناست. هرچند که، از خودبیگانگی و سرخوردگی هستی‌گرایانه در نوشته‌هایش بر ذهنیت و وجدانش مهمیز می‌زنند، اما مقوله‌هایی همچون ایرانیت و یا عرب‌ستیزی نیز همچنان در ذهنش پابرجایند. چوبک آریایی‌گرایی را رد می‌کند، ولی نوشته‌هایش سرشار از عرب‌ستیزی است.

مهدی اخوان ثالث همچون صادق

هدایت، عرب‌های مسلمان مهاجم را مسئول نابودی هویت واقعی فرهنگی ایرانی‌ها دانسته و هوادار بازگشت به گذشتهٔ پرافتخار فرهنگی زرتشتی مقلبل اسلام است. در کتاب «آخر شاهنامه» انقراض فرهنگ زرتشتی ایرانیان در پی سرنگونی امپراتوری ساسانی و غلبهٔ اسلام

تنها ایرانی‌های دوران ساسانی را جذاب، شجاع، باهوش، بافرهنگ، بافضیلت و هنرمند می‌خواند.

هدایت گذشته ماقبل اسلام ایران یعنی دوران زرتشت^۱ را «عصر طلایی» ایران می‌داند و معتقد است که هویت واقعی ایرانیان، که آریایی‌های هند هم در آن شریک بودند، توسط اعراب مسلمان و مهاجم نابود شد و تمدن والای ایرانی جای خود را به فرهنگ و مذهب خشن و تشنه به خون عرب داد. صادق هدایت که همیشه از او به عنوان یک نویسنده بسیار حساس و معتقد به ارزش‌های انسانی یاد می‌شود، در واقع در اینجا از ایده‌های نژادپرستانه و ضدسامی پیروی کرده است. او معتقد است که ایرانیان «آریایی» از نظر نژادی بر عرب‌های «سامی» برتری دارند.

دیدگاه‌های ناسیونالیستی صادق چوبک تنها تا حدودی با صادق هدایت متفاوتند. او در کتاب «سنگ صبور» بی‌ریشه‌گی و از خودبیگانگی ایرانیان را به گردن تاریخ می‌اندازد: عرب‌های مسلمان تمدن عظیم ایرانی را نابود کرده و آلترناتیو بهتری به جایش نیاوردند و در نتیجه ایرانی‌ها چه به صورت فردی و چه اجتماعی، به دلیل جدا شدن از فرهنگ، هنر و تاریخ اصیل و واقعی خویش تا به امروز رنج کشیده‌اند.

۱ - از لحاظ علمی ایران پیش از اسلام را نمی‌توان «دوران زرتشت» نامگذاری کرد، زیرا اسناد موثقی دال بر تسلط دین زرتشت بر حیات اجتماعی ایرانیان در همهٔ ادوار پیش از اسلام در دست نیست. - وارلیق

بهرتر ایرانی به دست عرب‌های بی‌سواد و خستن است. از دیدگاه نادرپور مسلمان دوآتشه و یا حامی جمهوری اسلامی بودن به معنای عرب بودن (و غیر ایرانی بودن) و در نتیجه «دون شأن انسان بودن» است. نادرپور نیز همچون هدایت، چوبک و اخوان ضد اسلام و ضد عرب است.

تا اینجا دیدیم که نویسندگان مرد که نام بردیم، همگی ناسیونالیسم ایرانی را بر همان مبنای الگوی ناسیونالیسم غربی تعریف کرده‌اند، با همان مبنای مشترک اسطوره‌ای و همان تأکید بر همبستگی زبانی که نهایتاً منجر به گرایش به تک‌نژادی می‌شود، و همگی به جز جمالزاده که فرزند یک آخوند بود، عرب‌ستیزی را الگو قرار داده‌اند. تمامی آن‌ها «من ایرانی» را رویاروی «من عرب» قرار دادند و باز هم از نظر همه به جز جمالزاده، آن «من عرب» همانا «من مسلمان» به شمار می‌رفت. اما آثار ادبی زنان معروف ایرانی، حکایت دیگری است.

فروغ فرخزاد در اشعارش کاری به عرب و ایرانی ندارد. در برخی آثارش مقابله عرب و ایرانی را مقولاتی ناشی از تاریخ و تحولات سیاسی مردسالارانه دانسته که زنان از این دو به کنار گذاشته شده‌اند و به نظر او این مقابله اهمیت چندانی ندارد.

بر خلاف مردها، فروغ نه تنها نیازی به اظهار وجود تاریخی خود به عنوان «ایرانی» نمی‌بیند، بلکه نیازی هم به عرب‌ستیزی برای اثبات خویش ندارد. در شعرهای فروغ عرب یا ایرانی نمی‌بینید، تنها انسان‌ها را می‌بینید. فروغ نیز همچون هدایت، چوبک و نادرپور به اسلام اعتقادی نداشت و در شعرهای

بر ایران را علت سقوط ارزش‌های ایرانی دانسته و تنها راه رهایی را بازگشت به «عصر طلایی» ایران قبل از اسلام می‌داند. اخوان «من ایرانی» اصیل را پاک، باهوش و زیبا پنداشته که توسط «من عرب»، دروغین، تاریک و شیطانی گشته است. اخوان نفوذ «من عرب و اسلامی و سامی» را بر «میراث اجداد آریایی خودمان» نکوهش کرده و بدین سان با صادق هدایت همصدا می‌شود که ایرانی‌ها و عرب‌ها اساساً دو نژاد کاملاً متفاوت و نابرابرند: یکی آریایی و یرتر، دیگری سامی و زیردست.

نادر نادرپور، عرب‌ها و اسلام را به عنوان موجودات و پدیده‌هایی بیگانه، اساساً ضد فرهنگ و ارزش‌های ایرانی می‌داند. کتاب «اینجا و آنجا» همان تصویری از عرب‌ها را به ما نشان می‌دهد که در آثار صادق هدایت و مهدی اخوان ثالث وجود دارد: موجوداتی وحشی و درنده‌خو و مهاجمانی بیگانه‌اند که تمدن برتر ایرانی را نابود کردند. نادرپور به هنگام به شعر درآوردن پدیده‌هایی غیرمنطقی - خون و ماه - «من عرب» را تاریک، درنده‌خو و ضدبشر نقش می‌کند و «من ایرانی» را در نقش‌های آتش زرتشت، آفتاب و بهار به عنوان خالق یک تمدن روشنفکرانه به شعر درمی‌آورد.

نادرپور اسلام را نه به دلیل مذهب بودنش، بلکه به دلیل عربی بودن رد می‌کند و بنابراین آن را متحجر و خشن می‌داند. در کتاب «اینجا و آنجا» نادرپور استقرار جمهوری اسلامی در ایران را با پیروزی اعراب مسلمان بر امپراتوری ساسانی مقایسه کرده و نتیجه می‌گیرد که اوضاع امروزی ما دنباله و نتیجه منطقی و گریزناپذیر شکست تمدن مقتدر و

عرب‌ها در اشعار او نه به‌عنوان یک عرب، بلکه به عنوان یکی دیگر از ستمدیدگان ظاهر می‌شوند و یا به عنوان برادران مسلمان. مهم‌تر از این‌ها، دیدگاهش در مورد تاریخ با دیدگاه‌های هدایت، چوبک، اخوان یا نادرپور متفاوت است.

«سفر سلمان» او عرب‌های مسلمان مهاجم به ایران عصر ساسانیان را نه به عنوان اعراب غاصب ایران، بلکه به‌عنوان مسلمانانی که اسلام واقعی را به ایرانیانی که منتظر و حاضر به پذیرش آن بودند، ارمغان آوردند، نشان می‌دهد. صفارزاده در این کتاب سلمان را به عنوان نمادی از انسان مسلمان ایرانی به تصویر می‌کشد، همان‌گونه که بلال حبشی نماینده مسلمان آفریقایی و شعیب نمادی از مسلمان اروپایی است که همگی از هواداران پیامبر عرب، حضرت محمدند. ملیت این افراد در اشعار طاهرزاده فقط تا آنجا حائز اهمیت است که صرفاً نمایانگر کاراکتر جهان‌شمولی و جهان‌گرایی اسلام باشند.

صفارزاده به جای تقابل و کشاکش بین اعراب و ایرانی‌ها، جدال ایدئولوژیک با امپریالیسم و ماتریالیسم غرب و مقابله با ایدئولوژی‌های ضداسلامی را به تصویر می‌کشد.

نگرش متفاوتی که سیمین دانشور از اعراب در کتاب‌هایش ارائه می‌دهد، طرز تلقی دیگری از «ایرانیت» را به نمایش می‌گذارد: او به تنوع نژادی در ایران احترام می‌گذارد و در همان حال معتقد است که در زمینه‌های اسطوره‌ای و دین، نوعی همبستگی بین ایرانی‌ها وجود دارد. به این صورت که اسطوره‌های پیش از اسلام با مذهب اسلام گره

«عروسک کوکی» و «دلم برای باغچه می‌سوزد» از اسلام انتقاد می‌کند، اما بر خلاف هدایت یا چوبک، انتقادش به اسلام به عنوان یک نهاد ایرانی است، نه یک نهاد بیگانه یا عرب.

در شعر «دلم برای باغچه می‌سوزد»، فروغ به همان اندازه از مذهب (گناه مادر) انتقاد می‌کند که از ناسیونالیسم (گناه پدر). در همین حال فروغ تصویرگرایی اسلامی در اشعارش را از یک دیدگاه مثبت به شعر می‌سراید، مثلاً در شعر «کسی که مثل هیچ کس نیست» از دیدگاه دختر بچه شاگرد کلاس سوم دبستانی در جنوب تهران.

بر خلاف سایر ادیبان قبلی که نام بردیم، فروغ به دام کشاکش‌های ناسیونالیستی نمی‌افتد و شاید به همین دلیل است که دیدگاه‌های ضداسلامی‌اش ضدعرب نیستند.

برای ظاهره صفارزاده به عنوان یک مسلمان مؤمن، اسلام پدیده‌ای است جهانی و نه عربی. او در نوشته‌هایش، اول مسلمان است و بعد ایرانی. افق فکری‌اش اسلامی و جهان‌گرایانه است و نه ناسیونالیستی. ایرانیت او (از لحاظ جغرافیا، زبان، فرهنگ و تاریخ) ملات و بستر لازم را برای اشاعه افکار اسلامی‌اش تأمین می‌کند. مضاف بر این که در اشعاری که درباره ایران سروده، از قبیل «بازداشته‌ها» و «سفر عشق»، دیدگاهش درباره ایرانیت دربرگیرنده ایران باستان، سایر ویژگی‌های ایرانی و نیز ویژگی‌های اسلامی است.

در شناسایی یک ایران چند ملیتی، صفارزاده، ایرانی بودن و فارس بودنش را تنها به عنوان یکی از گونه‌های متنوع قومی نشان می‌دهد و در اشعارش «آن عرب» وجود ندارد.

جمالزاده، هدایت، چوبک، اخوان ثالث، نادرپور و آل احمد است. زنان هرگز از واژه‌های «آریایی» و یا «سامی» استفاده نمی‌کنند و تنوع نژادی و قومی را می‌پذیرند، در حالی که برای مردان، «ایرانی بودن» یعنی «فارسی بودن» دارای اهمیت است (البته بسیاری از نویسندگان مرد ایرانی هم هستند که تنوع نژادی را می‌پذیرند، مثل صمد بهرنگی، رضا براهنی و یا غلامحسین ساعدی).

جالب این که ناسیونالیسم در ایران بیشتر ایده‌ای است مردانه، شاید به این دلیل که تاریخ و تحولات سیاسی در ایران اکثراً در دست مردها بوده، ولی به طور کلی اصولاً ناسیونالیسم غربی اساساً مفهومی مردسالارانه داشته است.

اتهامات تخلف جنسی که هدایت می‌زند، تصاویری که چوبک از ازدواج‌های میان‌نژادی در کتاب‌هایش می‌آفریند، و توجه خاصی که آل احمد به مسأله جنسیت عرب‌ها و زیبایی (یا زشتی) زن‌های عرب در نوشته‌هایش دارد، و یا اشاره آل احمد به مردهای عرب تحت عنوان «عرب‌ها» (یعنی استفاده از معیار ملیت)، ولی همو به زنان عرب می‌گوید «زن‌ها» (یعنی استفاده از معیار جنسی)، تماماً از همان الگوی غربی ناسیونالیسم - یعنی اصالت نژادی - نشأت می‌گیرد. اصالت نژادی در اصالت جنسی واژه‌پردازی می‌شود (که زن‌ها دارند و مردها آن را اجرا می‌کنند)، و روابط جنسی میان‌نژادی ناقض این هر دو هستند.

می‌خورند و یک سنتز فرهنگی به وجود می‌آورند که اساساً ایرانی است.

در حالی که جمالزاده یکه و تنها در میان آن مردان شعر و داستان که قبلاً نام بردیم، اسلام را می‌پذیرد، ولی با وجود این «من ایرانی» را در مقابل «آن عرب» قرار می‌دهد، برای دانشور، اما، ویژگی‌های عربی و ایرانی و اسلامی در فرهنگ ایرانی دارای کاراکتری ایرانی (و نه بیگانه) هستند. در رمان «سوشون»، دانشور به زیبایی «فارسی شکر است» جمالزاده را کله‌پا می‌کند (آنجا که معلوم می‌شود که یک عرب خبیث در واقع یک روحانی نمای بی‌وجدان ایرانی است)، و باز هم در داستان «دسیسه خائن» جایی که کاراکتر «آقا» در واقع، هم ایرانی است و هم مسلمان و جهان‌گرا، و آنجا که زبان عربی برای مسلمانان ایرانی زبانی غریبه و خارجی نیست.

دانشور مثل صفارزاده، بر خلاف ایده‌های مردان ادیبی که نام بردیم، تنوع قومی را می‌پذیرد. برای دانشور، ایرانی فارس و ترک و عرب وجود دارد، اما «آن عرب» وجود ندارد.

در رمان «سوشون»، دانشور عرب‌ها را صرفاً به عنوان عرب می‌پذیرد. برای او، همچون صفارزاده، «آن دیگری» در واقع امپریالیسم غرب است که به باور او در ایران در پوشش رژیم پهلوی خودنمایی می‌کند. دیدگاه دانشور متفاوت از دیدگاه ناسیونالیستی غربی و نژادپرستی مردهای شاعر و نویسنده است.

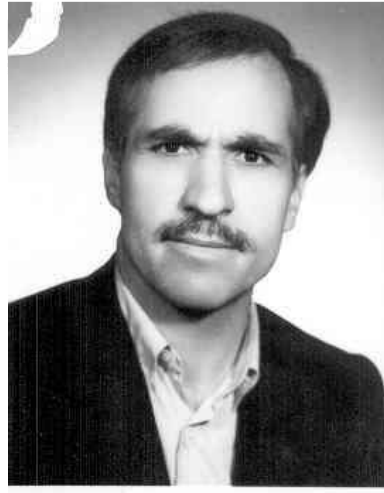
به طور کلی دیدگاه زنان شاعر و نویسنده ایرانی بر خلاف دیدگاه‌های غرب‌گرایانه و نژادپرستانه مردانی چون

خالقیمیزا آذربایجان تۆرکلری و دیلیمیزه آذربایجان تۆرکجهسی دئییلنده، بیر چوْخ آدمالارا بئله گلیر کی، بۇ خالق یالنیز آذربایجان سایلان منطقه لرده یاشاییر، بۇ دیل ایسه یالنیز همین بؤلگه لرده ایشلنمکده دیر. حال بوْکی، بیز تۆرک دیللیری نین بیری اولان و باشقا تۆرک دیللیله آز- چوْخ فرقلنن آنا دیلیمیزی باشقا تۆرک دیللیریندن سئچمک اوْچون آذربایجان تۆرکجهسی آدلاندیریریق و همین دیلین دانیشانلاری نین دا چوْخو آذربایجاندا یاشاماقددا اولدوغو و یا بوْ تۆرپاقددا دۆنیایا گؤز آچدیقلاری اوْچون آذربایجان تۆرکلری آدلانیلار.

ایندی تۆرک دیلی، ادبیاتی، مدنییتی و بیر سوْزله تۆرکولوژی ایشی ایله ماراقلانانلار یاخشی بیلیرلر کی، بوْ گۆن آزی ۴۵ میلیون سایب اولان بوْ درین تاریخلی خالقین یالنیز یاریسی دؤولتلیس جیزدیقلاری خریطه لرله گؤستریلن آذربایجان بؤلگه لرینده دۆنیایا گلیمیش، اونلارین دا بیر حیصه سی مؤعین سببلره گؤره سوْنرا باشقا یئرلره کۆچموشلر. بئله ایسه، بۇ خالقین قالان یاریسی هارالاردا دۆنیایا گلیمیش و یا آذربایجاندا دۆنیایا گلندن سوْنرا هارالارا کۆچموشلر؟

بوْتون دۆنیا خالقلاری نین بیلدیگی کیمی، تۆرپاقلاریمیز تخمیناً ۱۸۰ ایل بوْندان قاباق دۆشمعلری نین الیه پارچالانمیشدیر. نؤفوس سایب باخیمیندان بۇ خالقین چوْخ حیصه سی آراز چایی نین جنوبوندا یئرلشن

خۇراسان تۆرکلری نین فۆلکلوریک داستانلاریندان

حسین م. گۆنئیلی

سینخما- پوغمالار گوتورولموشسه ده، هله لیک دؤولت دستگاھلاریندا سؤزو کئچن اسکی رژیمین قالیقلاری، مدنیت ایستیخاله چیلری و فارس شوونیزمی نین قووه لری طرفیندن تهاجومه معروض قالان آراشدیربیچار بعضاً یاری یولدا یورولور، دایانیب، دایانمایانلار دا مالی چتینلیکلره گؤره گوردوکلری ایشلری بیر یئره یئتیره بیلمه ییرلر. آنجاق هامیمیز اینانیریق کی، یئنی گنج یازیچی نسلینی نیتیشمگی ایله بو علمی ایشلر داها گؤجلو شکیلده دوام انتدیریله جک. یوزلرله گنج آراشدیربجی مدنیتیمیزه ییسه لئمگه و اونو آراشدیرماغا چتیرمالانیب، تۆکنمز انرژیی و تمیز عشق ایله علمی آراشدیرمالار ایشینه گیریشمکده دیرلر.

یئری گلیمیشکن بونو دا هم اوزو ایله یادلاشمیش یاشلی ساوادلیلار، هم ده گنج ساوادلیلاریمیزا خاطر لاتمالی یام کی، بو گون بو قافیلهدن دالی قالان و بو قافیله یه قوشولمایان صاباح اولجه اوزونو قیتایاجاقدیر. یئرده قالمیش بو مدنی وظیفه ایندی بوتون ایستعدادلی و ساوادلی اوغوللاریمیز و قیزلاریمیزین بویونو دؤشور و هئچ بیریمیز بویون قاچیرا بیلیمیک. بونا دا آرخایینیق کی، یوخاریدا سؤزو گئدن ایالتلرده یاشایان سؤیاداشلاریمیزین سینهلرینده شیفاھی حالدا، اللرینده ایسه یازیلیمیش شکیلده ایشلنمه میش، اؤیره نیلمه میش اوزل و میثلی گورونمه یین فولکلور نؤمونه لری نه قدر دئسن چوخدور. حتا بعضاً بئله نؤمونه لرله راست گلیمک اولور کی، هئچ آدی- سانلی دا آذربایجانیمیزین هئچ

اردبیل، دؤغو آذربایجان، باتی آذربایجان، گونئی آذربایجاندا (زنگاندا) تۆپلوم شکلینده و بو ایالتلره یاخین اولان همدان، قزوین، تهران، قم ایالتلرینده اکثریتله، مرکزی، اصفهان، فارس، سهمنان، کرمان، خوراسان، یزد، ایالتلرینده و قالان ایالتلرده اقلیت و داغینیق شکیلده یاشاماقدادیرلار و بونلارین ساییی آزی ۳۰ میلیون نفر دیر.

تۆرکیه نین شمال- شرق ایالتلرینده و عراق اولکه سی نین شمال- غربینده میلیونلار جا آذربایجان تۆرکجه سیله دانیشان سؤیاداشلاریمیز یاشاماقدادیر. آراز چایی نین شیمالیندا ایسه ایندیکی آذربایجان جمهوریتی نین ۸ میلیونلوق اهالی سیندان علاوه، واختیله آذربایجاندا ان آیریلیب گورجوستانا قوشولان و آذربایجانین شیمالیندا داغیستان و بو کیمی اوزل رسیوبلیکلاردا چنوریلن یئرلرده ده میلیونلار جا سؤیاداشلاریمیز یاشاییرلار.

سون یوز ایلیکده بو زنگین مدنیتی خالقین دیلی، ادبیاتی، فولکلور و تاریخی اوزره تدقیقات آپارماق باشلانمیش، اوزللیکله ده شیمالی آذربایجان هابئله ایراندان قتراقدا اولان دیلداشلاریمیز طرفیندن بویوک ایشلر گورولموشسه ده، بیر سئرا سیاسی شراییطه گؤره جنوبی آذربایجان و جنوبی آذربایجانلیلارلا اورتاق طالعلی اولان باشقا ایران تۆرکلری نین دیلی، ادبیاتی، فولکلور و بیر سؤزله مدنیتی گرکن قدر آراشدیریلما میش، آز- چوخ گورولموش ایشلر ده پهلوی رژیمینی نین طرفیندن بعضاً سئخیلمیش و بوغولموشدور. سون واختلاردا ایسه بو

تمام اولدی کیتاینگ ایتیهاسی،
گر کدور کاتبیه خلعت بهاسی.

حررها بیدالحقیر الفقیر المحتاج المسکین ملا
محمد ابراهیم شارعی فرزند مرحوم گل محمد
ساکن علی آباد، از خواننده التماس دعا دارم. در
خواندن هر مجلس حقیر را از دعا فراموش
نخواهند (کرد).

فی مورخ ۲۵ رجب ۱۳۵۷ قمری

آناسی خوراسان تۆرکلریندن اولموش
دوستوموز مؤهندیس سعید تهرانی زاده واسیطه-
سیله الیمیزه چاتان بو داستانین دیلی، بوندان
اول حاقیندا دانیشدیغیمیز «محمد حنیفه-
زین العرب» داستانی ایله واحد اوزللیکلر
داشی بیرسا دا، بو داستاندا اوخودوغوموز
شعرلر، وزن، قافییه و باشقا یارادیجیلیقلار
باخیمیندان اولدوقجا گۆجلو و ساغلامدیر.

آذربایجاندا یارانمیش و آذربایجان خالقسی
یارادیجیلیغی محصولو اولان شعرلر و داستان
شعرلری عۆمومیتله قوشما، گرایلی و بعضاً
باياتی عۆنوانی ایله تانیان شعر قالیبلرینده
قوشولموشلارسا، بو داستانلاردا اولان شعرلرین
بیر حیصّه سی همین قالیبلرده اولاراق، بیر
حیصّه سی ایسه عروض شعریمیزین چشیدلی
قالیبلرینده یارانمیشدیر.

خالقین آرزو و ایستکلری اساسیندا یارانمیش
بۆتون داستلار کیمی، بو داستاندا دا قهرمان،
انیشلی - یوقوشلو بۆللاری آرخادا قۆدوقدان
سؤنرا مقصد و مرامینه چاتیر، حق غلبه چالیر،
ظۆلم و عدالتسزلیک قینانیر و محکوم اندیلیر.

بۆلگه سینه و آراشدیرجیسینا گلیب
چاتمایبیدیر. بۆ ایدیعانین نۆبوتو اۆچون،
خوراسان ایالتی نین قۇچان شهری و هنده-
ورینده اولان کندلرده یاشلی آداملارین دیل
ازیری اولان و بعضاً کاغید اۆزرنه گتیریلیمیش
چوخلو لیریک داستانلاردان سۆز آچماق اولار.
بو داستانلارین بیری اولان «زین العرب محمد
حنیفه» داستانی باره ده وارلیق درگیسی نین
۱۳۸۲- جی ایل پاییز سایندا بیر سئرا معلومات
وئرلیمیش، شعر نۆمونه لریندن و دیل
اۆزللیکلریندن اۆرنکلر گۆسترلیمیشدیر. ایندی
بو سطرلرده یتنه ده اولنلارین باشقا بیر لیریک-
افسانه وی داستانیندان سۆز آچماق ایسته ییریک.
بو داستانین باشلیغی «شاه بهرام- بانو حۆسن»
- دۆر. داستان «بسم الله الرحمن الرحيم» ایله
باشلانیر و اونون آردینجا «هذا كتاب شاه بهرام-
بانو حۆسن» عیباره سی گۆزه چارپیر. ۴۵
صحیفه لیک ال یازمادا یئرلشن بو افسانه وی-
لیریک داستانین قلمه آلانی رحمتلیک مولاً
ابراهیم شارعی گۆل محمد اوغلو قئید
اولونموشدور. قۇچان شهری نین علی آباد
کندیندن اولان مولاً ابراهیم بو اثری اوغلو
محمد رضا اۆچون یازمیش و هیجری قمری
۱۳۵۷- جی ایلین رجب آیی نین ۲۵- نده
(یعنی ۶۷ ایل بوندان قاباق) بیتیرمیشدیر. او
تۆرکجه یازدیغی بو اثری عرب، تۆرک و
فارسجا یازدیغی جۆمله لرله سؤنا
چاتدیرمیشدیر. اثرین سؤن جۆمله لری بئله دیر:
تحریر گردید جهت نور چشمی محمدرضا.

کۆزیم قالدی تۇزانا لاره، گردلاره،

کل خبیر وئر شهر- سبزینگ یولینی.

بۇ نثر پارچالاریندا دا همین اولایلار ایله قارشیللاشیریق:

بیر طرفدن بۆلبوللار چه- چه اوردی و قوشلار
سایر شوردیلار و کوشکلار هر طرفدن بنا
قتلمیشدیلار. . . البته شاه بهرام بۇ سۆزلاری
دیباندان سؤنگ. . . بۇ پری زادلار و عیفریتلار
هاموسی کی خیدمتده دیلار. . . دیو هامز او
خلعتلاری شاه بهرامه باغیشلادی.

جمع شکیلچیلری نین هامیسی نین قالبین
گنتدیگی نین عکسینه اولاراق، سسلیلاری
یووارلاق اولمایان فعللر و ایسملر اینجه سسلی
ایله سونا چاتیر و یا سون سسلیسی اینجه
اولور. آشاغیداکی اؤرنکلره دیقت یئتیرین:

- «صبر و قراریم قالمه دی»، «منی قویمه سن
آزارد»، «علی ذولفیقارین چالسم»، «آغی
قوشا- آشه بیر گون»، «آغ یۆزه عاشیقیم،
گولگون یقماغه (یاناغ)، «بنددی قات آسمانده
اولسه مطلبینگ»، «گتتمگیمی گۆزله کی، شهر-
سبزه تا پرسن»، «اول پریزاد دور سوداگره
یاراشمز».

- «توی قیلارمن = توی ائله بیرم».

مۆعین بیر دؤورون اینام، دۆشونجه سی
تأثیرینده و خالق باجاریغی ایله یارانان و
گلیشین داستانین داشیدییغی فیکیرلر، دۆشونجه-
لر و ایناملارا اساسلاناراق اونا یارانما دؤورو
تعیین ائتمکدن واز کئچیر، یالنیز داستانین
دیلی نین قوزولوشو باره ده بیر سئرا بیلگی
وئرمگه قناعت ائدیریک.

دیلمیزده جمع شکیلچیلری قالین سۆزلرده
«لار»، اینجه سۆزلرده «لر» کیمی ایشلنیرسه،
خوراسان تۆرکلرینه عاید اولان بۇ داستانلاردا
اینجه سۆزلرین جمع شکیلچسی تانینان «لر»
اکیندن هئچ بیر ایز یۆخدور؛ دنمک هم اینجه-
لرده، هم ده قالینلاردا بۇ اک «لار» کیمی ایفاده
اولونور. بۇ شعر نۆمونه لرینه دیقت ائدین:

گؤنیا اول غمزه سی اوخ، لبلاری یاقوت میثال،
چون قارالمیش قاشلاری اول یابه دؤشدی گؤزلاریم.

و یا:

دؤنمه نم سندن پریم مۆنجه جفالار وئرسه لار،
کۆل- عالم دیولاری قصدیمه بیر گۆن گلسه لار.

هابئله:

قاچوب چینخیدیم اللارینگدن (اللریندن)،
سنینگ یارین من دگیلم.

یئنه ده:

خوراسان تۆرکلری دیلینده «نون- غۆته» بؤل-
بؤل ایشلنیر. گؤستر دیگیمیز شعر و نثر نۆمونه-
لرینده گؤرودوگونوز کیمی، «اللارینگدن =
اللریندن»، «سنینگ» = سنین، «پارینگ» = یارین،

ینگی باشدن باشیم قالدی دردلاره،
کل خبیر وئر شهر- سبزینگ یولینی.

- «اۋرۇشما دىن، ساواشما دىن ئالى وئره يىم» =
وۋرۇشما مېش، ساواشما مېش ئايب وئرىم.

- «الين بۇگرىنە اۋرار آيىدار» = الينى بۇيرونە
وۋرار سۋىلەير.

- «بىر تاما دىرک اۋرارلار، اول تاما تاياق
اۋلور» = بىر داما دىرک وۋرارلار، اول داما داياق
اۋلار.

بۇ داستاندا نايىسە آشاغىداكى مىصراعلار و
جۈملەلر اۋرنىك اۋلا بىلر:

شرمسىز شوم قحبه فلک،

ظفره اۋرر (وۋرار) ايشىمىزە.

قصدا ئايدىب چىخىمىش منىم قلىبە خنجر اۋرەلى،
گۈن بەگۈن بىر كافر خوېرويه دۋشدى گۈزلاريم.

عود و عنبر دۋداقلارينه اۋروب = عود و عنبر
دۋداقلارينا وۋروب.

دده قۇرقود كىتابى و باشقا اسكى مېتلرېمىزە
ھىم دە تۈركىيەدە ايشلنن «ايلتمك» عىبارەسى
خۇراساندا دا ايرتمك شكىلىندە ايشلكدېر،
مثلاً:

حۈكم ائلەدى بۇ بىنمكى بئله ايرتۈب يۇخارو
كى = حۈكم ائلەدى بۇ نانكورو بئله يۇخارى يا
قالدېرىن كى...

تا ايرتۈب شېھر - سىزى نىشان وئروم = تا
ايلتىب (قاباغا آپارىب) شېھر - سىزى نىشان
وئرىم.

ياخىنا ايشارە عوضلىگى اۋلان «بۇ» عىبارتى
بعضاً «مۇ» شكىلىندە ايشلىنر، مثلاً:

«يۈللار يىنگدان» = يۈللار يىندان، «سۈنگ» = سۈن
و...

تۈركجە مېزە كىچىمىش دۋورلردە ايشلنەرک
ايندى يىرلرېنى باشقا سۈزلەرە و بعضاً فارس و
عرب سۈزلرېنە وئرمىش سۈزلر خۇراساندا
ايندى دە ايشلنمىكده دىرلر.

مثلاً: «اۋلوس» = خالق، ائل

بۇردە يۇخدور بىر انىسىم - مۇنىسىم،

ويلايتنە قالدى ائلىم، اۋلوسىم.

ھابئله: «گۈرک» = گۈزل، ياخشى، اۋغورلو

بۇ سۈزە آرتىق اسكى مېتلردە و داھا چۈخ دده
قۇرقود كىتابىندا راست گلېرىك؛ اۋرنىك
اۋلاراق:

- «يۈجالاردان يۇجاسان، كىمسە بىلمز نىچەسن
گۈركلو تانرى!». ...

- «برو گلگىل سالور بىگى، سالور گۈركى!»

سۈزۈگندن بۇ داستاندا دا:

گۈزى دۋشدى چۈنكى بانو حۈسنە بۇ شاه
بھرامىنگ،

جۈملە عالم گۈركى اول سۇلطانە عاشىق
اۋلمىشم.

«اۋرماق» = وۇرماق سۈزونو دە اسكى مېتلردە
اۋ جۈملەدن دده قۇرقود كىتابىندا داھا چۈخ
گۈروروك، دده قۇرقود كىتابىندا نۆمۈنەلر:

بیر گۆل آغاچی نین دیویسنده گۆل تک یکه یاتوب.

شاه بهرام گۆل بوته نین دیویندن چتیخدی.

آذربایجاندا، فعللرده بیرنجی تک شخصی ایفاده ائدن شکیلچی «م-ام» و بیرجی جمع شخصی ایفاده ائدن شکیلچی «ایک-ایق» خوراساندا «من» و «میز» شکلینده ایشلمکده- دیر. مثلاً: «توی ائله ییرم» عیباره سی «توی قیلارمن» و «سینغینریق» عیباره سی «سینغینورمیز» اولور. هابئله «سنی اؤز ویلایتینه یتتیررم» جۆمله سی «سنی اؤز ویلایتینگه یتتورمن» کیمی، «یالواریریق او آلاهیین اؤزونه» ایفاده سی «یالوارورمیز شو آلاهیینگ اؤزینه» کیمی سؤیلنیر.

بعضی لؤختلرده ده بعضی سسلر دیشیر مثلاً:

«گزر»= دۆلنار سؤزو «گیزو» و «آزر» سؤزو «ایؤز» شکلینده ایفاده اولونور.

بعضاً «او- او» سسی یئرینی «بؤ- بو» سسلرینه وئیریر، مثلاً:

گر گزرک بولسه بؤ جان = اگر بؤ جان گرک بولسا.

دیله چلیک باخیمسندان بؤ کیمی ماراقلی قایدالاری نه قدر دنسن تاپماق اولار. اؤمید اندیریک کی، دیله چی عالیملریمیز دیلیمیزین بؤ قولونون اؤزلیکلری اؤزره داها علمی و یتکین بیلگیلر الده ائنده رک اوخوجولارا چاتدیرالار.

موتمدان اؤنگراق منی بؤ یره گتورسه یدینگ = بؤندان قاباق منی بؤزایا گتیره یدین.

موتی دئیوب دؤردی = بؤنو دئیوب دؤردو.

من بانو حؤسنی گؤروب و عاشیقلیغیمی مونه اظهار ائدوم = من بانو حؤسنو گؤروب، وؤرغونلوغومو بونا بللندیریم.

بؤ کیمی اولای یعنی «بؤ» سؤزونون بعضاً «مؤ» اولماسی دده قورقود کیتابیندا دا گؤرونور:

خانیم، موتی منه وئیرین = ای خان، بؤنو منه وئیرین.

موتی منه نچون دئمزدین = بؤنو نیسه منه دئمیردین؟

تۆرکیه ده و اسکی آذربایجان متنلرینده ایشلندیگی کیمی خوراساندا «بؤ» عوضلیگی بعضاً «شو»، بعضاً ده «شومل» بعضاً ده «بؤ» کیمی مئیدانا چتیخیر.

«ائتمک» و «ائله مک» فعلی آرتیق «قیلماق» کیمی ایشلنیر، مثلاً:

هاموسین تماشا قیلوب = هامیسینا تماشا ائله- ییب.

اؤنون بیر پریمی وار، بیزه گؤندر ویدورکی،- توی قیلارمن، گلون! = اونون بیر پریمی واردیر، (اونو) بیزه گؤندر ییب (و خبر ائله- ییب دیر) کی، من توی ائله ییرم، (سبز ده تویا) گلین!

«دیب» سؤزونده «ب» سسی «و» سسینه چئوریلیر، دیقت ائدین:

حجرت ۱۰۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	هَذَا كِتَابٌ	رَبِّينَ الْعَرَبِ
---------------------------------------	---------------	--------------------

اما در سلسله روایت ابلر که حضرت سید مرتضیٰ علی اله علیه و آله وسلم لشکر نیویب
 روم شه نیک او تنه کیدوب اولار ابلان دعو ایدوب حضرت ابر مؤمنان علیه السلام
 روم شه نیک پادشاه اولدور رب داد نیک بر قیز وار ایدور اولدور ایدور
 کتور و بلار مه پننه شه نیک رسول خدییه تاپشوروب حضرت رسول رقم ایلد
 دیدر ایفرزند کن کون قیز سن و آد نیک نمده رد خدر شعالی بی پر سلکتن
 و من رسول بر حق پلوب مسلمان اول اول قیز رسول خذون بوسوز
 ایشوب عرض ایلد بار رسول اله اجدد منه بقیه اولدور کیزون و نیک
 بر عقد و اما منیم اوچ شرطم دارا کر قبول ایدوب بنده فاض اولار من اما
 منیم صیفه رد آتام روم نیک پادشاه ایدور اما نیک آتام و قار و شمع
 علی اولدور دینی یکه و بالعون قالدوم دیوب زار زار چند ابر نوبها کاعلیقا
 اما رسول خذ بوسوز اول قیزون ایشوب بیور در ایفرزند چوخ افلمه اما
 نیک بر بنه منیم اولار من و آتام نیک بر بنه بی عایشه آتام اولسون ایفرزند
 اول اوچ شرطم بیان ایت کفن چوخ صیفه بوسوز رسول خذون ایشوب

آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندا آلقیش و قارغیش

عزیز محسنی

فولکلور نؤوع و شکیل باخیمیندان صنعتین آن گؤزل قوللارینداندیر و شیفاهی خالق ادبیاتی نین مۆختلیف نؤوعلری بۇنلاردان عیبارتدیر: ناغیلار، حکایه لر، ماهیلار، نغمه لر، بیاتیلار، تاپماجالار، عادتلر، یانلیتماجالار، ذبلر، اؤیونلار، آلقیشلار، قارغیشلار، آندلار، اؤلدوزلار حاقبندا فیکیرلر، ساعاتلار، گؤنلر، حکیملیک، داوا-درمان حاقبندا بیللیکلر، داش بیلگیسی، بیتگی بیلگیسی، لایلاسلار، اوخشامالار، خثیر دوغالار، سوؤشلر، دئیملر، اینام و اعتقادلار و بۇنلارین هامیسی نظرده توتمالی ییق و بۇ سیرادا یئر وئرمه لی ییک. بیز بۇزادا آلقیش و قارغیشین یارادیلماسینی اؤتری اولسا دا، نظرده کئچیره جگیک.

آلقیش و قارغیش اؤز قدیملیگی ایله شیفاهی خالق ادبیاتی نین دیقت مرکزینده دایانماقدادیر. آلقیش و قارغیش

نشجه یارانیدیر؟ آلقیش و قارغیشین یارانیشیندا بعضی دین آداملارین نین و یاخود عاریفلرین سوئسوز وارلیغینا و ابدی حیات تاپمالارینا داییر اینانجین، روحا ابدی بیر حیات قایل اولماق تفکؤرؤنؤن تأثیری آز اولماییب و بعضاً هله قدیم عشیره صینیغلی جمعیتلرده بئله بیر اعتقاد ووجوده گلیب کی، روحلار بعضاً خثیرخواه و بعضاً بدخواه اولورلار و اونلار، آداملارین پیس و یا یاخشی عمللره اؤز گتیرمه لرینه سبب اولورلار. فولکلور مۆتخصیصلری نین نظریه لرینه گؤره «آلقیش» کلمه سینده کی «آل» و «قارغیش» کلمه سینده کی «قارا»، اصلینده روح آدلاریدیرلار. بیرینجیسی خثیرخواه، ایکنینجیسی ایسه بد عمللرین حامیسیدیر. شوْبهه سیزدیر کی، بۇ ایفاده لرین هر ایکسینده چؤخ معنالیلیق واردیر. «آل»، عربجه ده «اؤولاد» دنمکدیر، میثال اؤچؤن: «آل محمد» و یا «آل عمران»، تۆرکجه ده ایسه «یالان»، «حیله» دنمکدیر. عؤمومیئتله «آل»-ین قوشولدوغو سوؤزلرین هامیسی نظرده توتولسا، بیر سیاهی یارانار. بیزیم آرامیردا خؤصوصاً ایکی- اؤچ نسلی بۇندان قاباق، بیلدیگیمه گؤره، بئله سوؤزلر و اعتقادلار وار ایدی. زاهینی

گرک انودە تک- تىھا قويماماق، يۇخسا آل گليب اونو آپارار. تزه دوغولموش اوشاغى گرک «آل» يا «آلتىيان» طرفىندن اوغورلانیب آپارىلماق خطریندن ساخلاماق. بۇنلار نه يى گوسترير؟ بۇ سۇزلر «آل»-ين جانلى بىر وارلىق اولماسينا مؤحكىم ئوتوتدور. «آلچى» ايسه گرک قديم تارىخى بىر سۇز اولسون و بۇ ايفاده نين داشيدىغى معنا بوتون چاغلاردا مؤثبت اولموشدور. آلچى قۇيونون ديزىندن چىخارىلان آشىغىن بىر طرفينه وئريلن آددير. بۇ اوزۇ خوشبختلىك علامتىنى بىلديرير: «فيلان كسىن آشىغى آلچى دۇرور».

آلقىش و قارغىشلارین يارانماسى اساساً آدمالارین طبيعتده كى اسرارانگيزلىك قارشىسىندا ناشى اولمالارى ابله علاقه داردير. ميثال اوچون، آذربايجان و بوتون تورک خالقلارى نين آنا كىتابى اولان «دده قۇرقود»-دا آچىق- آيدىن دئىلىر كى: «اول زاماندا بيگىلرین آلقىشى و قارغىشى قارغىش ايدى». او زامان بىله دوشونۇردولر كى، قارغىش و آلقىشىن تائىرى چوخ دريندير، ميثال اوچون، ديرسه خانين خاتونو، اوغلو بوغاجى قازلىق داغىندا قانا بۇلاشمىش گۇردوكده قارغىش اندير:

«آى قازلىق داغى، آخار سىنين سۇلارین، آخىر ايكن آخماز اولسون! بىتر سىنين اوتلارین، قازلىق داغى، بىتركن بىتمز اولسون!».

اورادا يازىلىر كى، بوغاج گۇزلرینى آچان كىمى آناسينا اوز توتوب دئير: «آناجان، قازلىق داغى نين هىچ گۇناھى يۇخدور. بوتون بۇ گۇناھلار كى سن سانيرسان، هاميسى آتاميندير». قديم زاماندا بىله ظن انديردىلر كى، آلقىش و قارغىشى سۇيله مگه تحريك اندن، اوللارى حياتا كىچىرن ده بۇرچلدرير. ايندى ده بىزلرين آراسىندا بىله بىر عقىده واردير كى: «آنانىن قارغىشى آدمى گۇزۇندن تۇتار» و ياخود: «مظلوملارین قارغىشى يىرى- گۇيۇ تىتردر» و ياخود: «آنانىن قارغىشى تىز تۇتار» و. س.

«اوچ باجى» ناغىلىندا كىملىكلرى بللى اولمايان اوچ نفر گليب شاهزاده نين اروادىندان اونون قىزىنى ايسته يير. خانىم قىزىنى گىنىندىرىب، گىچىندىرىب، قىزى بو اوچ نفره وئيرىر كى، آپارىب شهردن چىخارسىنلار. سۇنرا قىزى قۇيوب يىره، دئيرلر كى، گلين هرهميز بۇ قىزا بىر دوغا (آلقىش) اندك. بىرىنجىسى دئير: «آى قىز، آى قىز، گىت سنى گۇرۇم آغلاياندا سئل اسسىن، توفان قۇپسون». ايكىنجىسى دئير: «آى قىز، آى قىز، گىت سنى گۇرۇم گۆلنده آغزىندان مىروارى تۇكۇلسون». اوچونجوسو دئير: «آى قىز، گىت سنى گۇرۇم يىرىنده بىر آياغى نين آلتىندا قىزىل اولسون، او بىرى آياغى نين آلتىندا گۆمۆش». قىزى آغلاديلرلار، يئل اسير، توفان قۇپور. گۆلدورورلر، آغزىندان مىروارى تۇكۇلور، يىرىدىلرلر، بىر آياغى نين آلتىندا قىزىل، او بىرىسى نين آلتىندا گۆمۆش اولور.

بۇ دا ماراقلىدىر كى، «كىتاب- دده قۇرقود»- ون قهرمانلارى سۇيلىنلن آلقىش و قارغىشىن اوللارین طالعينده حل آندىجى رۇل اوينا ماسينا مؤحكىم اينانمىشلار. ميثال اوچون، «تپه گۇز» تك گۇزۇنۇن چىخارىلماسى نين و بونولا زبون اولماسى نين سببىنى بىله باشا دوشور:

«آغ ساققاللى قوجالارى چوخ آغلاتمىشام،
آغ ساققالين قارغىشى مى تۇتدو اول، گۇزۇم سنى؟»

آغ بېرچكلى قارىلارى چۇخ آغلانمىشام،
 آنالارين گۇز ياشى مى تۇتدو، اول، گۇزۇم سنى؟
 بېغ يىرى ترله مىش جاوانلارى چۇخ يىمىشم،
 جاوانلىقلارى مى تۇتدو اول، گۇزۇم سنى؟
 اللرى خىنالى قىزلارى چۇخ يىمىشم،
 قارغىشلارى مى تۇتدو، اول، گۇزۇم سنى؟»

آلقىش و قارغىشلارين سۇيلىنمەسى اۆچون بعضاً قاباقچادان شرايىط حاضىرلانير كى، بۇ مقام دا بعضاً اساطىرى سىمالار دا اىشتىراك اندىرلر. مىثال اۆچون تۇتمىست^۱ و آنىمىست^۲ گۇرۇشلىرى اۆزۈندە عكس اتتىدىن «گۇپچك فاطما» يا «فاطما خالا» ناغىلىندا فاطمانىن مشقتلى حياتىندان ناراحات اولان «ىتل بابا» قىزى خوشبختلىك و سعادته چاتدىرماق اۆچون فىكىرلشير و بئله ده اندىر. او، فاطمانىن يۇماغىنى گۇتۇرۇپ آپارىر، فاطما: «آ، ىتل بابا، يۇماغىمى آپارما!» - دئيه - دئيه يۇيورور. ىتل بابا يۇماغى آپارىب بىر ائوين باجاسىندان اىچرى سالىر. ائوين صاحىبى قارى ننه فاطمانىن عاغىللى و كاماللى بىر قىز اولدوغونو گۇرۇپ، اۇنا آلقىش سۇيلىبىر و بۇ آلقىش سايەسىندە فاطما ائله بىر گۇزل قىز اولور كى، گۇنە دئىير، سن چىخما، من چىخىم! آيا دئىير، سن چىخما، من چىخىم! ياناقلارى قىپ - قىرمىزى آلما كىمى، دۇداقلارى قايماق كىمى، دىشلىرى اينجى، گۇزۇ مارال گۇزۇ اولور. ائله فاطمانىن خوشبخت گۇنلرى ده بۇندان سۇنرا باشلانير.

«كىتاب - دده قۇرقۇد» داستانلارىندا دا آلقىش و قارغىشلارين سۇيلىنمەسىندە اساطىرى سىمالارين اىشتىراكى نظره چارپىر. مىثال اۆچون، «تپه گۇز» داستانىندا پرى قىزلارى ابله اۆز - اۆزه گليرىك. بۇنو بىلمەلى بىك كى، شىفاهى ادبىياتدا پرىلر، هم خىيرخواه، هم ده بدخواه اولور. بۇ باره ده حدەن آرتىق نۇمونه لىر واردىر. خاطىرلادىغىمىز داستاندا پرى منفى بىر عۇنصۇردور. او، اۇغوز ائلى نىن دۇشمىنى تپه گۇزۇن آناسىدىر. تپه گۇزۇن مغلوب اندىلمز اولماسىنا سبب ده محض بۇ پرى قىزىدىر. بئله كى، انا اۇغلونون بارماغىنا اۆزۈك تاخاراق اۇنو ىنىلىمز اندىر: «اۇغول سنه اۇخ باتماسىن! تپهنى قىلىنج كىسمەسىن!». باسات، تپه گۇزۇن گۇزۇنۇ سۇنگۇسو ابله چىخارداندا سۇنرا اۇغوز ائلى بۇ بلادان قۇرتولور.

ىشرى گلەمشكن بۇنو دا قئىد ائتمك لازىمدىر كى، «كىتاب دده قۇرقۇد» آيىدەسىندە آنىمىست، تۇتمىست اينام چۇخ قۇوتلىدىر. ائله بۇ اينامىن نتيجهسىندە دىر كى، بۇرادا سۇيا بۇيۇك احتىراملا ياناشىرلار. اۇغوزون يۇل گۇستىرىجىسى اولان قۇردون (جاناوار) اۆزۇ مۇبارك سايلىر. اۇرادا بئله بىر نظر

۱ - توتىزم (totemism): آمرىكالى هىندلىلر آراسىندا بعضى حىوانلارا سىتايىش
 ۲ - آنىمىزم (animism): ايتىدايى اينسانلارين هر شىئىن رۇحو اولدوغونا اينانمالارى، دىنى اعتىقادلارين اينك علامتى

واردىر كى، آغاجلار، آدمالارنىڭ دىللىرىنى ئانلايىپ باشا دۆشۈرلەر. مىثال اۆچۈن، قازانن اوغلو «اۋروز» اسىرلىككە ايكن اناسى نىن ناموسونو اۆستون تۆتور و كافىرلر اونو دار آغاجىندان آسماق اىستەدىككە اۆ، آسىلاجاجى آغاجا بىئە قارغىش سۆيە يىر: «مىنى سىندن آسارلار، گۆتۆرمە گىل آغاج! گۆتۆرە چك اولارسان، ايكىدلىگىم سنى تۆتسون آغاج!».

بەلۇل عبدالله يىئە «فاكتلار و يۆزمالار» ادلى مقاله سىندە بىئە يازىر: «آلىش و قارغىشلار شۆبەھ سىز، ائە بىردن- بىرە يارانمايىشىدۇر. اولار، مۆعىن تىصۆۆر و گۆرۆشلىرىن بەرە سىدۇر. حتا مىثال اۆچۈن، آلتاى فۆلكور شۆناسلىغىندا آلىش پىرستىش، اىستىحصال مۆناسىبتلىرى و عايىلە مەشىتى اىلە باغلى خالىق مەراسىم نەغمە و شەرلىرى نىن آن قىدىم اۆسلوبلارىندىن حساب اولونۇر.».

آلىش و قارغىش زامان كىچىدىككە دىيىشلىرى و بەضاً حتا اونودولۇر و اصل مەناسىنى ايتىرىر. بىزىم لۆغت تىركىيىندە، حتا اونون اساس لۆغت احتىياپىندا دا اىلك مەناسى دىيىشلىمىش و ياخود تامىلە اونودولموش سۆزلر چۆخىدۇر. مىثال اۆچۈن: «باشىنا دۆنۆم»، «قادانى آلېم»، «قۆربانىن اولۇم»، «ياغى نىن آلتىندا اولۇم» و. س. ايفادەلر مۆبىت مەنادا ايشلىندىكلرى كىمى، «باشىما دۆنە سن»، «قادامى آلاسان»، «قۆربانىم اولاسان»، «ياغىمىن آلتىندا اولە سن» و. س. شكلىندە دە دىئىلر و بۇ حالدا اساساً قارغىش ماھىتى كىسب ائىدۇر.

اىلك باخىشدا بۇ قىبىل ايفادەلر نظرى آز جلب ائىسە دە، آزاجىق اولنلارن مارقلى، ھە دە چۆخ قىدىم يارانما تارىخچەسى اولدوغونو بىان ائىدۇر. مۆعىن درجە دە سىحىر و جادو اىلە علاقە دار اولان بۇ ايفادەلر ائە بىر دۆرۆن مەھسولودۇر كى، اوندا آدمالاردا بىر ايشىن اىجراسى اىلە باشقاسىنا تائىر ائىتمىگىن مۆمكۆنلۆگۈنە گۆچلۆ اىنام اولموشدۇر. بىر آدم ناخۆشلاياندا اونون باشىنا حىوان دۆلاندىرىپ، ظن ائىدۇر دىلر كى، آزارلايانا بۇيۆك خىدمەت ائىدۇرلر، چۆنكى اونون بۆتۆن قادا- بلاسى گۇيا باشىنا دۆلاندىرىلان حىوانا كىچمىشىدۇر. سۆنرالار بۇ اىينى آدمالار سۆز شكلىندە اۆز اۆزىنە گۆتورموش و حتا بىئە بىر اعتىقاد تاپمىشلار كى، بىر شىخس اگر خىستە نىن باشىنا دۆلانس، گۇيا اۆ اولر، خىستە ايسە ساغالار.

بۇ سىطىرلىرى يازان، اۆزۆ بۇنا شاھىد اولموشدۇر. تىخمىنأ ۶۵ اىل بۇندىن قاباق بىزىم قۆنشولۇغوموزدا بىر عايىلە ياشايدۇ. اولنلارن گۆزلىرى نىن آغى- قاراسى ۱۴ ياشىندا ادبلى، عاغىللى و كاماللى بىر اوغلان ايدى. وۇردو بۇ اوغلان ناخوشلادى، شەردە اولان بۆتۆن حكىملىرى گىتۇر دىلر، داوا- درمان ائىتدۇرلر، اوغلانى ساغالدا بىلمە دىلر. اۆزلىرى دىئىشكەن، اونون ۴۰ ياشىنداكى جاون اناسى نىن آلى ھەر يىردن اۆزولۇدو، چارە قالمىيىپ، اۆچ دفعە اوغلونون باشىنا دۆلاندى، اوغلانىن حالى ياواش- ياواش سزالدى. وۇردو آنا يۇرغان- دۆشگە دۆشوب، اولدو. بۆتۆن اطرافداكى آدمالارن ھامىسى بىئە بىر عقىدە يە گىلدۇر كى، اوغلانىن قادا- بلاسى دۆشۇدو انانىن جانىنا. اۆ زاماندىن اىللر كىچىر، بەضاً ياشلى آدمالار بۇ عايىلە دە بىر يىرە يىغىشاندا يىئە سۆز بۇندىن گىتۇر كى، بۇ آنا اۆز اوغلونون يۇلۇندا جانىندىن كىچىدى (بۇ اوغلان بۇيۆك مۆتەخىصىص حكىم اولدو و اناسى نىن اولمەسى نىن سىبىنى ياخسى بىلدى).

بىر نىچە ايل بۇندان قاباق كىچ شېرىنىن اطرافىنداكى تۆرك دىللى بىر ائوده ناھارا قۇناق ايدىم. انو يىيەسى بىر آز گىچ يىتىشىدى و مندن چۇخلو عۆذر ايستەدى و علاوه اتتىدى كى، «بۇ گۆن اوغلو مون خاڭىرىنە بىر قۇزو قۇربان ائەلەدەيم و دندەيم كى، هر نه آتى وار، پايلاسىنلار فاغىر- فۇغارايا. بىلىرسن، بىزىم آنجاق بىر اوغلو موز وار، قۇربان كىسمك بۇتون قادا- بلانى اوغلو موزون باشىندان كىچىرر.»

ايندى نىن اوزۇندە بىلە، گۇرۇرسن كى، بىر اوشاق اوتوران آدامىن دۇورەسىنە دۇلاناندا تىز اونا «باشىما دۇلانما» - دىيىرلر و اگر او، بۇ ايشى ائەدبەسە، اونا حركىتى عكس ايستىقامتدە تكرار اتتىدېر و بۇنونلا قادا- بلانىن سوووشماسىنى ظن ائدىرلر.

بۇ جەت هم شىفاھى، هم دە يازىلى ادبىيات نۇمونهلرىندە اوز عكسىنى تاپمىشىدېر. يازىلان داستانلاردا بۇ بارەدە اوخوماق اولار.

شۇبەھسىز بۇتون بۇنلار اولن آدامىن يىنىدن دىرېلمەسى اعتقادىنا اينامىن نىجەسىدېر و بۇ سببە اولدۇرۇلن قوللار وياخود دىرى- دىرى باسدېرىلان قادىنلار، ھابىلە قىمتلى داش- قاش و قاب- قاجاقلارېن قۇلانماسى، بۇنو گۇستىرېر كى، بۇ عالى منصب خانلار، شاھزادەلر و راجەلر^۱ بىلە اينانېردىلر كى، بىر گۆن دىرېلەجكلر و اونا گۇرە دە گرک آروادلارې، قۇللارې و زىنت- آلتارې قاباقلارېندا صف چكسىنلر.

سۇنرالار طبعى اولراق اۇنودولموش اولان بۇ عادت يالنىز قارغىش معالى سۇز، ايفادە كىمى دىلېمىزدە قالمىشىدېر. بۇ گۆن مسألە نىن اصلېندە نىچە اولدوغونا محل قۇيمايان بىر آدام «آياغى نىن آلتېندا اولۇم»، «آياغىمېن آلتېندا اولەسن!» سۇيەمكلە اوزۇنە وياخود مۇراجىعت ائىدىگى شىخصە قارغىش دىلەمىش اولور.

آما ماراقلې بۇراسىندا دىر كى، ايندى نىن اوزۇندە دە بىلە، چۇخ تصادۇفى حاللاردا اولسا دا، بعضاً اولن آدمى، اۇنون و ضعيتىنە گۇرە، وفات ائتمىش ياخىن قۇھوملارې نىن آياقلارې آلتېندا باسدېرىلار. كۇر- كۇرۇنا اولسا دا، بۇ شكسىز سۇيەلە دىگىمىز چۇخ قدىم تارىخى عادتېن يادداشلارداكى اىزلىرى نىن نىجەسىدېر.

«باشى كۆللۇ»، «كۆل باشلى»، «باشۇوا كۆل آلتىن»، «داش باشۇوا»، «باشى داشلى»، «من باشى داشى» و. س. كىمى خالق ايفادەلرىندە «قارغىش» اۇرتۇگۇ گۇزە چارېر و بۇ سۇزلر دىلېمىزېن لۇعت تۇپلوسوندا ياشاماق حۇقوقو الە ائدىبلر. ايندى بۇ ايفادەلرېن اصل معناسى ايلە تانىش اولماق نامىنە ھىمىن اۇرتۇگۇ آراجىق قالدېرراق، اولدوقجا جاذىبەدار بىر منظرە ايلە قارشىلاشاجاق.

چۇخ گۇمان كى، قدىم زامانلاردا حۇكمدارلارېن جزا تدبىرى اىچرىسىندە باشا كۆل آلەمك دە وار ايمىش. حتاً دىيىلنلرە گۇرە، حۇكمدارېن، خانېن، بىگىن اوزۇنە عاق اولان شىخسى قۇدورموش حساب ائدىردىلر و اۇنو خۇصوصى قازىلمىش بىر خندگە سالىب، اولنە قدر باشىنا كۆل سېرمىشلر.

«گۆچک فاطما» ناغیلیندا قارغیش نتیجه سینده عجایب حالا دۆشمۆش قیزینا آناسی بئله دئییر: «وای باشینا کۆلر، آی قیز، سنه نه اولدو کی، بۇ گۆنه دۆشدون؟». بۇرادا بونو دا دئمک واجیبیدیر کی، آذربایجان اراضیسینده تاپیلیمیش میلاددان اول ایکنجی مین ایلیلکله عایید اندیلن کۆپ قیبرلرینده کی اولۇلرین اۆستونه کۆل سپیلیمیش اولماسی دا مۆشاهیده اولونموشدور.^۱

بیر آدام اولدۆکده ده اونون قۆهوم- اقرباسی اۆز باشلارینا کۆل سپریمیش. اونا گۆره بئله اندر میشلر کی، باشقالاری اونلارین یاسلی، عزالی اولدوقلارینی بیلسین. میثال اۆچۆن بیر آغیدا بئله دئییلر:

باغچا، باغدا گۆل آغلار،
بۆلیۆل آغلار، گۆل آغلار.
اوغلو اولن آنالار،
باشا تۆکر کۆل آغلار.

شیفاهی ادبیاتین باشقا نۆوعلرینده اولدوغو کیمی، آلقیش و قارغیشلاردا دا «اؤستا» ایله باغلی گۆرۆشلرین ایزلری واردیر. قاینالارلا تانیشلیق بیزه بئله بیر مۆلاحظه سۆیله مگه ایمکان وئریر کی، بۇ گۆن «آغینا دا، قاراسینا دا لعنت» - دندیگیمیز ایلانا، بیر واخت مۆناسیبت مۆثبت ایمیش. بۇ باره ده بوللوجا آراشدیرمالار دا مۆوجوددور. اؤدور کی، بۇرادا یئنیندین مسأله یه قایتماق، معلوم واقعیتلرین تکرار تصدیقی اولما بیلر. بونو نظره آلاراق مۆفصل شرح وئرمکدن اوز کئچیر، زردۆشتیلیک دؤورۆنون باشلانماسی ایله علاقه دار اولاراق دیولر کیمی ایلانا قارشى مۆناسیبتلرین ده دیشیلدیگینی قئید ائتمکله کیفایتلنیریک. مسأله نین بئله اولماسی دا البتّه سببیز دگیل. اعتقادا گۆره شر، بدخواه عمللر حامیسی، حتّا اولۆم تیماللی اولان «هریمن» ایلان شکلینده تجلی اندیر. دئییلنله گۆره، دده قۆرقۆدو دا اولۆم محض ایلان جیلدینده یاخالاییر. بئله اولدوقدا، ایلانین- هریمنین بلاسینا مۆبتلا اولانین عاقیبتی نین اؤغورسوز اولاجاغی باره ده داها اۆزون- اۆزادی ایضاحا احتیاج دؤیولمور. شۆبهه سیز بۆتۆن بۇ تصوۆرلر «قارشیسینا ایلان چیخانین ایشی اؤغورسوز اولار» ایفاده سینی یاراتدیغی کیمی، «گۆرۆم سنی ایلان وۇرسون»، «ایلان- چایان گۆره سن!» و سایر قارغیشلارین شکیل تاپماسینا دا سبب اولموشدور.

ایستر شیفاهی، ایستر سه ده یازیلی ادبیاتیمیزدا آنایا حۆرمت چۆخ واجیبیدیر. خۆصوصاً آنا سۆدۆ مۆقدّس سایلیمیش، بۆتۆن ناغیل و داستانلاریمیزدا، دیولر، پرلر بئله آنالاری نین سۆدۆنه آند ایچدیکن سۆنرا باغلادیقلاری شرطی پۆزمامیش، حتّا هۆنرور بیر شخصین مۆناسیب ایشی مۆقابیلینده «آنانین سۆدۆ سنه حلال اولسون!» - دئیّه آلقیشلامیشلار.

۱ - س. م. قاضی یثف، ق. م. آسلانوف. ایکی کۆپ قیبری حاقیندا، آذربایجانین مادی مدنیتی، باکی (کۆپ: چۆخ قدیملرده اولۇلرین باسدیریلدیغی و ایندی قازیتتی حالیندا تاپیلان قیبرلر)

حتا روايتلر گۆره، آتانين قارغيشى اولادا قارشى آنانين قارغيشيندان داها كسرلى اولور. دۆزدۆر، آنانين دا باشقالارينا سۆيله ديگى قارغيش اولدوقجا امانسىز بير حال كيمي قيمتلنديريلير. «كىتاب- دده قۇرقۇد»-دا قازان، اوغلو اوزوزون اسير دۆشدوگوندن خبر تۇتور و ائله ظن اندير كى، او، قۇرخاقلق اندىب، دۆيۇشدن ائوه قاچمىشدير. اگر بئله ديرسه او، مۇطلق اوزوزو ائتى يئره پارچالايب ائتى يول آيريجينا تۇللاياجادى كى، بۇندان سۇنرا بير آدام يۇلداشيني دۆيۇش مئيدانيندا قۇيۇب قاچماغا جسارت ائتمه سين. قازان ائوه چاتديقدا اوغلونو آلپلار آراسيندا گۆرمه يينجه: «قاراباشيم قارغيشى تۇتسون، قازان، سنى! بير بگيم گۆرۆنمز، باغريم يانار، ئىله دين؟ دى كىل منه! دۆنمز اولسان يانا-گۆينه قارغارام، قازان، سنى!» - دندى، قارغيشدان هم ده ائله- بئله، آدى يۇخ «يانا گۆينه» قارغيشيندان قازانى واهيمه بۆروريور، آنادان قارغيش سۆيله مه مگى خواهيش اندير. قازان بئددى گۆن مۇهلت ايسته بير كى، اوزوزو تاييب گتيرسين و بئله ده اندير.

آما آنانين اوولادينا قارشى قارغيشى نه قدر امانسىز اولسا بئله، يئنه گۆجسوزدور، كسر سيردير، چۇنكى آنانين سۆدو سۆيله ديگى قارغيشين قارشى سيني كسير، اونو تۇتۇر سوزلشديرير.

آنا سۆدو بعضا آغير يارا اوچون ده مرهم اولوبدور. بئله كى، «كىتاب- دده قۇرقۇد»-دا آتاسى نين الى ايله اولۇمچول يارالانمىش «بۇغاج» آناسينا دئير: «آنا! آغلاماگىلن، منه بۇ يارادان اولۇم يۇخدور، قۇرخماگىلن! بۇز اتلى خضر (الياس) منه گلدى، اوچ كره يارامى سيغادى، «بۇ يارادان سنه اولۇم يۇخدور، داغ چيچكى، آنا سۆدۆ مرهمدير» - دندى.»

اوشاغا سۆد وئرن آنانين دۇشلىرى آغرياندا دا دئيرلر كى، «كۆرپه سى آغلاير». يئنه ده ائله «كىتاب- دده قۇرقۇد»-دا ديرسه خان اوودا اوغلونو يارالايب ائوه قايتديقدا خاتونو اونا مۇراجيعتله: «كيسلىسين اوغلان آمن سۆد داماريم يامان سوزلار» - دئير.

بۇنونلا بئله آنا ناخلف اوولادينا «سۆدوم بۇرنوندان گلسين!» قارغيشيني دا سۆيله بير. بۇندان باشقا، بير آدام عذاب- اذيتته دۆشدوكدە اوڭ حاليني، وضعيئيني «آنادان آمدیگيم سۆد بۇرنومدان گلدی»- ايفاده سى ايله ايضاح اندير.

بۇرادان بئله بير سۇال يارانير كى، آخى آنادان آميلن سۆد نئجه اينسانين بۇرنوندان گلر؟ آنجاق خالقين آراسيندا بئله بير اعتقاد و اينام وار: «اولۇ دفن اولوندوغو گۆنۆن گئجه سى گۇيا قبير اونو او قدر سيخار كى، حتا آنادان آمدیگى سۆد بۇرنوندان گلر». چۇخ گۆمان كى، بئله سۆيله ديگيمز قارغيش دا بۇ تصۆرله باغلى يارانمىشدير و قبرين ايلك گئجه سى نين آغريلغيني و عذابيني گۆستيرير.

عۆموميئتله آلقيش و قارغيش باره ده اطرافلى دانىشماق مۇمكۆندور. بيز اوشاغيدا آلقيش و قارغيشلاردان بير نئجه سيني اۇرنك اولاراق گتيريريك. آرزوم بۇدور كى، ائله بير شرايط يارانسين كى، دۇستلارين، قلمداشلارين كۆمك و يارديمى ايله آنالار سۆزلرى، مثلر، قارغيشلار، آلقيشلار، آندلار، آغيلار و. س. فنئى و علمى بير صورتده تۇپلانسين. بۇ آنالار سۆزلرى نين، آلقيش و قارغيشلارين بعضيلرى نين تاريخى ايسلاميتدن داها چۇخ قاباق، حتا ميلاددان ايكى- اوچ مين ايل بئله قاباغا عاييد اولور، اونلار سينه دن- سينه يه كئچهرک بيزه چاتيبدير و سۆز يۇخدور كى، بۇنلار بيزم مدنيت تاريخيميزى عياني صورتده گۆسترملكده دير.

قارغیشلاردان اوژنکلر:

- آت مینیب، جیدا گۆتورمه یه سن!
- بویا- بوخونا چاتمایاسان!
- چۆرک آتلی اولسون، سن پیادا!
- قان قۇساسان!
- ایلان- چایان گۆره سن!
- آنادان امدیگین سۆد بۇرنوندان گل سین!
- باشووا کۆل آلن سین!
- باشووا داش دۆشسون!
- الله چۆرگیوی سۆیوق، سۆیووو ایستی ائله سین!
- دیدرگین دۆشه سن!

آلقیشلاردان اوژنکلر:

- الله باشونندان تۆکسون!
- الله سایه وی بیزلرین باشیندان اسکیک ائله مه سین!
- الله قۇلوا قۇوت وئرسین!
- الله هئچواخت اللریوی قۇینوندا قۇیماسین!
- الله باشووی دۆشمئلرین قاباغیندا آشاغی سالماسین!
- قادان- بلان منیم جانیم دیسین!
- اوغول تۇیو گۆره سن!
- قیز کؤچۆره سن!
- اوولاد داغی گۆرمه یه سن!
- دۇنیا دۇردوقجا دۇراسان!

ایستیفاده اولونموش قایناقلار:

- ۱- آذربایجان سۆوت انسیکلوپدیاسی
- ۲- آذربایجان ژورنالی، فاکتار، یوزوملار، باکی، ۱۹۸۱
- ۳- کرکوک فۆلکلور آنتولوگیاسی، باکی، آذرنشر، ۱۹۸۷
- ۴- وطن غۆربتده قالدی، باکی، یازیچی نشریاتی، ۱۹۹۳
- ۵- دده قۇرقود، تدوین و شرح ائدن: عزیز محسنی، تهران، ۱۳۸۱
- ۶- شاعر و شعر، عزیز محسنی

سخنی در باب افراسیاب تورانی

مهدی افضلی

شود کوه آهن چو دریای آب،

اگر بشنود نام افراسیاب.

سرسخت‌ترین و نام‌آورترین دشمن کیانیان هیولائی افسانه‌ای نیست، بلکه رزمنده‌ای است جنگجو به نام «افراسیاب». از اشارات کوتاه اوستا و از منابع متأخر پهلوی برمی‌آید که افراسیاب دشمن سرسخت کیکاوس سومین پادشاه کیانی بوده است (بویس، ۱۴۵). این دشمن زورمند از شجاعتی تحسین‌آمیز برخوردار بود و مبدأ این تصور هم بند ۷ از سروش یشت است (کریستن‌سن، ۱۳۰). در اینکه افراسیاب جنگجویی مهیب بوده است، نمی‌توان تردید داشت، به طوری که یکی از کهن‌ترین بخش‌های اوستا شاهد زورمندی وی است. او یکی از نام‌آورانی است که مکرراً در اوستا از او نام برده شده است. بر اثر تکامل و توسعه‌ای که بعد از عصر یشت‌ها در داستان افراسیاب راه یافت، وی در تمام جنگ‌هایی که بنا بر افسانه‌ها در اواخر دوره پیشدادیان و اوایل دوره کیانیان رخ داد، پادشاه همه تورانیان و فرمانده آنان گردید.

آنچه راجع به وی در اوستا آمده، با مندرجات شاهنامه فردوسی مطابقت دارد. بیشتر آگاهی‌هایی که درباره وی به جا مانده، از زبان دشمنان اوست. پس طبیعتاً با آنکه اقرار می‌کنند که صاحب فرّ بوده، تا می‌توانند او را حقیر و ناچیز می‌نمایند. ادبیات متأخر زرتشتی که حتی کیانیان کافر و بت‌پرست را از «به‌دینان» می‌شمرد، او را پست‌ترین ناکسان شناخته و به او لقب تبه‌کار می‌دهد (بویس، ۱۴۶). در واسپ یشت در بندهای ۱۸ و ۲۲ و فروردین یشت، بند ۱۳۱ از افراسیاب با صفت منیریه به معنی مجرم و سزاوار مرگ یاده شده است (پورداد، ۱: ۲۱۱). بر اساس همین نوشته‌ها، وی نه تنها با کیانیان دشمن ذاتی، بلکه با اهورامزدا نیز سر جنگ و ستیز داشته است و همانند بدخواه‌ترین هیولاها، در طول روزگار بسیار دراز با پیشدادیان و کیانیان اساطیری می‌جنگد، بلکه می‌خواهد فرّ کیانی را از دست خود زرتشت نیز برباید (زامیاد یشت، بند ۸۲). دینکرد می‌گوید: «افراسیاب دیوی است که هیچ‌گاه رستگار نخواهد شد.»

بخش بزرگی از شاهنامه فردوسی بر پایه خدای نامک‌ها سروده شده و نیز آگاهی‌هایی که خدای نامک‌های موجود در زمان فردوسی بر پایه خوتای نامک‌های دوره ساسانیان بوده و ظاهراً دشمنی با توران به حدی بوده که در آن‌ها حتی از سلطنت طولانی اشکانیان که از نژاد تورانیان بودند (پورداد، ۱: ۲۰۸) ذکر نمی‌نکرده‌اند، چون منافی سیاست پادشاهان ساسانی بوده که از اشکانیان که از نژادی دیگر بوده و سلطنت از آن‌ها به ساسانیان انتقال یافته، سخنی به میان آید. شاید به این خاطر است که فردوسی

هم راجع به سلطنت آنان که چهارصد و هفتاد و چهار سال طول کشیده، فقط ۲۰ بیت شعر مبهم سروده است:

از ایشان جز از نام نشنیده‌ام،

نه در نامه خسروان دیده‌ام.

اما اگر رسوبات متأخر را کنار زده و کهن‌ترین لایه‌های اوستا را مورد مطالعه قرار دهیم، خواهیم دید که افراسیاب پهلوانی نیرومند بوده و در ابتدای ظهور زرتشتیگری، بخصوص در کشتن زین‌گاو (Zainigu) (زامیاد یشت، بند ۹۳) که ظاهراً از دشمنان ایران بوده، هنوز چندان خوار و زشت نیست که مظهر بدی و شقاوت شود. منابعی که افراسیاب را مظهر شقاوت نشان داده‌اند، فراموش نکرده‌اند که تازیان به همت و به کوشش جنگ سه ماهه او از ایران بیرون رانده شدند:

شکست آمد از ترک بر تازیان،

ز حسب فزونی سرآمد زیان.

نام و نسب افراسیاب

از وی در اوستا به نام «فرنگرسین» و در پهلوی به نام فارسیاک «فراسیاب» یاد شده است (پورداد، ۱: ۲۰۷). در کتاب دینکرد (فصل ۱، بند ۳۱) نام وی به صورت نیم اوستائی «فرنگراسیاب» (Frangrâsiya) آمده و صفت جادو برای وی ذکر شده است (کریستن سن، ۱۲۷). یوستی خاورشناس معروف، این کلمه را به صورت کسی که بسیار به هراس اندازد معنی کرده است (پورداد، ۱: ۲۱۱). حمدالله مستوفی از مورخان دوره ایلخانی، لفظ افراسیاب را «جنح الطاحونه» (به معنی پره آسیا) معنی می‌کند که این نظریه را خواندمیر عیناً در تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر (ص ۱۸۸) و قاضی احمد غفاری در تاریخ جهان‌آرا (ص ۲۹) ذکر کرده‌اند.

محمود کاشغری (دیوان لغات، ج ۳: ۱۴۹) اعتقاد دارد که نام اصلی وی «آلپ‌آر تونقا» می‌باشد که در زبان فارسی به «افراسیاب» تغییر پیدا کرده است. غیر از کاشغری، چند نفر دیگر نیز عیناً آن را بیان کرده‌اند، از جمله در کتاب «قوتادغو بیلگ» ولی در ترجمه‌های عربی این متون نام آلپ‌آر تونقا به افراسیاب تغییر یافته است (بارتولد، ۷۸). جویسی (ج ۱: ۴۱) نام افراسیاب را در منابع اویغوری «بو قوتکین» ذکر می‌کند و معتقد است که وی از برادران دیگرش از نظر ظاهری هوش و استعداد دارای تمایزات چشمگیری بوده و به همین خاطر به خانی تعیین گردیده و بلاد مغولان، قرقیز، تنکرت، تبت و ختای را تسخیر کرده است.

نسب‌نامه وی در بندهشن فصل ۳۱، بند ۱۴ به صورت: فراسیاب پسر پشنگ پسر زادشم پسر تورک پسر سپانیاسپ پسر دوروشاسپ پسر توج پسر فریتون ذکر شده است (پورداد، ۱: ۲۰۷). در شاهنامه فردوسی، افراسیاب پسر پشنگ پسر زادشم پسر تور پسر فریدون آمده است. طبری چنین ذکر می‌کند: «... افراسیاب بن فشنج بن رستم بن ترک که ترکان نسب خویش را به او می‌رسانند، همان پور شهراسب است که گویند پسر ارشسب پور توج پور فریدون بوده» (طبری، ۵۱). ابوریحان اجداد وی را به صورت فراسیاب بن پشنگ ریشمن بن ترک بن زین اسب بن ارشسب بن طوج ذکر کرده است (آثار

الباقیه، ۱۰۴). مسعودی (ص ۱۳۰) بعد از یازده نسل نسب او را به فریدون می‌رساند. قاضی احمد غفاری (جهان‌آرا، ۲۹) وی را پسر بشنگ بن رادسم بن تور می‌داند، و مجمل فصیحی (خوافی، ج ۱: ۱۹۹) نسب وی را افراسیاب بن پشنگ بن تور دانسته است.

مسعودی (ص ۲۲۷) در جای دیگر از کتاب خود در مورد نسب افراسیاب چنین می‌گوید: «افراسیاب پسر پشنگ پسر نبت پسر نمر پسر ترک». ذکی ولیدی توغان نام «پشنگ» پدر افراسیاب را مترادف «پچنک» (Peçenek) می‌داند و معتقد است که این قوم تا اواسط قرن سوم هجری/ نهم میلادی در غرب خوارزم زندگی می‌کردند و گروهی از آن‌ها با نام «بچنه» (Beçne) در دوران سلجوقی وارد اتحادیه اوغوزها شده‌اند (توغان، ۹۸).

به طور کلی اکثریت منابع فارسی و عربی در این که وی از اولاد تور بن فریدون می‌باشد، متفق‌القول هستند. البته مواردی استثنایی نیز وجود دارد. از جمله مجمل فصیحی (ج ۱: ۱۱۹) در جای دیگری از کتاب چنین می‌گوید: «در دیوان النسب آورده‌اند که افراسیاب پسر تورک پسر کیومرث است». بناکتی (ص ۳۰) نیز عیناً آن را نقل کرده است. دینوری (ص ۳۴۰) نسب افراسیاب را به صورت دیگری می‌داند و معتقد است که افراسیاب پسر فایش پسر نوزسف پسر ترک پسر یافث پسر نوح است. چنین به نظر می‌آید که در بعضی از منابع فریدون و نوح علیه السلام یکی دانسته شده‌اند.

نژاد و طایفه افراسیاب

از کتب پهلوی و منابع فارسی و شاهنامه چنین برمی‌آید که افراسیاب از تورانیان بوده است. عطاملک جوینی (ج ۱: ۴۰) نام افراسیاب را منسوب به قوم اویغور می‌داند و در نامه تنسر (ص ۴۹) از او به عنوان افراسیاب ترک و از سرزمین وی به نام اقلیم ترک یاد شده است. مسعودی (ص ۲۲۱) محل تولد وی را دیار ترک می‌داند و اضافه می‌کند که افراسیاب از خزلجیان فرغانه، شاش و اطراف آن نواحی بوده است. او در توصیف این مردم ترک تبار (ص ۱۳۰) می‌گوید: «... نکوسیماتر و بلندقامت و پاکیزه‌روی‌تر از همه ترکان هستند و خاقان الخواقین از ایشان بوده است و همه ممالک ترک در قلمرو وی بوده و شاهان ترک اطاعت وی می‌کرده‌اند.» طبری در کتاب خود توران را سرزمین ترک می‌نامد (طبری، ۶۲).

در اوستا کلمه «تور» به صورت «تورا» آمده و از قبیله تور با صفت «اسواسپه» (یعنی دارنده اسب تیزرو) سخن رفته است. کشور توران در اوستا «توری‌یانا» (Turyana) آمده و محل قوم تور را حوالی «کنگه» (Kangha) (کنگ دژ) ذکر شده است.

شاهنامه‌ی ثعالی گرچه در بعضی وقایع با روایات شاهنامه‌ی فردوسی اختلافاتی دارد، ولی اتحاد در اصل موضوع حاکی از این است که نویسنده این کتاب متکی به همان مأخذ شاهنامه بوده است. با نگرش به هر دو کتاب، بخصوص دست‌نویس‌های گوناگون شاهنامه‌ی فردوسی دیده می‌شود که در جای‌جای شاهنامه نام توران با ترک و توران و ترکستان به جای یکدیگر و به سخن دیگر مترادف هم به کار رفته‌اند و این‌گونه پیداست که مستنسخین و کاتبان شاهنامه از این دو نام برای یک معنا و مفهوم بهره برده‌اند.

ایرانیان دوره باستان از روی تحقیق نمی‌دانستند که ملت‌های تور (Tura) و «سئی‌ریم» (Sairima) که نامشان در فروردین یشت آمده چه کسانی بودند، ولی این دو نام را بر ملت‌های دشمن که در این هنگام در مرزهای شمالی و شمال شرقی ایران زندگی می‌کردند، اطلاق نمودند. تور به ملت‌های شمال شرقی یعنی قبایل تخار خیون و بعدها به هفتالیان و سرانجام بر قبایل ترک اطلاق شد. در مورد خزلجیان که مسعودی افراسیاب را منسوب بدان دانسته، عقیده بر آن است که این نام مترادف قبیله تورانی خیون است. این قوم در منابع تاریخی به صورت‌های قارلق، قزلق، خزلخ یا خلخ آمده‌اند که قبیله‌ای از اتحادیه قبایل ترکان آسیای مرکزی بودند و به احتمال قوی ایلک‌خانان (قراخانیان) از میان آن‌ها برخاسته‌اند.

در اوستا قبیله خیون به صورت خوئیون و اراضی این قبیله نیز مملکت خیون نامیده شده است. این قبیله همان قبیله‌ای است که بعدها با شاهپور دوم (۳۸۸-۳۰۹ م) در ستیز بوده است. مورخ رومی امیانوس مارسلینوس (Ammianus Marcellinus) که در سال ۳۳۰ م می‌زیست از گرومباتس (Grumbates) به عنوان پادشاه خیونیت (Chionitae) نام برده که در داغستان سلطنت داشت و رقیب شاهپور دوم بوده است (پورداد، ۱: ۳۸۹). خیون‌ها اقوامی بوده‌اند که در زمان یزدگرد دوم (۴۵۷-۴۳۸ م) در شمال صحرای مرو بیابانگردی می‌کرده‌اند و در عهد اوستا هی‌ثونه (Hyauna) نامیده می‌شدند (کریستن سن، ۳۴) و بنا بر اظهارات طبری دسته‌ای از طوایف خلخ از سال ۱۱۹ هجری / ۷۳۷ میلادی در طخارستان بر مسیر علیای آمودریا می‌زیستند و امرای آنها عنوان بیغو داشته‌اند. یعنی همان عنوانی که در حکومت کوشانیان در طخارستان هی‌ثو نام داشت. رنه گروسه (ص ۱۳۸) خیون‌ها را از قبایل هون می‌داند و هون‌ها را شاخه‌ای از ترکان غربی هیسونگ-نو به حساب می‌آورد. هون‌ها قبایلی هستند که مورخین بیزانسی آن‌ها را «هفتالیست» ذکر می‌کنند. مورخین ایرانی از جمله میرخواند از آن‌ها به عنوان «هیاطله» نام برده‌اند. مورخین چینی از آن‌ها با عنوان «یه‌ته» یاد می‌کنند و تعدادی دیگر از مورخین بیزانسی آن‌ها را به عنوان هون‌های سفید می‌شناسند (رنه گروسه، ۱۳۷).

در اوستا، علاوه بر خیون‌ها از دیگر قبایل تورانی نیز سخن به میان آمده است، از جمله قبیله دانو (آبان یشت، بند ۷۳ و فروردین یشت، بند ۳۷ و ۳۸)، همچنین تعدادی از نام‌آوران این قبیله در اوستا ذکر شده است (پورداد، ۱: ۲۶۶-۲۶۵). دانو همچنین به عنوان یک رود زیرزمینی در کتاب ائوگمدئچا، بند ۷۷ ذکر شده است.

در هر صورت، این مردمان صحرائشین و بیابانگرد ساکن آسیای میانه در ستیز دائمی با ساکنان فلات ایران بوده‌اند و سرزمین توران بنا بر روایت اوستا و شاهنامه فردوسی و ثعالی منسوب به یکی از پسران فریدون به نام تور بوده است. در فقرات ۱۴۴-۱۴۳ فروردین یشت از ممالک ایران، توران و سلم و سائینی (Sâini) و داهی (Dâhi) نام برده شده که سه کشور نخست یادآور داستان معروف فریدون است که بنا به روایت اوستا (بندهشن، فصل ۳۱، بند ۷) فریدون جهان را میان سه پسر خود به نام‌های سرم «سلم»، توج «تور»، ایریج «ایرج» تقسیم نمود. فردوسی در شاهنامه این قضیه را چنین تعریف می‌نماید:

نهفته چو بیرون کشید از میان،
 به سه بهره کرد آفریدون جهان.
 نخستین به سلم اندرون بنگرید،
 همه روم و خاور مر او را گزید.
 دگر تور را داد توران زمین،
 ورا کرد سالار ترکان و چین.
 وزان پس چو نوبت به ایرج رسید،
 مر او را پدر شهر ایران گزید.

داستان تقسیم یک شاهنشاهی بزرگ میان سه پسر که پسر کوچک‌تر کشور اصلی را صاحب شده باشد، از ایام قدیم در میان مردم آسیای میانه وجود داشته است. هرودوت از فقرات ۵ تا ۷ کتاب چهارم خود یکی از داستان‌های قوم سکا را نقل کرده که بنا بر آن کولاگزایس (کولاشاه) ممالک خود را میان سه پسر خویش تقسیم کرد و قسمت اصلی را به کوچک‌ترین آنان داد. این افسانه به طور حتم از قوم سکاها به ایرانیان شمال شرقی رسیده و آن‌گاه به شکل داستان تقسیم ممالک فریدون میان سه پسر خود درآمده و صورت تازه‌ای یافته است (پورداود، ۲: ۵۴-۵۳).

موضوع تقسیم زمین در منابع اسلامی و عربی نیز آمده است. در تاریخ طبری آمده که نوح زمین را میان سه فرزندش سام، حام و یافث تقسیم کرد (طبری، ۱۳۵). دینوری در اخبار الطوال (ص ۲۶) و خواجه رشیدالدین در جامع التواریخ همین مسأله را مطرح کرده‌اند: «... به موجبی که در تواریخ اسلامیان مذکور است و در تورات بنی‌اسرائیل مسطور، نوح پیغمبر علیه السلام زمین را از جنوب تا شمال سه قسم کرد. اول را به حام از فرزندان خود داد که پدر سودان بوده و میانه را به سام که پدر اعراب و فرس بوده و سوم را به یافث که پدر اتراک بود». خواجه رشیدالدین تصریح می‌کند که ترکان یافث را ابولجه خان «ابویجه خان» می‌خواندند و محقق نمی‌دانند که این ابولجه خان پسر نوح بوده یا فرزندزاده او، مگر آنکه متفق‌اند بر آنکه از نسل او بوده و قریب‌العهد به وی و تمامت مغولان و اصناف اتراک و صحرائشینان از نسل وی می‌باشند (جامع التواریخ ۱: ۴۷).

بر اساس همین روایات است که تعدادی از نویسندگان ایرانی سعی بر آن دارند که نژاد تورانیان و ایرانیان را از نسل فریدون و آریایی نشان دهند و تفاوت میان آن‌ها و نبردشان را نمادی از نبرد میان مردمان کشاورز یکجانشین با مردم بیابانگرد و کوچگر و گله‌چران معرفی کنند. این افراد در اثبات ادعای خود تشابه بین تورانیان و ترکان در بعضی موارد از جمله زندگی بیابانگردی، یورش‌های برق‌سا، سوارکاری و تیراندازی، قربانی کردن و سوگواری کم و بیش یکسان و یا اسامی پهلوی و یا فارسی آن‌ها را به عنوان دلیل مطرح می‌نمایند. حال آن که تعدادی از شرق‌شناسان نظری خلاف آن دارند. بارتولد (ص ۷۸) معتقد است که هرچند قهرمانان توران با نام‌های خالص ایرانی نامیده شده‌اند، ولی همه این قهرمانان ترک هستند.

محل زندگی

جوینی (ج ۱ : ۴۱) در وصف کوه محل تولد افراسیاب، آن را در میان دو درخت به نام‌های سق و تور می‌داند و اضافه می‌کند که طبق اعتقاد ترکان اویغور، افراسیاب به همراه چهار برادر دیگرش در دل کوه عظیمی که دارای پنج خرگاه (منظور وی غار) می‌باشد، متولد گردید. کوه و درخت در اعتقاد ترکان دارای تقدس و احترام خاصی است و انتساب ریشه و نسب بزرگان و حکمرانان نیز از این مسأله سرچشمه می‌گیرد. طبق یک اعتقاد قدیمی در میان ترکان حکمداران از میان دو گروه انتخاب می‌شدند. گروه اول قبیله‌های چغلی (Çegili) یغما (Yağma) و قارلوق (Karluk) که پسران افراسیاب محسوب می‌شدند و خود را منسوب به شخصی می‌دانستند که در یک غار به دنیا آمده و توسط یک گرگ ماده خاکستری بزرگ شده است. طبق این اعتقاد، این شخص دنیا را به چهار قسمت تقسیم کرده که یکی از آن‌ها سهم بوروتکین بوده است (توغان، ۱۳۴). تقسیم زمین به چهار قسمت در شاهنامه ثعالبی به انوشیروان نسبت داده شده است (ثعالبی، ۲۹۳). منابع اسلامی نیز از چهارمین پسر حضرت نوح به نام «یام» که در طوفان غرق شده است، نام برده‌اند (اخبار الطوال، ۲۶). گروه دوم قبیله‌های اویغور و اوغوزها که خود را از نسل شخصی می‌دانند که از میان یک درخت بیرون آمده است (توغان، ۱۳۴). جامع التواریخ (ص ۳۴) قوم قیچاق را از نوادگان این شخص می‌داند و معتقد است که قیچاق گرفته شده از کلمه «قیق» است که به ترکی درخت میان‌پوسیده می‌باشد.

محل زندگی افراسیاب در شاهنامه «بهشت کنگ» و یا «کنگدز افراسیاب» ذکر شده است. در یشتها از دژ زیرزمینی افراسیاب که به آهن پوشیده شده بود، سخن رفته است و «هنگ افراسیاب» قصر آهنین زیرزمینی پادشاه توران بوده است (پوردادو، ۱ : ۲۱۱) که در شاهنامه به صورت غاری در کوه ذکر گردیده است.

ز هر شهر دور و به نزدیک آب،
که خوانی همی هنگ افراسیاب.

شرح این مسکن با تفصیل بیشتر در کتب پهلوی آمده و از آن جمله در بندهشن (فصل ۱۲، بند ۲۰) چنین می‌بینیم که مسکن او در یغ‌گر یعنی کوه خدایان قرار داشت و مسکنی زیرزمینی بوده که افراسیاب آن را با آهن ساخته بود. بلندی آن به ارتفاع هزار تن آدمی بوده است (کتاب انوگمدنچا، بند ۶۱). این کاخ زیرزمینی بر یکصد ستون استوار بود و به اظهار اوستا به جادو بنا شده بوده و خورشید و ماهی مصنوعی در آن می‌گشت و چنان روشنایی داشت که شب در آن همانند روز بود. در دژ چهار رود روان بوده که در یکی از آنها آب، در دیگری شراب و در سومی شیر و در چهارمی ماست جاری بوده است (پوردادو، ۱ : ۲۱۲). داستان دژ زیرزمینی افراسیاب نیز مانند گنگدز سیاوش از روی داستان ورجم‌کرد پدید آمده است و این امر مخصوصاً از آن قسمت داستان برمی‌آید که تصور وجود روشنایی شب و روز در آن دژ شده است (رجوع به وندیداد، فردگرد دوم، بند ۳۰ و ۴۰-۳۸) (کریستن‌سن، ۱۳۰). بنا بر روایت اوستا (آبان یشت، فقرات ۴۳-۴۱) افراسیاب در هنگ زیرزمینی خود صد اسب، هزار گاو و ده هزار گوسفند برای به دست آوردن فرّ کیانی به ناهید قربانی کرده بود (پوردادو، ۱ : ۲۱۲).

به اعتقاد کاشغری (ج ۱: ۳۴۳) به سبب آب و هوای مطلوبی که شهر کاشغر از آن برخوردار بود، به عنوان پایتخت افراسیاب انتخاب و به «اردوکنند» معروف گشته بود. مینورسکی نام فارسی کاشغر را خرگاه می‌داند که در شاهنامه به کرات ذکر شده است. از پژوهش‌ها چنین برمی‌آید که به احتمال قریب به یقین کاشغر مرکز اصلی تورانیان بوده و اطراف آن نیز شهرهای بسیاری موجود بوده که توسط تورانیان (افراسیاب و نوادگان وی) ساخته شده بود. کاشغری من جمله از برجق (Barçuk) به عنوان یکی از شهرهایی که توسط افراسیاب بنا گردیده، نام می‌برد (کاشغری، ج ۱: ۳۸۱) و اضافه می‌کند که پسر بخت‌النصر با نام بیژن در آنجا محبوس بوده است (کاشغری، ج ۱: ۴۶۶) و از شهر «بارمن» (Barman) نام می‌برد که توسط پسر افراسیاب بنا شده است (کاشغری، ج ۳: ۳۶۹).

خانواده افراسیاب

در شاهنامه طی داستان‌های مربوط به افراسیاب از دو برادر وی به نام «اغریرث» و «کرسوز» یاد می‌شود. در اوستا بندهشن، بند ۱۵ از فصل ۳۱ نیز از آن‌ها به عنوان برادر سخن به میان آمده است. اگریث به قول اوستا (بندهشن، فصل ۳۱، بند ۲۱) سپهدار لشکر توران بوده و به روایت اوستا در دل محبت ایرانیان داشته است. نام‌آوران سپاه ایران که پس از شکست یافتن نودر اسیر و گرفتار افراسیاب شده بودند، توسط وی رهایی یافتند و همین عمل باعث برآشفتن افراسیاب و قتل برادر شد. خداوند در پاداش عمل نیک اگریث پسری به او داده که به «گوپ‌شاه» معروف گردید (پورداد، ج ۱: ۲۰۹). به خاطر همین رفتار است که در اوستا اگریث «اغرثرت» (به معنی کسی که گردونه‌اش در پیش می‌رود) با صفت نرو (Narava) (به معنی دلیر، نر، پهلوان) از نیکان شمرده شده و کرسوز «کرسوزد» (به معنی استقامت و پایداری کم دارند) ملقب به کیزان گردیده است و از بدان شمرده شده است (پورداد، ج ۱: ۲۱۱/ کریستن‌سن، ۱۲۷). طبری از کرسوز با نام کنز بن فشنجان نام می‌برد (طبری، ۶۲).

بنا بر نوشته تاریخ طبری افراسیاب برادری به نام «کی‌شراسف» داشته که پس از قتل افراسیاب به دست کیخسرو به ترکستان رفته و بر آن کشور مستولی گشته است. وی پسری به نام خرزاسف داشته که پس از پدرش به سلطنت رسید. این شخص در منابع پهلوی و شاهنامه ارجاسب نامیده شده و به عنوان پادشاه توران و برادرزاده افراسیاب با له‌راسب و گشتاسب پادشاهان ایران جنگیده است (طبری، ۷۴). بنا بر نوشته شاهنامه‌ی تعالی (ص ۱۳۱) ارجاسب از پذیرش زرتشتیگری توسط گشتاسب برآشفت و او را به دلیل ترک دین آباء و اجدادی مورد نکوهش قرار داد و با سپاهی عظیم از ترکان به شهر بلخ حمله‌ور شد و آن شهر را تاراج نموده، آتشکده‌ها را ویران کرد و هفتاد موبد و هیرید را مقتول ساخته، به خون آنان آتش‌های مقدس را خاموش کرد. اموال گشتاسب را ضبط و خزایش را تهی نموده و دو دخترش همای و به‌آفرید را به اسارت درآورد.

در آبان یشت، بند ۱۱۶ از «وندردمینیس» به عنوان برادر ارجاسب (یکی دیگر از برادرزاده‌های افراسیاب) و یکی از شاهزادگان قبیله‌ی خیون تورانی که در جنگ با اسفندیار کشته شد، نام‌برده شده است. معنی این کلمه «کسی است که منش و خیالش در پی شهرت و مدح می‌باشد» ذکر شده است. این نام

در شاهنامه به صورت اندریمان یا اندریمن و در تاریخ طبری به شکل اندریمن بیان شده و به اشتباه برادر افراسیاب ذکر شده است. اندریمان به دست گرگین کشته شده است (پورداود، ۱: ۲۸۹).

همان اندریمان یل شیرگیر،

که بگذاشتی نیزه بر کوه و تیر.

در منابع فارسی نام فرزندان افراسیاب به فارسی ذکر گردیده‌اند، از جمله دختر افراسیاب که همسر سیاوش و مادر کیخسرو می‌باشد، در طبری و سفارید (طبری، ۶۱)، در ثعالبی کیسفری (به جای گسیفری) که این صورت بعدها با تقلیب حروف به شکل فریان ویسپ و فرنگیس در شاهنامه درآمده (شهیدی، ۶۸) و به صورت ویسپان فرید هم ذکر شده است. در حالی که نام اصلی وی بنا بر روایت کاشغری «قاز» می‌باشد و شهر قزوین به دست وی ساخته شده و نام اصلی این شهر قاززینی بوده، چون محل بازی دختر افراسیاب بوده و سرزمین ترکان از آنجا شروع می‌شده است. وی همچنین اضافه می‌کند «قم» نیز توسط قاز بنا نهاده شده است (دیوان اللغات، ج ۳: ۱۴۹). سوادبه همسر کیکاوس را برخی دختر افراسیاب و بعضی دختر پادشاه یمن می‌دانند. بعضی از مورخان مادر سیاوش را خویشاوندان کرسیوز و برخی دختر کرسیوز به حساب آورده‌اند (صفا، ۵۱۱-۵۱۰).

کاشغری همچنین از دو پسر افراسیاب با نام‌های «بارسغان» (Barsgan) و «بارمن» (Barman) نام می‌برد (دیوان اللغات، ج ۳: ۳۶۹). یازیچی اوغلو از «آلپ‌اریز» پسر دیگر افراسیاب نام برده است. خواندمیر (ص ۱۹۷) نیز نام یکی از پسران افراسیاب را «شیده» ذکر می‌کند که به همراه تعداد کثیری از فرزندان افراسیاب توسط کیخسرو به قتل رسیده است.

از تورانیان تقریباً اکثر پهلوانانی که ذکر شده‌اند، برادران و پسران افراسیاب و پیران‌اند و پیران خود به خاندان وسیه منسوب است. مارکوارت و نولدکه ثابت کرده‌اند که بعضی از پهلوانان داستان‌های ملی ایران از افراد تاریخی عهد اشکانیان‌اند (کریستن سن، ۱۸۵).

جنگهای افراسیاب

بنا بر اظهار دینوری (ص ۲۸) در زمان ضحاک برادر وی با نام غانم بر سرزمین فرزندان یافث بن نوح که پادشاه آنان در آن روزگار افراسیاب بود، چیره گشته است (ثعالبی، ص ۴۹) نیز انگیزه اصلی حمله افراسیاب به ایران و آغاز جنگ‌های ایران و توران را خونخواهی جدش تور می‌داند که توسط منوچهر کشته شده است. بنا بر ایضاح اکثر منابع فارسی و پهلوی، علت اصلی جنگ‌های ایران و توران کینه و انتقام‌جویی است. انتقام قتل ایرج توسط دو برادر دیگر خود، خونخواهی تور و یا سیاوش.

حملات افراسیاب به ایران از دوره پادشاهی منوچهر آغاز می‌شود. در کتاب مینوگ خرت (فصل ۲۷، بند ۴۴) اشاره به پیمان مشهور میان ایران و توران شده است که بنا بر آن افراسیاب پذیرفت که اراضی ایران را از بدشخوارگر (پتسخوارگر) واقع در جنوب دریای خزر تا دوزک (کابل) به منوچهر بازگزارد، لیکن در این روایت سخنی از تیر انداختن ارخش که در تیریشبت بندهای ۷-۵ مذکور است، به میان نیامده است (کریستن سن، ۱۲۷). ارخش (آرش) همان است که در مجمل التواریخ «آرش

شیواتیر» ضبط شده و داستان تیراندازی وی در جنگ منوچهر و افراسیاب برای تعیین حدود خاک ایران و توران در ادبیات و تاریخ ما معروف است (پورداود، ۱: ۳۳۴).

اگر خوانند آرش را کمانگیر،

که از ساری به مرو انداخت یک تیر.

بنا بر روایت فوق، چنین به نظر می‌رسد که اولین جنگ میان منوچهر و افراسیاب در طبرستان صورت گرفته باشد. بنا بر اشاره بندهشن (فصل ۲۱، بندهای ۲۲-۲۰) افراسیاب منوچهر و جنگجویان ایرانی او را در پذیرش خوارگر به بند افکند. نودز بعد از منوچهر هفت سال پادشاهی نمود و شکست وی از افراسیاب و کشته شدنش باعث شد که ایران تحت تسلط افراسیاب درآید. مدت سلطنت افراسیاب بر ایران دوازده سال بود. پادشاهی وی در بهمن یشت، فصل دوم، بند ۶۲ مایه پریشانی کشور ذکر شده است. منابع زرتشتی و شاهنامه از ویرانی ایران و خشکسالی در دوره حکومت وی سخن به میان آورده‌اند. لیکن در منابع مطالبی نیز یافته می‌شود که حاکی از فوایدی است که این پادشاه به ایران رسانیده، از آن جمله: افراسیاب در فن ایجاد جوی‌ها مهارت داشت (داستان دینسیگ، فصل ۷۰، بند ۳) و هزار چشمه آب و آب شط هلمند و هفت رودخانه قابل کشتی‌رانی (هرتسفلد، باستانشناسی ایران، ج ۲، ص ۸۸) را به دریاچه «کیان سی کاس ای» یعنی هامون جاری کرد و مردمانی را بر کنار آن سکونت داد (بندهشن، فصل ۲۱، بند ۶). رو‌خانه‌ای که افراسیاب بگردانید ناوتاگ نام دارد (کریستن‌سن، ۱۲۹).

بعدها «زو» با شکست دادن افراسیاب حکمران ایران گردید (دینکرت، کتاب ۷، مقدمه ۱، بند ۳۱). روزی که زو افراسیاب را از خاک ایران بیرون راند، مصادف با روز آبان بود، به همین خاطر ایرانیان این روز را جشن گرفتند و این سومین عید ایشان پس از دو عید نوروز و مهرگان می‌باشد (طبری، ۵۷). بعد از این واقعه افراسیاب سه بار کوشید که فرّ را از دریای ووروکش برآورد (زامیاد یشت، بندهای ۶۴-۵۶) ولی در این کار کامیاب نبود و سپس تمام هفت کشور را در جستجوی فرّ زیر پای گذاشت (دینکرت، کتاب ۷، فصل ۱، بند ۳۱).

عهد سلطنت کیخسرو سرشار است از جنگ‌هایی که به انتقام قتل سیاوش با افراسیاب صورت گرفته است و تفصیل آن را طبری (ص ۶۵ به بعد) و ثعالبی (ص ۲۲ به بعد) و فردوسی آورده‌اند (کریستن‌سن، ۱۶۷). در نخستین نبرد، طوس سپهسالار ایران بود که با شکست ایرانیان پایان یافت (کریستن‌سن، ۱۶۸). در دومین نبرد کیخسرو چهار سپاه فراهم آورد که از میان آن‌ها بزرگ‌ترین دسته سپاهیان گوردز بودند که در جنگی بزرگ بر تورانیان برتری جستند. در این نبرد «پیران» و تعدادی از برادران و پسران افراسیاب کشته شدند و قاتل سیاوش در این جنگ اسیر گردید که پس از شکنجه‌های فراوان به قتل رسید (کریستن‌سن، ۱۶۹).

از ظواهر امر چنین برمی‌آید که به طور عموم داستان افراسیاب و جنگ‌های پادشاهان ایران با او، وسیله‌ای برای اشتغال کلیه روایاتی شده باشد که مربوط به جنگ‌های سرداران ایرانی با اقوام تخراری، الانی، چینی و هیاطله و جز آن‌ها بوده است. بعضی از این مطالب در چند مورد از تاریخ داستانی ایران تکرار شده و به صورت‌های مختلفی تغییر پیدا کرده است و این موضوع مخصوصاً در شاهنامه فردوسی به خوبی ملاحظه می‌شود که با نقل مبسوط خداینامه بسیاری از این تکرارها را بر ما روشن می‌کند. اگر

اطلاعات دقیق‌تری درباره جنگ‌های پادشاهان اشکانی و ساسانی با ملل ساکن در شمال و مشرق که با ایران همسایه بوده‌اند، در دست داشتیم، ممکن بود آثار بسیاری از جنگ‌های ایرانیان و تورانیان را که در روایات ملی به دوره مقدم بر عصر زرتشتی نسبت یافته است، در آن‌ها بیابیم. نولدکه معتقد است که حوادث مربوط به اسارت و مرگ نوذر پادشاه داستانی، آخرین جنگ و شکست پیروز (پیروز) پادشاه ساسانی را با هیاطله (هفتالان) در سال ۴۸۴ میلادی را به خاطر می‌آورد (کریستن‌سن، ۱۸۶). رئیس هیاطله در این نبرد با نام اخشونوار (Akhchounwar) در شاهنامه با نام «خوش‌آواز» ذکر شده است (صفا، ۲۱۳).

عاقبت افراسیاب

در پایان جنگ‌های مهیب بین ایرانیان و تورانیان، تورانیان شکست خوردند و افراسیاب از ترکستان گریخت و در پایان گریز به آذربایجان رسید و خود را در نزدیک دریاچه ارومیه پنهان نمود و در آنجا به دست مردی به نام هوم اسیر گردید، ولیکن از دست وی فرار کرده در دریاچه پنهان گردید. در این هنگام گودرز، کرسیوز را که پیش از این اسیر شده بود به نزدیک دریاچه آورد و او را شکنجه کرد. افراسیاب که به فریادهای دردناک برادر از آب بیرون آمده بود، به کمند گودرز افتاد. در این وقت، کاوس و کیخسرو فرا رسیدند و کیخسرو افراسیاب را به دست خود به قتل رسانید. کرسیوز نیز کشته شد (کریستن‌سن، ۱۶۹).

همچنان که مرگ سردار بزرگ تورانیان در میان زرتشتیان باعث برگزاری جشن‌ها گردیده، در میان ترکان مراسم سوگواری و عزاداری در پی داشت. به طوری که در کتیبه‌های اورخون در جایی که از جنگ‌های گوک‌تورک‌ها با توغوز اوغوزها بحث می‌کند، سخنی از برگزاری مراسم عزاداری «تونقا تکین آلپار تونقا» دارد (کتیبه کول‌تکین، جبهه شمالی، سطر هفتم و همچنین کتیبه «بیلگه‌خاقان»، جبهه شرقی، سطر ۳۱). این مسأله را بعد از ۱۷۰۰ سال، محمود کاشغری در دیوان اللغات بار دیگر ذکر می‌کند. مرثیه افراسیاب به شکل دوبیتی‌های هفت‌هجایی (بیاتی) که کاشغری ذکر کرده، به شکل زیر است:

آلپار تونقا اولدی مو؟

ایسیر آجون قالدی مو؟

اؤدک اوچین آلدی مو؟

ایمدی یورک بیرتیلور.

آیا آلپار تونقا (افراسیاب) مرد؟/ آیا دنیای فانی ماند؟/ آیا زمان انتقامش را گرفت؟/ حالا دل

پاره‌پاره می‌شود.

اؤلشیب ارن بوره‌له یو،

بیرتین یاقا ایرلایو.

سینقریب اونی یورلایو،

سیقتاب کؤزی اؤرتیلور.

مردان مانند گرگ‌ها زوزه می‌کشند/ یقه پاره می‌کنند و فریاد می‌کشند/ با تمام قوت فریاد می‌کشند/ آن قدر گریه می‌کنند تا چشمانشان بسته شود.

باردی کوزوم یاروقی،

آلدی اوزوم قونوقی.

قاندا ارینچ قانیقی،

ایمدی اودین اودقارور.

نور دیده‌ام رفت/ با او روحم رفت/ حالا او کجاست؟/ حالا او مرا بیدار می‌کند (هیئت، ۶۰-۵۹)
نرخشی گوید: گور افراسیاب بر در شهر بخار است، به دروازه معبد، بر آن تل بزرگ که پیوسته به تل خواجه امام ابوحنیفه کبیر است (شهیدی، ۶۹).

با قتل افراسیاب، آتش کینه و تعصب بین دو حکومت اندکی فرو نشست، اما با ظهور زرتشت بهانه تازه‌ای به دست هر دو افتاد و جنگ‌ها آغاز گردید که به کشته شدن ارجاسب جانشین افراسیاب و تسخیر روئین دژ انجامید. با حمله خاقان چین به ایران، این نزاع یک بار دیگر آغاز شد. بهرام بر خاقان غلبه کرد و پیمان صلح امضا گردید، ولی پیروز پسر یزدگرد این پیمان را بشکست و با خوشنواز شاه وارد جنگ شد، ولی شکست خورد و ایران خراجگزار ترکان گردید. سوفرای انتقام پیروز را گرفت و قباد را از دست ترکان رهایی داد. روابط جنگ و صلح ایران و ترکان در عهد انوشیروان و هرمز نیز ادامه یافت و در عهد پرویز وی پس از آخرین شکست خود به خاقان چین پناه برد (صفا، ۲۱۳-۲۱۲).

آل افراسیاب

پس از فروپاشی حکومت سامانیان قلمرو آنان به دست دو حکومت ترک‌نژاد قراخانیان و غزنویان افتاد. این دوره، دوران کشمکش‌های سیاسی و نظامی بین این دو حکومت است. غزنویان که خود را وارث فرهنگ و تمدن ایرانی به جای مانده از دوره سامانی می‌دانستند، گروه کثیری از نویسندگان و ادبای فارسی‌زبان را دور خود جمع کردند. این گروه از شعرا و نویسندگان چون نمی‌خواستند زبانشان در مقابل طیف گسترده مسلمانان جدید که از ماوراء النهر به سمت فلات ایران مهاجرت می‌کردند، دچار تزلزل گردد، از حکومت غزنویان حمایت می‌کردند. در مقابل غزنویان حکومت قراخانیان قرار داشت که به نام‌های ایلک‌خانیه، ملوک‌خانیه، آل خاقان و آل افراسیاب شناخته می‌شدند. اعضای این سلسله بیش از ۲۰۰ سال در ماوراء النهر سلطنت کردند و دولت سامانیان به دست آنان منقرض شد. درباره این سلسله ترک‌نژاد اطلاعات دقیق و مشخصی در دست نیست و به درستی نمی‌توان معلوم کرد که در چه زمانی به اقتدار رسیده‌اند. مورخین اولین کسی را که از این خاندان ذکر کرده‌اند، بغراخان نام دارد که وی در سال ۳۸۳ بخارا را به تصرف خود درآورد. در این شرایط، آثار ادبی این دوره ناخودآگاه تحت تأثیر کشمکش‌های دو دولت ترک‌نژاد غزنویان و قراخانیان قرار گرفتند. قراخانیان خود را از سلاله قهرمان توران‌زمین دانسته و نسب خود را به افراسیاب رسانده، بر خود نام «آل افراسیاب» نهادند. در حالی که این نام بدین شکل نام ترکی نبوده و اصل و نسب این سلسله در منابع تاریخی به درستی معلوم نیست (بارتولد، ۹۶).

آل افراسیاب در مناطق شرقی جیحون یعنی بخارا، کاشغر و مغولستان حکومت می‌کردند و مناطق تحت تسلط آن‌ها تقریباً با مرزهای توران در شاهنامه مطابقت داشت و به موازات آن غزنویان مناطق تحت نفوذ ایرانیان در شاهنامه را در اختیار داشتند. شاید بروز این فرضیه که ایرانیان و تورانیان از یک نژاد بوده‌اند از همین جا آغاز گردیده است. در واقع، به جای آنکه این دو حکومت ذکر شده به جای آن که دو حکومت آریایی باشند، دو حکومت ترک‌نژاد بوده‌اند که یکی از آن‌ها فرهنگ ایرانی و ادبیات فارسی را تمثیل می‌کرده و دیگری فرهنگ و هنر ترکان را تمثیل می‌کرد و هر دو در رقابت کامل بودند. در طول تاریخ، به طور ناخواسته افراسیاب به عنوان مظهر قدرت و اقتدار و سلحشوری ترکان درآمد، به طوری که حتی سلجوقیان نیز همانند قراخانیان خود را از نسل افراسیاب می‌دانستند. حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده از مؤلف ابوالعلاء احوال نقل نموده است که سلجوق از نسل افراسیاب بود و میان او و افراسیاب سی و چهار کس واسطه بوده‌اند. به نظر بارتولد حتی سلجوقیان داستانی ترتیب داده و در آن اوغوزخان را به جای افراسیاب قرار داده و خود را از سلاله اوغوز خان دانسته‌اند (بارتولد، ۹۶). در اثبات این نظریه، مورخ معروف ذکی ولیدی توغان مسیرهای حرکت و فتوحات اوغوز خان را در کتاب اوغوزنامه خواجه رشید الدین همدانی بررسی نموده و نشان داده که مسیر حرکت اوغوزخان با مسیر حرکت آلپار تونقا (افراسیاب) مطابق می‌نماید (توغان، ۶۹).

یکی از مهم‌ترین آثار مکتوب ترکی اویغوری و همچنین یکی از داستان‌های قدیمی ترکی داستان اوغوزخان (اوغوز خان داستانی) است که به نثر و نظم نوشته شده است. متن داستان به لهجه ترکی کاشغری نیز نزدیک است. قهرمان تاریخی این داستان مته‌خان خاقان هون است که در قرن دوم قبل از میلاد خاقان دولت هون بوده و بر قسمت مهمی از چین هم فرمانروایی می‌کرده است. این داستان از قرن دوم قبل از میلاد ساخته شده و دهان به دهان گشته و سینه به سینه حفظ شده و در قرن سیزدهم میلادی با خط اویغوری نوشته شده است (هیئت، ۶۹).

از داستان فوق چنین استنباط می‌شود که اوغوز خان جز از مغولان و از نژاد هون‌ها بوده که شاخه‌هایی از قبایل یونه - چی محسوب می‌شدند. محل استقرار اوغوز خان به طبیعت حال باید در سرزمین توران و در کنار ایل شش اوغوز بوده باشد (بیات، ۵۲).

افراسیاب هرچند با نام‌های گوناگون و مختلف در منابع تاریخی ذکر شده است و هنوز شخصیت واقعی او در حاله‌ای از ابهام قرار دارد، ولی می‌توان به طور قطع عنوان نمود که در قرن هفتم قبل از میلاد، جهانگشایی دلیر و خوف‌برانگیز در آسیای میانه زندگی می‌کرد که تخم ترس در دل دشمنان خود کاشته بود و مرگش موجی از شادی در میان دشمنان و اندوه و سوگواری در میان قومش به دنبال داشت، شخصیتی که پس از اسلام آوردن ترکان مظهر قدرت و اقتدار آن‌ها گردید و انتساب سلاطین به نسل وی موجب فخر و افتخار در میان آن‌ها گردید. چینی‌ها نیز از وجود یک جهانگشا در آسیای میانه و مرگ وی در ۶۲۵ قبل از میلاد بحث می‌کنند که این مطلب با منابع آشوری و یونانی مطابقت دارد (توغان، ۱۲۷). در روایات مربوط به افراسیاب از روزگاران اولیه عناصر اساطیری نفوذ کرده است. هرتل در رسائل خورشید و میترا از این امر چنین نتیجه می‌گیرد که افراسیاب رب النوع جنگ و رب الارباب تورانیان بوده است، که قبول آن کمی مشکل به نظر می‌رسد (کریستن سن، ۴۶).

به یک دست آتش به یک دست آب،
جنین است آیین افراسیاب.

منابع و مأخذ:

- یویس، مری. تاریخ کیش زرتشت اوایل کار. ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، طوس، ۱۳۷۶
- پورداود. ادبیات مزدیسنا، یشتها، قسمتی از کتاب مقدس اوستا، بمبئی، ایران‌لیگ، ۱۳۰۷
- باستانی پاریزی، شاهنامه آخرش خورش است، تهران، عطایی، ۱۳۷۲
- بناکسی، فخرالدین ابوسلیمان داود، تاریخ بناکسی روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ والانساب. به کوشش حعفر شعار، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸
- بیات، نادر. تورانیان، از پگاه تاریخ تا پذیرش اسلام، تهران، ایرانشهر، ۱۳۷۷
- ثعالبی، ابونصیر عبدالملک بن محمد اسمعیل، شاهنامه ثعالبی در شرح احوال سلاطین ایران، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۲۸
- جوینی، عظاملک، تاریخ جهانگشای، به سعی و اهتمام محمد بن عبدالوهاب قزوینی، لیدن، (بی‌نام)، ۱۹۱۱ = ۱۳۲۹
- خوافی، فصیح احمد بن جلال الدین محمد، مجمل فصیحی، به تصحیح و تحشیه محمود فرخ، مشهد، کتابفروشی باستان، ۱۳۴۱
- خواندمیر، غیاث الدین بن هماد الدین حسینی، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، تهران، خیام، ۱۳۳۳
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر نی، ۱۳۶۴
- شهیدی مازندرانی، حسین، فرهنگ شاهنامه، نام کسان و جای‌ها، تهران، بنیاد نیشابور، ۱۳۷۷
- صفا، ذبیح الله، حماسه‌سرایی در ایران، از قدیم‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۳
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، تاریخ الرسل والملوک، ترجمه صادق نشأت، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۱
- غفاری قزوینی، قاضی احمد، تاریخ جهان‌آرا، تهران، حافظ، ۱۳۴۳
- کریستن سن، آرتور، کیانیان. ترجمه ذبیح الله صفا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۶
- گروه، رنه، امپراطوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶
- مشکور، محمدجواد، ایران در عهد باستان (در تاریخ اقوام و پادشاهان پیش از اسلام)، تهران، اشرفی، ۱۳۶۳
- معین، محمد، مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات فارسی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۲۶
- نامه تنسر هیریدان هیرید اردشیر بابکان به جشن شاه و شاهزاده بدشخورگر (فوشوارگر)، ترجمه از پهلوی به عربی: ابن مقفع، از عربی به فارسی: ابن اسفندیار، به سعی و تحقیق مجتبی مینوی، تهران، مطبعه مجلس، ۱۳۱۱
- همدانی، خواجه رشید الدین فضل الله، جامع التواریخ، به تصحیح و تحشیه محمد روشن، مصطفی موسوی، تهران، البرز، ۱۳۷۳
- هیئت، جواد، سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، تهران، نشر پیکان، ۱۳۸۰
- پینا (جلد اول) جزوی از نامه مینوی اوستا، گزارش پورداود، تهران، ۲۵۳۶
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶
- Kaşgarlı, Mahmut. *Divan-i Lûgat-it Türk Tercümesi*. Çeviren: Besim Atalay. Ankara, Türk Dil Kurumu, ۱۹۹۹.
- Togan, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı*. İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, ۱۹۷۲.

فضولی دن چاپ اولونامیش بیر قصیده

ائل اوغلو

تهران مجلس کیتابخاناسیندا «نظم و نثر» آدیندا بیر مجموعه ساخلاتیلیر. بو آل یازمالار سیراسیندا اونلارلا کلاسیک شعر نۆمونه لری مؤوجوددور و بو گۆنوموزه چاتمیشدیر. فارس، عرب و تۆرک دیللیرنده یازیلان شعرلر عۆمومیّتله دۆنیا شوهرتلی شاعیرلرین اثرلریندن عیبارتدیر. همین آل یازمادا میثال اوچۆن: شمس تبریزی، جلال الدین رومی، فضولی، عطار نیشابوری، عمر خیام، سلمان، هلال جغتایی، ابن یمین (عرب)، هاتفی، عبدالمطلب (عرب)، خاقانی، عبدالرحمن جامی، ملا کشوری، افضل الدین خاقانی (شروانی) و باشقا دۆنیا شوهرتلی شاعیرلرین اثرلریندن نۆمونه لر مؤوجوددور.

فضولیدن آلتی غزل و بیر قصیده نستعلیق خطی ایله یازیلیمیشدیر. غزللری آراشدیردیقدا اونلارین فضولی نین تبریز، باکی و ایستانبولدا چاپ اولونان دیوانلاریندا چاپ

اولوندوقلاری آشکارلاندى، آنجاق اونون قصیده سی الیمیزه چاتان چاپ اولونموش دیوانلاردا مؤوجود دگیلیدی. بو قصیده نین محمد فضولی به عایید اولدوغو حاقیندا شوّبه یثری یۆخدور. ایندی به دک کیتابلاردا چاپ اولونمادیغی گوّستریر کی، هله ده بؤیۆک فضولی نین اثرلری تامامیله توپلانمیشدیر. اوّمید کی، گله جکده اونون ادبی ایرثی نین بۆتونلوگونون اوّخوجوسو اولاق.

آلده اولان آل یازما حاقیندا مجلس کیتابخاناسی نین آل یازمالار فۆندوندا اولان کیتابلاری اوّخویوب، فهرست یازان اوّستاد دوکتور عبدالحسین حائری «فهرست کتب خطی کیتابخانه مجلس» آدلی اثری نین ۳۷- جی جیلدینده یازیر کی، «این جنگ در عصر امپراطوران عثمانی در ترکیه تهیه شده و با جنگ شماره ۱۳۸۶ این کیتابخانه مشابّهت دارد.»

بؤیۆک فضولی نین بو یثنی تاپیلان قصیده سیندن آیدین اولور کی، او، بو قصیده نی یازاندا بغداددا یاشاییرمیش. او، بو قصیده نی بغدادین قاضیسی اولان محمد بیگ اوچۆن یازمیشدیر. بیز فضولی نین چاپ اولونان شعرلری آراسیندا اونون محمد قاضی اوچۆن یازدیغی بیر قصیده نین ده اوّخوجوسو اولوروق:

مير سيد محمد قاضي،
منبع علم و حلم و جود و سخا...

(فضولى ديوانى، باكى ۱۹۹۵، ۱- جى جيلده، ص ۲۵۷)

دئمك، قصبده محمد قاضى اۆچون يازيلميشدير. يئنى تاپديغيميز قصبدهده ده اونون همين «محمد» اۆچون يازيلديغيني باشا دوشوروك.

يئنى تاپيلان قصبدهده آشاغيداكى بيئتلر واردير:
نیشان- رۇونق- بغداددير بۇ كيم، قيلميش،
ظهور- لۇطف- خوداي- جهان عز وجل.
نه لۇطفدور يئنه كيم، خيطةى- عراق- عرب،
كمال- مرحمت- كيرديگار اولدو محل.
و يا:

موعين- شرع- شريف- نبى محمد بيگ،
كى، ذيكريدير سبب- ذيكري- احمد- مؤرسل.
و يا:

احاطه قلسا جمع- اؤموره تدبيرين،
خودود- مؤلكده مرفوع اولور رؤسوم- جدل.

اوخودوغوموز بيئتلردن شاعيرين بغداد شهرينده ياشادىغى و شعرين اؤ بؤلگه نين قاضيسى «محمد» اۆچون يازيلديغى آيدنلاشير. آل يازمادان گوتوردوگوموز قصبده نين فوتو صورتيله ياناشى، همين شعرى چاغداش اليقا سيستمينده حورمتلى اوخوجولارين ديقئينه چاتديريريق.

همين مجموعهده فضوليدن بير باشقا قصبده ده قئيده آليئيميشدير. سون حيصه لرى يئرلشن صحيفه و يا صحيفه لرى قۇباريلىب، دوشن بو قصبده نى عصرى نين پادشاهى سولطان سليمان يازميشدير. سارايندا حورمتله قارشيلانان سليمان، فضولى شعرلرينده اؤزونه «سليمان- عادل» لقبى آلميشدير. بونو فضولى نين باشقا شعرلرينده ده گوروروك.
يئنى تاپديغيميز بو قصبدهده:

مگر بير سحر كى، ديل- زار و مؤضرط،
خس و خارى قيلميشدى باليش و بستر ...

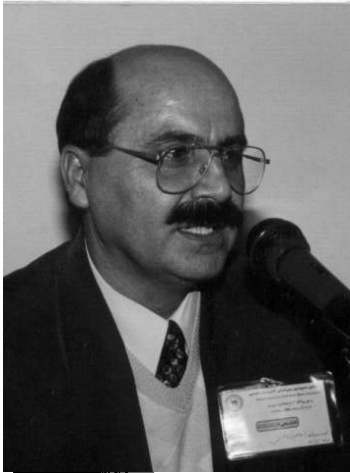
بيئتى ايله باشلانير و تأسؤفله سونو قۇباريلديغينا گوره، شاعيرين ده تخلصوؤ يۇخدور، آنجاق مجموعهده يازيلان فضولى شعرلرى نين آراسيندادير. كاتيب ايسه داها ديقئلى اولدوغونو گؤستره رك، فضولى قصبده سيني اونون غزللىرى نين اورتاسينا سالميشدير. سونو قۇباريلان بو قصبده مجموعه نين فضولى يه عاييد اولان بولومونون اورتالارينا يئرلشديريلميشدير.

مگر بىر سحر كى، دىل - زار و مۆضطەر،
 خىس و خارى قىلمىشىدى بالش و بىستر.
 رگ - دىدەدن دم روان ايدى دم - دم،
 ووجودومدا اولموشدو هر موى، نىشتر.
 قضا تىرىن آتدىقدا قۇوس - قەلەردن،
 ووجودوم آزلدن نىشان ائتمك اىستر.
 تىم شىرحە - شىرحە چو كۆه - ملامت،
 دىلىم پارە - پارە چو شىكل - صنوبر.
 سۇروشما، ياخىيدىر منى نار - حسرت،
 گىرمە يە طاقت بۇ نارە سەمندر.
 جاھاندا بۇلونماز رفىق اولماق اۆچۈن،
 نە بىر مرد - صادىق، نە بىر يار و ياور.
 جەھان خالقى بدعەھد و گردون ايسە دۇن،
 زمانە دنىدىر، فلک سۆقلە پرور.
 آدانى، ارادىل مۆعزىز جاھاندا،
 اعالى اھالى اولويدور مۆحقەر.
 بىرى نۇوع - سافىل مىثالىدىر اسفەل،
 شۇ كىم جىنس - عالىدۇرور مىثل - جۇوھر.
 لگدكوب - دەر - سىتمكار اولويدور،
 شىكىست اولمادىق، قانى بىزىا و ياسر.
 بۇ حالنى گۇردۆككە دىل دەر - دۇنون،
 اندىنمىشىدى بىر غار كۆنچۈن مۆقۇر.
 جاھاندا فنا ايختىار ائىلە يىتىن،
 كەھان و مەھانىدى ماتمەدە بكس.
 نىدا ايردى بىر صۆبىھدم ناگەھانى،
 دئدى ائى خۆسوف - قمر كىيى بىفر.
 عربدن سىفر قىل يۆرۆ مۆلك - رومە،
 شىناور اولوب سال بۇ بىھر اىچرە لنگر.
 زمانە غمىندىن دىلرسن رھايى،
 بىر اولو حرىمە اۆزۆن سۆر سراسر.
 غۆمومى، هۆمومى يۆرۆ رفە قىل كىم،
 دئتىم سەنە كىمدىر او مرد - هۆنرور.

زهی بۆلند مقامی که پایه‌ی - قدری،
 عۆلۆزۆ - طاریم - اعلانی گۆسترر اسفل.
 سمند قدری اگر سالسا میخریزه‌ی - نعل،
 اولار جواهر - اکلیل - مۆشتری و زوخل.
 نه مۆلکه کیم اثر - ایلتیفاتی سالسا شرف،
 اولار خزانى باهار و غمی نیشاطه بدل.
 وۆجود - بی بدلی ایقبال - بدر دیر آما،
 بیر آفتاب کی، داییم مدارى اولا حتمل.
 بۆلند قدر شها! سنسن اول سعادت مند،
 کی، شأن - قدرینه دیر آیت - وفا مۆنزل.
 تفخوص انیله سهرلر حۆسن و عافیت اهلین،
 جمیع - خاطیره سنسن خۆطور ائدن اول.
 مۆیستر اولسا طریق - ایطاعتین خالقا،
 ممالیک ایچره اولار رفع - ایختیلاف - خلل.
 احاطه قیلسا جمیع - اۆموره تدبیرین،
 حۆدود - مۆلکه مرفوع اولور رۆسوم - جلد.
 مۆوافیقه شرف - طلعتین مۆمید - حیات،
 مۆخالیفه اثر - مقدمین حۆضور - اجل.
 دگیل زمانه ده مخفی دبیر - راهیندن،
 حساب - دفتر - دانیش مۆفصل و مۆجمل.
 حکیم - معرفتین مۆلکه مۆلتفیت اولالی،
 پۆزولدی معرکه‌ی - فیتنه‌ی - بساط - حیل.
 سارالدى شهد - کلامیندان اهل - مکر اۆزۆ،
 مزید - عیلت - صفرا اولور شفای - عسل.
 گیلردی * حیلت - حساد طعنه سین قهرین،
 قیلیر مضرت - بلغم ایزاله سین حنظل.
 شها! فضولی‌ی - بیدیل دوعای - دؤولتینی،
 بیلبیدیر احسن - اعمال و خئیر - حۆسن - عمل.
 همیشه جاه و جلال ایله مۆستدام اول کیم،
 مدار - امن - امانسان، نیظام - دین و دۆول.

زبان آذری و تحریفات تاریخی کسروی

حسن راشدی

یکی از مشکلات اجتماعی جامعه روشنفکری و جوان آذربایجانی امروز بحران هویت است. به جز جوانان و پیش‌قراولان مدافع حقوق فرهنگی آذربایجان، هنوز هم جوان عادی و دانشگاهی آذربایجان از ترک نامیدن خود ابا دارد! چرا که در طول دوران حکومت پهلوی که آثار شوم آن هنوز هم بر جامعه سنگینی می‌کند، ناجوانمردانه‌ترین ضربه‌ها بر شخصیت ترکان ایران وارد آمد!

در طول حاکمیت ۵۷ ساله رضاخان و فرزند وی، ترکان ایران از توهین‌ها و بی‌احترامی‌های آشکار و مستقیم تا تحقیرهای مدوّن و کلاسیک در رادیو و تلویزیون و کتاب‌های درسی مدارس و دانشگاه‌ها در امان نبودند. امروزه هم گویی کلمه ترک

کابوس وحشتناکی است که بر سینه جوان آذربایجانی و جوانان ترک دیگر مناطق کشور سنگینی می‌کند! در دوران حاکمیت خاندان پهلوی صحنه جامعه را آن چنان بر ترکان و حتی کلمه ترک تنگ کردند که آن عده از جوانان آذربایجانی که زندگی را نه در مبارزه برای رهایی از ظلم و ستم مضاعف پهلوی بر علیه ترکان، که در به دست آوردن نان و آبی بی‌دردسر می‌دیدند، تنها راه رهایی از کابوس دردناک «ترک» را در جایگزین شدن این کلمه با واژه‌ای دیگر جستجو می‌کردند!

در حقیقت تمام صحنه‌ها برای اجرای نمایش تغییر هویت برای افرادی که تاب تحمل تحقیرها و توهین‌ها و توان مقابله با آن را نداشتند و مستحیل شدن در زبان و فرهنگ حاکم و غالب را آسان‌ترین راه فرار از اهانت‌ها و بی‌احترامی‌ها می‌دانستند، حاضر و مهیا شده بود.

«آذری»، آن هم از نوع غیر ترکی، واژه‌ای بود که کشف (!) آن بیشتر از سقوط حکومت‌های هزارساله ترکان ایران، رضاخان و پان‌آریائیست‌ها را خوشحال می‌کرد تا فراریان از هویت ترکی را نشان و درجه‌ای بس زیبا و افتخارآمیز از نوع «پارسی» ارزانی دارند!

آری، چنین شد که جوان تبریزی، زنجان، اردبیلی، ارومیه‌ای، آستارایی، همدانی، ساوه‌ای و ... با دو نوع هویت تحقیرشده ترکی و افتخار آمیز آذری از نوع پارسی (!) روبرو شد که این دومی را نمی‌دانست چگونه جایگزین اولی کند؟!

به ترکی سخن می‌گفت، اما خود را «آذری» می‌نامید! تازه آذری او با آذری کسروی فرق داشت، او آذری را فقط برای رهایی از کلمه ترک بر خود گزیده بود، وقتی از او می‌پرسیدند «تو ترکی یا آذری؟»

می گفت: «آذری!» وقتی می پرسیدند، «آذری یعنی چه و منظور از آذری چیست؟»، چیزی برای گفتن نداشت، حتی تئوری کسروی را هم نمی دانست! فقط می خواست ترک نباشد، ترکی که در طول دوران حکومت پهلوی به بدبخت ترین، تحقیر شده ترین و کم ارزش ترین عنصر جامعه تبدیل شده بود.

ترک ستیزی و تحقیر ترکان از زمانی که حکومت های هزارساله ترکان ایران با سقوط دولت قاجار پایان یافت و حاکمیت نژادپرستانه رضاخان بر کشور کثیرالمله ایران تحمیل گردید، آغاز شد. یکی از روشنفکران نژادپرست این دوران دکتر محمود افشار بود که با نزدیکی به دربار رضاخان ثروت و مکنث هنگفتی را به هم زد و از تئورسین های شوونیستی دربار پهلوی به شمار می رفت. وی از جمله کسانی بود که هیچ گونه حق و حقوق فرهنگی به ترکانی که نصف جمعیت کشور را تشکیل می دادند، قائل نبود و حتی با تدریس ۵ دقیقه ای زبان ترکی در مدارس و دانشگاه های آذربایجان هم مخالف بود!

وی با تشکیل «بنیاد افشار» قسمتی از ثروت هنگفت خود، شامل «سی و دو رقبه» که تنها یکی از رقبات آن یعنی «باغ فردوس شمیران» به مساحت کل ۱۰۲۳۹ مترمربع عرصه مشتمل بر ۱- ۱۲ دستگاه آپارتمان مسکونی و ۴ باب مغازه، ۲- ساختمان تولید خانه که دفتر مجله آینده است، ۳- ساختمان متولی خانه، ۴- دو باب دکان در قسمت جلوی کتابخانه، ۵- دو ساختمان و دو باغ مجزا، ۶- ۱۸ شماره تلفن، ۷- ۵ ساعت و ۵۳ دقیقه از آب قنات فردوس^۲ ... می باشد را طبق مفاد وقفنامه در جهت پیشبرد اهداف واقف که همانا شوونیسم و پان فارسیسم است، قرار داد!

محمود افشار وصیت کرده بود، علاوه بر موقوفاتی که در حال حیات وی در نظر گرفته شده است، یک سوم از ثروت باقی مانده از وی نیز بعد از مرگش به موقوفات اضافه شود:

«هم اکنون به موجب همین سطور وصیت می کنم که بعد از من یک سوم از «ماترک» بعنوان «ثلث» شرعی بر این موقوفات افزوده شود. هرگاه در آخرین وصیت نامه شرایط و مصرف خاصی برای ثلث معین نکردم، منظور این است که عملاً و قانوناً یک سوم نامبرده نیز زیر نظر متولیان که معین کرده ام، قرار گیرد...»^۳

محمود افشار از بنیان گذاران پان فارسیسم و شوونیسم در ایران است که از حمایت های مادی و معنوی رضاخان و فرزند وی برخوردار بود. «موقوفات افشار» با سرمایه نجومی هم اکنون نیز در راه رسیدن به اهداف شوونیستی فعال می باشد. کتاب های نژادپرستانه ای که توسط این بنیاد منتشر و با قیمت ارزان در اختیار خوانندگان گذاشته می شود، مؤید اهداف نژادپرستانه این بنیاد است.

محمود افشار در وصیت نامه خود نوشته است: «بعد از تعمیم زبان فارسی و تکمیل وحدت ملی (!!) که باید هدف اصلی باشد، منظوره های دیگری که این موقوفات برای آن ها بنیاد یافته و اساسنامه آن نوشته شده است، توجه خاص به نسل جدید از راه آموزش و پرورش کودکان بوسیله کودکستان

۱- زبان فارسی در آذربایجان، گردآوری: ایرج افشار، تهران ۱۳۶۸، انتشارات موقوفات دکتر محمد افشار، ص

۲- پنج وقفنامه، مجموعه انتشارات ادبی- تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، شماره ۱۶، یادبود نخستین

شبهانه‌روزی نمونه و تربیت اجتماعی و سیاسی جوانان ... خواهد بود ... که بر این‌ها اضافه شود «مدرسه‌های مادرانه» در آذربایجان که شرح آن را بعد در مجله آینده خواهیم آورد.^۱ آنچه از زبان محمود افشار به عنوان «مدرسه‌های مادرانه» در آذربایجان (!) جاری می‌شود، همان چیزی است که از طرف همفکر وی جواد شیخ‌الاسلامی یکی دیگر از نژادپرستان و شوونیست‌های دوره پهلوی و یکی از اعضای شورای تولیت «بنیاد افشار» جهت رسیدن به اهداف نژادپرستانه و غیرانسانی عرضه گردید.

وی، وحشیانه‌ترین و ددمشانه‌ترین تفکر عصر خود را که در هیچ دوره‌ای از تاریخ بشریت و در هیچ نقطه‌ای از نژادپرست‌ترین، فاشیست‌ترین و بدوی‌ترین مناطق جهان دیده نشده است، به معرض نمایش گذاشت! جواد شیخ‌الاسلامی تئوری جدا کردن نوزادان شیرخوار آذربایجان و نوزادان دیگر مناطق ترک ایران از دامن مادرانشان و نگهداری آن‌ها در شیرخوارگاه‌های مخصوص که تا هفت سالگی تماس و ارتباطی با مادرانشان نداشته و کلامی از زبان مادرانشان نشنیده باشند، را تقدیم همفکران خود کرد! تکرار و پی‌گیری این تفکر فاشیستی از طرف وی در سال‌های بعد نیز همچنان ادامه داشته است!^۲ از دیگر روشنفکرانی که در دوران ستمشاهی رضاخان پشت به هویت خود کرده و هضم شدن در زبان و فرهنگ حاکم را افتخاری بزرگ برای خود می‌دانست، احمد کسروی بود. وی با حمایت رضاخان و دیگر نژادپرستان پا به میدان مستحیل شدن در فرهنگ و زبان تحمیلی رضاخانی گذاشت و تئوری «زبان آذری» را به اصطلاح به صورت علمی تقدیم دیکتاتور کرد! تئوری خودساخته کسروی آنچنان بر مذاق نژادپرستان خوش آمد که سر از پا نمی‌شناختند. در تئوری کسروی ساکنان روستاهایی که تعداد آن‌ها کمتر از انگشتان یک دست، یعنی چهار روستا در منطقه قره‌داغ و اطراف مرند و خلخال بود و زبان آن‌ها غیرترکی بود، دلیلی شد بر این که ساکنین اصلی و بومی آذربایجان ترک نباشند! کسروی وقتی با اهالی این چهار روستا، یعنی روستاهای «هرزند» و «گلین‌قیه» در اطراف مرند، «حسنو» در قره‌داغ و تات‌نشین‌های اطراف خلخال روبرو شد و از زبان آن‌ها پرسید، آن‌ها نام زبان خود را «هرزندی»، «تالشی» و «تاتی» نامیدند، ولی کسروی با اصرار تمام آن‌ها را «آذری» از نوع غیرترکی نامید! گرچه زبانی که در هرزند و گلین‌قیه صحبت می‌شد، با زبانی که تات‌های خلخال صحبت می‌کردند از هرجهت متفاوت بود و حتی قابل فهم برای هم نبود، اما کسروی نام مشترک «آذری» از نوع زبان‌های پهلوی را بر همه آن‌ها نهاد که فقط بر صفحات کتاب ثبت شد و اهالی این روستاها هیچ‌گاه زبان خود را آذری ننامیدند! کسروی با استناد به این که روستاییان خالص‌ترین زبان را دارا می‌باشند و زبان روستاییان زبان اصلی و بومی منطقه است و زبانی است دست‌نخورده، وجود این چهار روستا در آذربایجان را دلیل بر غیرترکی و به اصطلاح «آذری» بودن زبان بومی مردم آذربایجان دانست!

با توجه به مستندات کسروی، اگر چهار روستا در آذربایجان به گویش‌های غیرترکی صحبت می‌کنند، در مقابل، هزاران روستا هم در آذربایجان از دورافتاده‌ترین نقاط و از میان کوه‌های سر به فلک

۱ - پنج وقفنامه ... ، صص ۲۸-۲۷ (مقدمه وقفنامه به قلم خود واقف)

۲ - زبان فارسی در آذربایجان، از انتشارات بنیاد افشار، گردآوری ایرج افشار، تهران ۱۳۶۸، ص ۴۴۵

کشیده سهند و ساوالان گرفته تا دشت‌های وسیع و پهناور مغان به ترکی تکلم می‌کنند؛ اگر زبان روستاییان را دلیل بر بومی بودن آن زبان در منطقه بدانیم، بومی بودن زبان ترکی در آذربایجان با چنین تعداد روستاهای ترک‌زبان مدلل‌تر و مستندتر است! از طرف دیگر، اگر دلایل کسروی را بر کل ایران تعمیم بدهیم، در این صورت می‌توان ادعا کرد که نزدیک به نود درصد مردم ایران ترک هستند و زبان اصلی فارس‌های ساکن در استان‌های مختلف کشور نیز در اصل ترکی بوده است، چرا که کمتر استانی را در ایران می‌توان پیدا کرد که در آن چند روستای ترک‌زبان نباشد. دربارهٔ ترکان ایران دکتر م. پناهیان تحقیقاتی انجام داده و بر اساس کتاب ده‌جلدی «فرهنگ جغرافیایی ایران» از انتشارات ستاد ارتش (چاپ ۳۱-۱۳۲۸)، مجموعه‌ای در چهار جلد به نام «فرهنگ جغرافیایی ملی ترکان ایران زمین» همراه یک جلد نقشه فراهم آورده و در سال ۱۳۵۱ در خارج از کشور به چاپ رسانیده است^۱ که ما در صفحهٔ بعد به تعداد روستاهایی خارج از چهار استان آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل و زنجان - که تقریباً همهٔ روستاهای آن‌ها ترک هستند - اشاره‌ای می‌کنیم.

کسروی در رسالهٔ ۵۶ صفحه‌ای خود که در زمان رضاشاه به چاپ رساند، از وجود زبانی غیرترکی به نام آذری در آذربایجان صحبت به میان می‌آورد که در طول تاریخ هیچ گونه آثار و نشانهٔ ادبی و مکتوب، هرچند اندک از این زبان دیده و یا شنیده نشده است و خود کسروی هم به آن اعتراف می‌کند: «چنانکه باز نمودیم، آذری زبان گفته بوده و همیشه در پیش روی او زبان همگانی روان، و برای نوشتن جز این یکی به کار نمی‌برده‌اند. از این، نوشته‌ای به آذری در دست نبوده و یا اگر بوده از میان رفته»^۲.

کسروی علاوه بر نام بردن از چهار روستای غیرترک در آذربایجان که آن را دلیل بر غیرترکی بودن زبان مردم آذربایجان می‌داند، جملاتی را هم از زبان بعضی از افراد که در تاریخ آمده است نقل می‌کند که به قیاس خود آذری از نوع غیرترکی بوده است! در حالی که آنچه کسروی به عنوان نمونه‌ای از به اصطلاح زبان آذری از تاریخ نقل می‌کند، هیچگاه با نام آذری معرفی نشده است، بلکه جمله‌های کوتاه و یا دویته‌هایی است که به بعضی افراد منسوب است که نام زبان خاصی بر آن داده نشده است و هرگاه هم سخنی از «آذری»، «آذری» یا زبان آذری رفته، نمونه‌ای از نظم و یا نثری داده نشده است که نشانگر به اصطلاح آذری بودن آن جملات باشد، بلکه هرگاه که از آذری، آذری، آذریبیجی و آذریبیجیه سخن به میان آمده، منظور گوینده و یا نویسنده اشاره به چیزی است که منسوب به آذربایجان است، نه به زبانی که نام آذری داشته و غیرترکی باشد. حال این منسوبیت ممکن است مربوط به زبان مردمی باشد که در آذربایجان زندگی می‌کنند یا به محصولات کشاورزی این خطه اشاره کند و یا چیزی شبیه به «صوفی الآذری»^۳ یعنی «پشم آذری» و غیره باشد.

۱- سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، دکتر جواد هیئت، چاپ سوم، تهران ۱۳۸۰، ص ۳۰۷
 ۲- آذری یا زبان باستان آذربایجان، احمد کسروی، نشر و پخش جار، سال ۲۵۳۵ (۱۳۵۵)، ص ۳۵.
 ۳- آذربایجان در سیر تاریخ ایران، رحیم رئیس‌نیا، ج ۲، ص ۸۵۷

تعداد روستاهای ترک تابعه	نام شهرستان	تعداد روستاهای ترک تابعه	نام شهرستان
۹	تویسرکان	۲۰۹	تهران
۸۳	سنندج	۴۴۱	قزوین
۲	اسلام‌آباد غرب	۲۸	دماوند
۸	کرمانشاه	۱۷	قم
۴۵۲	همدان	۲۲۴	ساوه
۵	اهواز	۱۲	محلات
۳	خرم‌آباد	۳۳۴	اراک
۶۵	آباده	۱۰	بندر انزلی
۵۷	بوشهر	۳۹	رشت
۲۹	شیراز	۶۸	طوالش (هشتیر)
۴۷	فسا	۴	فومن
۱۲	فیروزآباد	۴	لاهیجان
۵۳	کازرون	۲	آما
۱۰	لار	۷	ساری
۴	سیرجان**	۱۵	شاهرود
۱۹۳	بجنورد	۱۰۷	گرگان
۹۹	درگز	۱	نوشهر*
۱۰۹	سبزوار	۷	اصفهان
۲۵	مشهد	۱۹	شهرضا
۴۶	نیشابور	۳۰	شهرکرد
۳۳۰	قوچان	۸۲	فریدن
		۱۳۵	بیجار

آماري از روستاهای ترک‌زبان در خارج از جغرافیای آذربایجان

کسروی بر مستشرق مشهور انگلستان «لی استرنج» که مقاله سوم نزه القلوب حمدالله مستوفی را چاپ کرده^۱ و آذری را یکی از لهجه‌های زبان ترکی می‌داند که در آذربایجان مرسوم است^۲ ایراد گرفته

* در کتاب «جغرافیای انسانی» که در زمان رضاشاه چاپ شده، تیره‌های قیچاقی سیرجان (۱۰۰۰ خانوار) و روستاهای افشار بردسیر نیز «۱۰۰۰ خانوار» که همگی ترک هستند، قید شده است که بسیار بیشتر از آبادی‌های قید شده در این لیست که جمعیت آنها را ۵۸۰ نفر نشان می‌دهد، می‌باشد.
* در اطراف کلاردشت از توابع شهرستان چالوس نیز تعدادی روستای ترک وجود دارد که در اینجا قید نشده است.

۱- آذری یا زبان باستان آذربایجان، کسروی سال ۲۵۳۵، ص ۳۶

۲- زبان فارسی در آذربایجان، بنیاد افشار، تهران ۱۳۶۸، ص ۲۹۴

و بر کتاب «نامه دانشوران» که در زمان ناصرالدین شاه قاجار نوشته شده و «آذریه» و یا «آذربایجیه» را «لغت ترکان» نامیده، اعتراض کرده است^۱

کسروی برای رسیدن به اهداف خود و یا رساندن نژادپرستان به اهدافشان به تحریف تاریخ متوسل می‌شود. وی برای سرعت بخشیدن به تئوری مورد ادعای خود، یعنی این که زبان ترکی تنها در مدت ۷۰ سال زبان آذری از نوع فارسی (۱) را در آذربایجان از میان برده است، در کتاب «آذری یا زبان باستان آذربایجان» می‌نویسد: «پس از مغولان در ایران شورش بس سختی برخاست، زیرا چون ابوسعید در سال ۷۵۳ درگذشت و او را جانشینی نبود، میان سران مغول کشاکش افتاد که هر یکی پسری را به پادشاهی برداشتند و با هم به جنگ و کشاکش برخاستند و هنوز یک سال از مرگ ابوسعید نمی‌گذشت که سه پادشاهی بنیان یافت و برافتاد و تا سالیانی این کشاکش و لشکرکشی پیش می‌رفت و ایرانیان (پارسیان) که این زمان بسیار خوار و زیون می‌بودند، زیر پا لگدمال می‌شدند...

پس از این گزندها نوبت تیمور و لشکرکشی‌های او رسید. در زمان او آذربایجان چندان آسیب ندید، لیکن چون دوره او به سر رسید، آذربایجان بار دیگر میدان کشاکش گردید، زیرا چنانکه در تاریخ‌هاست، نخست خاندان قره‌قویونلو با دسته‌های بس انبوهی از ترکان به آنجا درآمدند و بنیاد پادشاهی نهادند و همیشه در جنگ می‌بودند و پس از آن نوبت آق‌قویونلویان رسید که همچنان با ایل‌های انبوهی به اینجا رسیدند و بنیاد پادشاهی نهادند و همیشه در جنگ و کشاکش می‌بودند و تا برخاستن شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۰۶ که هفتاد سال از تاریخ مرگ ابوسعید می‌گذشت، آذربایجان همیشه میدان لشکرکشی‌ها و جنگ‌ها می‌بود و به گمان من باید انگیزه برافتادن زبان آذری را در شهرهای آذربایجان و رواج ترکی را در آنها این پیش‌آمدهای هفتادساله دانست، زیرا در این زمان است که از یک سو بومیان لگدمال و نابود شده‌اند و از یک سو ترکان به انبوهی بسیار رو به اینجا آورده‌اند و بر شماره ایشان بسیار افزوده»^۲

با اندک دقتی که به فاصله مرگ سلطان ابوسعید آخرین پادشاه مقتدر مغول در سال ۷۳۵ هـ. ق. تا برخاستن شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۰۶ هـ. ق. بشود، معلوم می‌گردد که فاصله زمانی بین مرگ سلطان مغول و شروع پادشاهی اولین پادشاه صفوی یعنی شاه اسماعیل، صد و هفتاد و یک سال است، نه هفتاد سال!!

کسروی و کسرویست‌های بعدی بارها به این هفتاد سال تأکید کرده و از بین رفتن زبان به اصطلاح آذری را در طول این هفتاد سال دانسته‌اند، و این یک تحریف آشکار و ناشیانه تاریخ است که کسروی دست به آن زده و کسرویست‌ها هم آن را بارها تکرار کرده و می‌کنند!^۳

کسروی همچنین با تکیه بر بعضی گفته‌ها و تحریف تاریخی آن‌ها جملاتی را از زبان افراد صاحب‌نام در تاریخ نقل می‌کند که گویا این جمله‌ها به زبان آذری مورد ادعای وی گفته شده است! وی به نقل از کتاب «صفوه الصفا» تألیف ابن بزاز می‌گوید: «آدم الله برکنه (صدر الدین) گفت که باری شیخ (صفی) در این مقام که اکنون مرقد مطهر است، نشسته بود و به کلمات دلپذیر مشغول بود و جمعی از

۱- آذری یا زبان باستان ... ، ص ۱۳

۲- آذری یا زبان باستان ... ، ص ۲۲-۲۱

۳- زبان فارسی در آذربایجان، انتشارات بنیاد افشار، سال ۱۳۶۸، تهران، صص ۴۴۴-۴۴۳ / زبان فارسی نشان والای قومیت ایرانی، جواد شیخ الاسلامی

حضرتش خوش نشسته و مجلس روحانی پیوسته، ناگاه علیشاه جوشکابی درآمد که از اکابر دنیاداران ابناء زمان بود و پادشاه ابوسعید او را پدر خویش خواندی و شیخ اعزاز فرمود و قیام نمود. علیشاه چون درآمد گستاخ‌وار شیخ را در کنار گرفت و گفت: حاضر باش به زبان تبریزی «گو حریرف ژاته» یعنی سخن بصرف [به طرف م.] بگو حریرف رسیده، در این گفتن دست بر کتف مبارک شیخ زد، شیخ را غیرت سر برکرد.^۱

کسروی ادعا می‌کند که جمله «گو حریرف ژاته» به زبان تبریزی، یعنی همان زبان آذری مورد ادعای وی است، در حالی که اگر به این جمله دقت شود، علیشاه جوشکابی این جمله را نه به شیخ صفی، بلکه به فرد دیگری گفته است تا وی به شیخ صفی بگوید که حریرف آمده است، و علیشاه مستقیماً با شیخ صفی صحبت نکرده و نگفته است «حریرف ژاته» یعنی «حریرف آمده است»! ضمناً کسروی به نقل از کتاب صفوه الصفا جمله‌ای با مضمون «گو حریرف ژاته» یعنی «سخن بصرف بگو، حریرف رسیده» نوشته است. در صورتی که در این جمله «گو حریرف ژاته» یعنی «سخن به طرف بگو، حریرف رسیده» می‌تواند درست باشد که اگر کسروی امانتداری کرده باشد، احتمالاً در زمان استنساخ کتاب حرف «ط» با افتادگی قسمت الف مانده آن، تبدیل به «ص» شده است و کلمه «بطرف»، «بصرف» خوانده شده است که نمی‌تواند در اینجا معنی درستی داشته باشد. بلکه «سخن به طرف بگو» می‌تواند صحیح باشد، یعنی این که «به طرف»، یعنی به شیخ صفی بگو حریرف رسیده است. و در اینجا معلوم می‌شود بین علیشاه جوشکابی و شیخ صفی فرد دیگری بوده که علیشاه جوشکابی صحبت‌هایش را خطاب به او گفته است تا به شیخ صفی بگوید...

در اصل، علیشاه جوشکابی گرچه می‌خواهد به زبان تبریزی (ترکی) با شیخ صفی صحبت کند، اما این پیام را به زبان دیگری و به شخص دیگری می‌گوید که در نزدیکی اوست و آن شخص به احتمال قوی ترجمه این جمله را باید به شیخ صفی برساند، و به همین خاطر جمله را با «گو» یعنی بگو، (به او بگو) شروع کرده است، یعنی اینکه فرد ثالثی بین علیشاه جوشکابی و شیخ صفی بوده که زبان هر دو را می‌دانسته است و علیشاه جوشکابی به وی می‌گوید: به شیخ بگو...

اگر علیشاه جوشکابی به صورت مستقیم با شیخ صفی صحبت می‌کرد، لازم نبود بگوید: «گو حریرف ژاته» یعنی «بگو حریرف آمده»، بلکه می‌گفت «حریرف ژاته»، یعنی «حریرف آمده است» و این نشان‌دهنده حقیقتی است که جمله علیشاه جوشکابی به زبان تبریزی نبوده، بلکه به یکی از زبان‌های معمول و محلی مناطق غیرترک ایران بوده که نفر دوم شنونده آن را می‌فهمیده و از مریدان شیخ صفی هم بوده و زبان ترکی شیخ صفی را هم می‌دانسته است. اگر بعد از این پیام اولیه جملاتی بین شیخ صفی و علیشاه جوشکابی رد و بدل می‌شد، نام آن را می‌شد زبان تبریزی گذاشت، که متأسفانه از این گفتگو سخنی به میان نیامده است.

کسروی در صفحه ۳۹ کتاب آذری خود تلاش دارد نشان دهد زبانی که در زمان شیخ صفی در اردبیل و اطراف آن صحبت می‌شده، نوعی از زبان به اصطلاح «آذری» مورد ادعای وی بوده و دوییتی‌هایی را هم به اصطلاح از زبان شیخ صفی و یا منتسب به وی نقل کرده است:

۱ - آذری یا زبان باستان ...، ص ۳۷ / صفوه الصفاء، نسخه چاپی، ص ۱۰۷

«هر که بالا یوان دوست اکیری،
ها را واسان بروران اوریری.
من چو مالا یوان زره باوو،
خونیم زانیر کورو اوزاکیری.»^۱

سپس کسروی می‌افزاید: «این دوییتی اگر هم ساخته خود شیخ صفی نبوده، چنین پیداست که جز به زبان آذری نیست. ولی از معنای آن چیزی فهمیده نشد، جز این که «بالایوان» یا «مالایوان» که از خود داستان به معنی دیوانگان فهمیده می‌شود...»^۲

کسروی در عین حالی که هیچ دلیلی بر آذری بودن دوییتی بالا ندارد، حتی دلیل و مدرکی هم ندارد که ثابت کند، این دوییتی از شیخ صفی است، تنها جمله «پیداست که جز به زبان آذری نیست» وی، دلیل وی است!!

گرچه شیخ صفی حدود بیست سال شاگرد شیخ زاهد گیلانی بوده و داماد وی نیز شده است و طبیعی است که به زبان گیلکی هم آشنا باشد و گاهی هم ممکن است ضرب المثل‌ها و جملاتی را به گیلکی بگوید، ولی به گفته ابن بزاز در صفوه الصفا و به نقل از شیخ صدرالدین فرزند شیخ صفی، جز مصراع «نوبت چوپانیان آمد به سر»^۳ از شیخ صفی الدین شعری انشاء نشده است. چگونگی مصراع فوق در کتاب «آذری یا زبان باستان آذربایجان» بدین شکل آمده است که: «ابن بزاز در صفوه الصفا داستانی از گفته شیخ صدرالدین می‌آورد، بدینسان که شیخ صفی هنگامی که از بغداد باز می‌گشت، «توجه به راهی کرد. در آن راه محاربه با پادشاه ابوسعید و امیرچوپان بود و مولانا عزالدین مراغهای می‌گفت که انحراف صوب به صوب دیگر از این جاده ضرورت باشد، چون در راه حرب است و راه مخوف. شیخ فرمود: مولانا فکری مکن، نوبت چوپانیان آمد به سر.»، غیر از این مصراع از انشای طبع مبارکش معلوم نیست.»^۴

سپس کسروی می‌افزاید: «پیداست که این گفته با شعرهایی که در سلسله النسب و در دیگر جاها به نام شیخ صفی نوشته‌اند، درست نیاید و چون ابن بزاز نزدیک‌تر به زمان شیخ صفی بوده، ما بایستی نوشته او را اوستوار داریم، ولی ما چون آگاهییم که کتاب ابن بزاز به حال خود نمانده و شیخ صفی که سنی بوده و سید نبوده و سپس نوادگان او سید گردیده و کیش شیعی پذیرفته‌اند، از این پیروان آن خاندان دست بسیار در کتاب ابن بزاز برده‌اند و هرچه را از آن که با سیدی و شیعیگری ناسازگار دیده‌اند، به هم زده‌اند، از این رو توان پنداشت. که جمله «و غیر از این مصراع از انشای طبع مبارکش معلوم نیست» را هم به آن افزوده باشند...»^۵

ادعای کسروی بر شیعه و سید نبودن شیخ صفی و دست برده شدن به کتاب صفوه الصفا ابن بزاز به وسیله نوادگان وی نیز ادعای باطل است. کسروی مدعی است که «نوادگان او سید و کیش شیعی پذیرفته‌اند»، در حالی که شیخ صفی در عهد سلطان ابوسعید آخرین پادشاه مقتدر مغول (متوفی به سال

۱ - آذری یا زبان باستان ...، ص ۳۸ / صفوه الصفاء، ص ۱۳۵

۲ - همان کتاب، صص ۳۸-۳۹

۳ - همان کتاب، صص ۳۸-۳۹

۴ - همان کتاب، ص ۴۱ / صفوه الصفاء، نسخه چاپی، ص ۱۴۱

۵ - آذری یا زبان باستان ...، ص ۴۱

۷۳۵ هـ.ق.) می‌زیسته و همان طوری که در سطور قبلی هم آمده، جنگ بین سلطان ابوسعید و امیرچوپان را هنگام برگشت از بغداد هم دیده است.

بعد از سلطان ابوسعید آخرین پادشاه مقتدر مغول و چند تن از این خاندان که مقتدر نبوده و حکومت طولانی هم نداشته‌اند، امیر تیمور حاکم کل ایران تا آسیای صغیر گردید. امیر تیمور شهرهای آذربایجان از جمله خوی، مرند، تبریز و اردبیل را بدون جنگ مسخر کرد و هنگامی که وی وارد شهر اردبیل شد، با صدرالدین پسر شیخ صفی ملاقات کرد که نوشته‌های ابن بزاز در مورد شیخ صفی هم بیشتر نقل قول از زبان شیخ صدرالدین می‌باشد. امیر تیمور وقتی در اردبیل با صدرالدین و دو تن دیگر از مشایخ بزرگ خانقاه ملاقات کرد، چون می‌دانست آن‌ها شیعه هستند در مورد اصول دین با آن‌ها به بحث پرداخت: «من می‌دانستم که شیخ بزرگ خانقاه اردبیل و سایر مشایخ آن خانقاه شیعه هستند و اگر سر اطاعت فرود نمی‌آوردند، همه را از دم تیغ می‌گذراندم، ولی چون مطیع شدند و با احترام مرا وارد شهر نمودند، نمی‌باید آن‌ها را بیازارم، لیکن نمی‌خواستم که مهمان آنان باشم و آن‌ها بتوانند بگویند که بر گردن من حق میزبانی دارند و مرا اطعام کرده‌اند. عصر روزی که وارد اردبیل شدم، گفتم که شیخ بزرگ خانقاه و دو نفر از مشایخ آنجا که برجسته‌تر از دیگران هستند، نزد من بیایند. من می‌خواستم با آن‌ها صحبت کنم و بدانم چه می‌گویند و نظرشان درباره دین چیست. بعد از اینکه مشایخ آمدند به آن‌ها اجازه نشستند و از شیخ بزرگ پرسیدم: دین تو چیست؟ آن مرد گفت: من مسلمان هستم. از او پرسیدم: اصول دین اسلام چیست؟ او در جواب گفت: توحید، عدل، نبوت، امامت، معاد. گفتم: به عقیده من اصول دین اسلام سه است و آن توحید، نبوت و معاد می‌باشد. تو چرا پنج اصل را بر زبان می‌آوری؟ شیخ جواب داد: اگر دو اصل بر سه اصل افزوده شود، اصول سه‌گانه را تأیید می‌نماید و سبب تقویت آن سه اصل می‌شود. اگر این دو اصل آن سه اصل را تضعیف می‌کرد تو حق ایراد گرفتن داشتی، ولی چون اصول سه‌گانه را تقویت می‌کند، نباید ایراد بگیری. گفتم: این که شما می‌گویید، بدعت است و در اسلام نباید بدعت به وجود آید... مرشد خانقاه گفت: ای امیر، اصول پنجگانه دین اسلام به عقیده ما، استنباط مولا و پیشوای بزرگ ما حضرت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) می‌باشد و اگر تو این اصول را قبول نداری مرا با تو بحثی نیست، لکم دینکم و لی الدین (یعنی دین شما از شما و دین ما از ما و به عبارت ساده‌تر، یعنی شما دین خود را نگاه دارید و ما دین خود را)...

«بعداً اسم او را پرسیدم، مرشد خانقاه جواب داد که نامش صدرالدین است. از او پرسیدم: معاش تو و سایر کسانی که در خانقاه هستند، از چه راه می‌گذرد؟ آن مرد گفت: بعضی از مردم نسبت به ما محبت دارند و جزیی از دارایی خود را وقف خانقاه می‌کنند و ما و درویشان دیگر که در خانقاه هستیم، از آن راه گذران می‌نماییم و چون خرج ما زیاد نیست و عادت کرده‌ایم با قناعت به سر ببریم، بدون اینکه نیاز داشته باشیم، به زندگی ادامه می‌دهیم.

«پرسیدم: درویشان در خانقاه چه می‌کنند؟ صدرالدین گفت: آنها ذکر می‌گویند و عبادت می‌کنند و در خود فرو می‌روند برای این که بتوانند خالق را بشناسند. با اینکه صدرالدین و سایر مشایخ خانقاه اردبیل شیعه بودند، من از صفای نفس آن‌ها لذت بردم و قبل از این که از اردبیل حرکت کنم، چهار قریه

از قرای سلطان احمد را که بعد از مرگ او به من تعلق یافت، وقف خانقاه اردبیل کردم و چون درآمد قرای مزبور زیاد بود، می‌دانستم که وضع زندگی سکنه خانقاه بهتر خواهد شد.^۱

شیخ صدرالدین فرزند شیخ صفی کسی است که همواره در حضور پدر و مرشدش شیخ صفی بوده و وی شاهد ملاقات بسیار شیخ صفی با مریدانش بوده و موضوعات بیشتر کتاب صفوه الصفای ابن بزاز هم نقل قول از شیخ صدرالدین است.

از آنچه بین امیر تیمور و شیخ صدرالدین و دو تن از مشایخ خانقاه اردبیل گذشته، معلوم می‌شود که صدرالدین پسر شیخ صفی و جانشین وی شیعه بوده و مشایخ خانقاه هم شیعه بوده‌اند و شیخ صدرالدین هم پسر شیخ صفی بوده، نه از نوادگان وی! یعنی شیخ صدرالدین و دیگر مشایخ خانقاه اردبیل که امیر تیمور با آن‌ها ملاقات کرده، تربیت شده مستقیم شیخ صفی بوده‌اند و مذهب شیعه داشته‌اند و ادعای کسروی بر غیر شیعه بودن شیخ صفی هم ادعایی است بیهوده و باطل. چه اگر شیخ صفی شیعه نبود، پسر وی شیخ صدرالدین و مشایخ خانقاه که در مکتب شیخ صفی و زیر نظر مستقیم وی تعلیمات دیده بودند، نمی‌توانستند شیعه باشند!

همچنین ادعای وی مبنی بر دست برده شدن در کتاب صفوه الصفا به خاطر زدودن آثار سنی‌گری شیخ صفی هم ادعای واهی می‌باشد. همچنین گفته شیخ صدرالدین پسر شیخ صفی در کتاب صفوه الصفا که «غیر از این مصرع از انشای طبع مبارکش معلوم نیست» هم افزوده بعدی بر این کتاب نمی‌تواند باشد و عین واقعیت است و از این طریق معلوم می‌شود شیخ صفی علاوه بر این که شیعه و سید بوده، هیچ گونه شعری جز یک مصرع یاد شده نسروده است و دوبیتی‌هایی هم که کسروی مدعی است به زبان «آذری» از نوع غیر ترکی و سروده شیخ صفی است، ادعای باطلی می‌باشد. آنچه که کسروی نمونه‌هایی از آن را در کتاب «آذری یا زبان باستان آذربایجان» و از زبان شیخ صفی آورده و مدعی آذری بودن آن‌هاست، دوبیتی‌هایی است که احتمالاً توسط مریدان شیخ صفی و به زبان‌ها و لهجه‌های مجلی خود آن‌ها که در همه جای ایران از جمله گیلان و غیره بوده‌اند، می‌باشد. از طرفی چون شیخ صفی مدت حدود بیست سال در محضر شیخ زاهد گیلانی بوده است، احتمالاً در بعضی مواقع جملاتی را هم به زبان گیلکی و لهجه محلی آن ولایات بر زبان می‌آورده است، لکن آنچه مسلم است و آن طوری که از زبان شیخ صدرالدین هم نقل شده، شعری جز مصراع: «نوبت چوپانیان آمد به سر» از زبان شیخ صفی جاری نشده است و دوبیتی‌هایی را هم که کسروی آورده است، سروده شیخ صفی نمی‌تواند باشد.

کسروی در صفحات ۳۹ و ۴۰ از کتاب «آذری یا زبان باستان آذربایجان» به نقل از کتاب ابن بزاز می‌نویسد: «خواجه آغا گوید عورتی بود بانو نام طالبه کار کرده باغبانی کردی روزی آتش شوقش زبانه کشید و در خاطرش افتاد که شیخ مرا یاد نمی‌آورد، زبان بگشاد و این پهلوی انشاء کرد:

دیره کین سر بسودای ته کیچی،
دیره کین چو خونین اسره ریچی.

۱ - منم تیمور جهانگشا، سرگذشت تیمور به قلم خود او. گردآورنده: مارسل بریون فرانسوی، ترجمه و اقتباس: ذبیح الله منصوری، انتشارات مستوفی، چاپ دهم، ۱۳۶۹، صص ۴۲۰-۴۱۸

دیره کین سر باسته اچ ته دارم،
خود نواجی کوور بختی چو کیچی.

«پس از آن پسرش بیامد و پاره سبزی و تره جهت حوایج زاویه بیاورد و شیخ قدس سره به او فرمود با مادرت بگو که می‌خواهی که ما ترا یاد آریم، تره و سبزی بی‌وزن می‌فروشی منت چو یاد آرم؟»^۱

کسروی سپس توضیح می‌دهد: «از فرستادن سبزی و تره پیداست که این درویش بانو در شهر اردبیل یا در پیرامون‌های آن باغبانی می‌کرده و این دوییتی چه از خود او چه از دیگری است، جز به زبان آذری نیست.»^۲

از این نوشته کسروی چنین استنباط می‌شود که چون از شهرها و روستاهای دور نمی‌شود سبزی به اردبیل فرستاد، لذا این سبزی به وسیله زنی که در اردبیل و یا اطراف آن زندگی می‌کرده، به شیخ صفی فرستاده شده است و دوییتی‌ای که از زبان این زن نقل شده، چون ترکی نیست، طبعاً نام آذری بر آن می‌توان نهاد و آن را از زبان مردم اردبیل و یا اطرافیان آن می‌توان شمرد!

کسروی هیچ دلیلی بر آذری بودن این دوییتی ندارد و حتی تفاوت فاحش زبان این دوییتی با دوییتی‌هایی که قبلاً آمد و اصلاً قابل درک برای خود کسروی هم نبود، سبب نمی‌شود که کسروی نام دیگری جز «آذری» به این دوییتی بگذارد!

شاید کسروی اردبیل و روستاهای اطراف آن را به درستی نمی‌شناخته که به چنین استنباطی رسیده و یا می‌شناخته ولی برای دستیابی به هدف خود چنین نوشته است، ولی آنچه معلوم و مسلم است هنوز هم روستاهایی در اطراف اردبیل هستند که به زبان غیرترکی صحبت می‌کنند و اگر کسانی مسافر اردبیل - تهران بوده‌اند و با اتوبوس مسافرت کرده‌اند، دیده‌اند که در نمین در سی کیلومتری اردبیل کسانی سوار اتوبوس شده‌اند که به زبان مخصوص و غیرترکی صحبت می‌کنند که قابل فهم برای ترکی‌زبانان نیست، وقتی از چگونگی زبان آن‌ها پرسیده‌اند، آن‌ها گفته‌اند که به زبان «تالشی» گفتگو می‌کنند.

روستای عنبران در نزدیکی نمین یکی از روستاهایی است که اهالی آن اکنون هم به این زبان تکلم می‌کنند، آیا دوییتی بالا نمی‌تواند زبان هشتصد سال پیش یکی از اهالی این روستا باشد که هنوز هم زبان خود را حفظ کرده‌اند؟

کسروی در جای دیگر کتاب «آذری یا زبان باستان آذربایجان» خود، باز دست به تحریف می‌زند. وی با مراجعه به سفرنامه ابن بطوطه می‌نویسد: «از آخرهای آن سفرنامه ابن بطوطه را می‌داریم که در زمان سلطان ابوسعید به تبریز رسید و چنین می‌نویسد: «بر بازار گوهریان گذشتم چشمم از دیدن گوهرهای گوناگون خیره ماند. غلامان نیک‌روی از آن بازرگانان، جامه‌های زیبا در بر و دستمال‌های ابریشمی به کمر بسته، در پیش روی خواجهگان ایستاده و گوهرها را به دست گرفته و به زنان ترک نشان می‌دادند و آنان در خریدن بر یکدیگر پیشی می‌جستند و بسیار می‌خریدند. من فتنه‌هایی در آنجا دیدم

۱ - آذری یا زبان باستان ...، ص ۴۰-۳۹ / صفوه الصفاء، ص ۲۲۰

۲ - همان کتاب، ص ۴۰

که باید به خدا پناه جست و چون به بازار عنبرفروشان در آمدیم، مانند همان را بلکه بیشتر در این جا دیدم. این نوشته پسر بطوطه همان را می‌رساند که ما در بالا نوشتیم. ترکان در تبریز می‌نشسته‌اند، لیکن ترک و تاجیک از هم جدا می‌بوده‌اند.^۱

در حالی که این بطوطه در نوشته فوق اصلاً نامی از تاجیکان نمی‌برد که در تبریز نشیمن کرده باشند، آنچه این بطوطه می‌گوید، مربوط به زنان ترک است و نه تاجیک و غیره. حال آن که کسروی نشستن ترک و تاجیک را در تبریز و حتی جدا بودن آن‌ها را از هم، از این نوشته این بطوطه استنتاج می‌کند!!

گرچه حضور و حتی سکونت اقلیت‌های غیر ترک، از آن جمله عرب‌ها، تاجیکان و پارسیان را در آذربایجان نمی‌توان انکار کرد و در مواردی هم در نوشته بعضی از مورخین به آن‌ها اشاره شده است، ولی حضور این قبیل افراد در آذربایجان که بیشتر شامل منشیان، مأمورین دولت، بازرگانان و یا تبعیدشدگان از مناطق دیگر تحت حاکمیت خلفا و امپراتوران را می‌شده است و یا در مواردی چون دوران انوشیروان ساسانی جهت حفظ موقعیت سیاسی و نظامی و حراست از مرزهای شاهنشاهی عده‌ای از طوایف نزدیک به پادشاه از مناطق مرکزی و پارس‌زبان به آذربایجان کوچانده شده و در این مناطق سکونت داده شده‌اند، اما با گذشت زمان و در اقلیت بودن این قبیل افراد و طوایف، موجب مستحیل شدن آنانی که در شهرها سکونت داشته‌اند، شده است و تعدادی هم از آن‌ها در روستاهای دورافتاده هنوز هم هویت خود را نگه داشته‌اند.

باید اذعان کرد که سیدهای آذربایجان در اصل عرب‌تبار بوده‌اند، ولی در طول قرون متمادی و با ازدواج‌های محلی و نسل به نسل، هویت ترکی پیدا کرده‌اند و امروزه هم هیچ احساسی نسبت به عرب‌تبار بودن نسل‌های اولیه خود ندارد. این قبیل افراد از نظر ژنتیکی هم بیشتر ویژگی‌های نسل ترکان را دارند، چرا که در طی قرون گذشته پیوسته و نسل اندر نسل با ترکان وصلت کرده و خصوصیات و آداب و رسوم و هویت ترکان را پیدا کرده‌اند. همین‌طور است سیده‌هایی که در میان فارسیان هستند و یا اقلیت‌های دیگری چون پارسیانی که در میان ترکان بوده و با گذشت سده‌ها و هزاره‌ها در میان آنان مستحیل شده‌اند، همچنان که ترکان زیادی نیز در میان فارسیان مستحیل شده‌اند و دیگر نشانی از هویت ترکی آنان نیست، و این روند طبیعی (به دور از زور و اجبار) سده‌های گذشته بوده است. در قرون گذشته، سیاست آسیمیلاسیون و برنامه یکسان‌سازی و نژادپرستانه هم در کار نبوده است که این وضعیت غیراخلاقی و غیرانسانی جلوه داده شود، چرا که نه امکانات مدرن امروزی استحاله کردن نژادپرستانه در کار بوده و نه می‌شده است چنین برنامه‌هایی را به اجرا گذاشت.

ولی آنچه از زمان حاکمیت خاندان پهلوی در کشور مشاهده می‌شود، اجبار برای یکسان‌سازی از راه‌های غیرانسانی و با استفاده از تکنولوژی روز و زیر پا نهادن کرامت انسانی، تحقیر و توهین انسان‌ها، تحریف تاریخ و در اختیار قرار دادن امکانات کشور در جهت توسعه و ترقی یک زبان و یک فرهنگ و بی‌تفاوتی و حقیر شمردن دیگر زبان‌ها و فرهنگ‌های غنی و رایج در کشور است که نسل روشنفکر امروزی این تفاوت‌ها را نمی‌پذیرد و جهت رسیدن به حق و عدالت و برابری واقعی و احترام متقابل تلاش می‌کند.

آذربايجاندا، عۆموماً قديم شرقده قاديىنا قۇيولان آبيدهلەر - «بيىيى ھىيت» (باكىدا)، «مۇمىنە خاتۇن» (ناخجىواندا)، تۆركۆستاندا جامبۇل شەھرى (قازاغىستان) ياخىنلىغىندا ۱۱-۱۰-جى عصرلەرنى يادىگارى اولان «آباجا خاتۇن» و «عايشە بيىيى» مقبرەلىرى، اۆرگندە (اۆزبېكىستان) «تۇرابىگ خانىم» مقبرەسى (۱۴-جى عصر)، قازاندا «سۇيۇم بيىگە» (۱۶-جى عصر) آبيدهلىرى، كركۆكدە «گۆلنېر» قالا شەھرى (۱۵-جى عصر)، ايستانبولدا «گۆل باھار خاتۇن» آبيدهسى (۱۵-جى عصر)، نھايت كرىمدا «دىلارە خانىم» خايطىرەسىنە قۇيولان ابدى محبّت نىشانى اولان «باغچاساراي چشمەسى»... بۆتۇن بۇنلار مۇعەين معنادا آيرى- آيرى قاديىنلار دگىل، ھامىمىزا، عۆموماً قاديىنلىغا قۇيولان آبيدهلەردىر - وفا، صداقت تىجستۆمۆدۆر.

قۇجا شرقده قاديىنا حۇرمەت، احترام، بىشرىتەن اۆز تارىخى ايلە ياشىدىر. اما انامىز سارا خاتۇن آغ قۇيولۇدان اۆزۆ بىرى اوغلو ايلە شاھلىق تاختىنا اېلگىش، قىسمەتندە مۆدرىك شاھلىق دۆشەن قاديىنلاريمىز، يا دا دردىنى، سئوئىنجىنى، قۇشمايا- باياتى- يا چئورىب اوخويان خانىملاريمىز و ... اوغوللارنى قۇجالار ائوينە بۇزراخدىقلارنى طالغىز انالاريمىز وار. معلومدور كى، شەرىمىزىن دە، قلمىمىزىن دە بۇگۆنكۆ وۆسەنى دە، اوغورلارنى دا مەنچە خاتۇن مەستى، مارالانىلى عاشىق پرى، فاطىمە خانىم كەمىنچ خان قىزى ناتوان صنعەتى نىن مۇحكەم عنەنەلەرنە اساسلانير.

كىمدىر قادين؟ يۇخسا دۇغوردان دا اىنسانى «ابدى سعادتدن محروم ائدن»، «جنت قاپىلارنى اىنسانىن اۆزۆنە باغلايان» قادين - مەن ايللەرنى تأسۆفۆنە، پىشمانلىغىنا سەبب اولان حوا انامىز اولوب؟ تۆركمىنىستاندا فاخىر، عزيز گۆن اولان جۆمە «آنا گۆنۆ» ادلانير و علم عالمىندە آدى

آدين شرقلىدىر سىن

مىناخانم آلاھ شۆكۆر قىزى تكلەلى

(نۆزى يئوا)

آذربايجان دۆولت پداقوۆزى اۆنيورسىتەسى نىن
آذربايجان دىلى و اونون تدرىسى مئودىكاسى
كافدراسى نىن دۆستى

كافەلر بۇجاغىندا، كۆچەلر تىنىدە دالدىنان،
 اۆزۈنە عارسىزلىق و «مەھبەت» ماسكاسى تاخاراق
 ماشىنلار، قۇچاقلار جۇمان قىزلار يىمىز...

مىن ايلده بىر تىكرارلانان و شوهرتى باكى نىن
 پايىنا دوشن «لىلى - مەجنون» صداقتى - باكى نىن
 شەيدلر خىيالىنىدا ايلك قۇشا مزار ... داها نه
 دىيم؟

۱۹۰۹ - جۇ ايلده فرىدون بىگ كۇچرلى
 يازىردى: «... آرواد آلماق يالنىز بىر بدن و جىسم
 ايلە كىشى يە قۇللىق اندىب جىسمانى
 خواھىشلىرىنى عملە كىتىمك دىگىل، حىقىقى آرواد
 اولماغىن دخى چۇخ مۆھوم شرطلى واردىر
 كى، اۇنلارى بىلمەمكىدن بىزىم يىزىق
 آروادلار يىمىز كىشىلر نىن نظرىندە بىلە خوار، ذلىل
 اولوبلار.»

۲۰ - جى عصرىن اوللرىندە - آذربايجان مىلى
 ايتىباھى نىن باشلاندىغى ىنى دۇردە يوسف
 وزىر چىمن زىمىنلى قىقى اولاراق گۇستىردى
 كى، «ھر مىلتىن آروادلارى نىن وضعىتى او مىلتىن
 مدنىت درجەسى نىن اولچۇسۇدۇر.»

بىلە اولان حالدا كىشىلر بۇغازىنداكى «آدم
 آلماسى» آدلانان حۇلقوم دا مندە اولار ساىغى،
 حۇرمەت اۇيادا بىلمىر. نه قدر كى، قادين كۆچەدە
 دىلنىر، سۇزە، دىلە گلە يىن بىر تىمنا ايلە اتى
 اتىمىزدن، قانسى قانىمىزدان اولان كىشىملى -
 كىشىملى آغالار ياخىنلاشىر، اعنىناسىز سۇزدن
 قاباق اعنىناسىز، بىگانه اۆزلىرى گۇرن نك
 اۆزۈندە كى بىچ يالوارىش كۆتۈك و ما يوسولوقلا
 عوضلىنىر، نه قدر كى، مىلتىمىن بىر زىنگىنى
 جاذىبەدار، گۇركملى گۇزلىرى اعلانلا ايشە -
 يعنى بىر - ايكى ايلق «خىملىگە» قبول اندىر، -
 دۇنسا اۆركسىخان، تۇتقون، بۇز رنگلرە
 بۇزۈنمكە اولاراق قالىر.

قادينى بدىخت اولان اولكە خۇشبخت اولان
 بىلمى؟ بىش - اۇن ايل قاباق سن ھارادا ايدىن،

بىللا دۇنا (معناسى «يۇنگۇل قادين») اولان زهرلى
 اوت، آغۇ - تۇركىيە تۇركجە سىندە «گۇزل
 اورات اوتو»، آذربايجان تۇركجە سىندە «خانىم
 اوتو». ىشە ماراقلدىر كى، دۇنيا اوقيانوسلارنىدا
 آن درىن چۇكك دە قادين ايلە («ماريانسا
 چۇككلىگى») آدلاندىرىلر - ھامىسى قادين
 «قادينلىقلا باغلىدىر (!) قلم كىشىلر نىن اىندە دىر...

آما تارىخىدن بعضى صحىفەلر چئوپرك:
 بۇيۇك، گۇجلۇ شىخىلر نىن قادين رىقەلر
 اولوب. ىندى دىفە رسماً اولنن (روس -
 خرىستىان تارىخىندە گۇرۈنمە مىش ايش) ايوان
 قروزنى يالنىز قادين قارشىسىندا اصىل اىنسانا
 چئورلىردى (بۇيۇك اولغلو و وليعهدى دمىترىنى
 اللرى ايلە اولدۇرمۇشۇد). ۱۵ - جى كرالىن
 سئوگىلىسى ماركىزا پۇمپادور غىشر - محدود
 اىختىارلارنى گۇرە بعضاً كرالىن اۆزۈنۈ بىلە
 اۆتۈب كىچىردى. ياخۇد، روس تزارى ۱ - جى
 پىۋتر - اولغلو شەھزادە آلكسىئىن اولۇم حۇكمۇنە
 اىمضا آتمىش چىلغىن اىمپراتور پالتارىو يانلىقدان
 تزارىچەلىگە يۇكسلىدىكى آروادى ىككاترىنانىن
 قارشىسىندا يالنىز «دىنج قۇزۇ» يا چئورلىردى.

شەھور فرانسى مۇغنىسى پولىنا و ياردۇنون اۆز
 عۇمۇرلۇك دۇستو تۇرگىنىقىن «عرفە» رۇمانى نىن
 (بۇ رۇماندا گۇجلۇ قادين اۇبىرازى واردىر) -
 آل يازماسىندا اىندى يەدك قالان قنىدى «سىزە
 سعادت كىتىرسەم دە...» سۇزلىرى، كىشى يە
 دۇست، رىقە اولان قادين - سئوگىلر، سعادتلىر
 اىچىنىدە ياشايان قادينىن و قارى، اركى - نازىنى
 عكس ائتدىرىر. قادين بۇ رۇحو و ئىرن، اۇنو
 گۇيلرە قالدىران كىشىدىر.

بۇ گۇن شەھرلىرىمىزدە، اۇنون مئىدانلارنىدا،
 واغزاللاردا سىنىق - سىنىق گۇن، ساختا، ياپما
 جىسارتلە وارلىلار ياناشان دىلنجى قادينلار...
 دۇننە قدر ائو - عايىلە نىن آبىر - عىصمت
 شوهرتىنى، ناموس گۇتۇنجىنى داشىيان قىزى -

گۆمروک مأمورلاری نین وطنین بۇ اؤلادلارینا وطنین قاییلاریندا - باکی طیاره لیمانیندا، قازاخدا، ایلامه کی، ناخجیواندا غئیر - اینسانی مۆناسیبتلری، آچالدیجی، تحقیراندیجی داورانیشلاری، اینساندا آجی تأسؤفلر و بؤ نادانلیغا، جاهیللیگه قارشى کین - نیفرته سبب اولور.

رسپولیکانین شیمال داروازیاسیندان آخین - آخین گئندن گنج کیشیلریمیز، - اونلار کی، هئج زامان قاییتما یاجاقلار، اونلار - «هارا گئدیر سینیز، بس عایله، بس ناموس...» - دئین وارمی؟
بس هاردا قالدی انا شوهر تیمیز، باجی حورمتمیز؟ نه بیلیم...

«کیتاب - دده قورقود» دا قادینا مۆناسیبت، مۆراجیعت: گؤزل - گؤزل، عزیز - عزیز سؤزلر: «بری گلگیل باشیم باختی، ائویم تاختی»، سؤنرا؟... سؤنرا صابیرین بدبخت، منحوس طالعی «فاطمه تۆکذبان» لاری گلیر.

رؤس ادبیاتیندا ایسه ان کامیل، ان گؤزل قادین اؤبرازلاری واله اندیجی شرقی گورؤنؤشلو، ادالی، شرقی کاراکترلیدیر. مثلاً، ل. تۆلستویون آ. کوپری نین، ای. بوننی نین یارادیجیلیغی بؤیو بؤتؤن ادبی قهرمانلاری اولان قادینلار شرقی حؤسن - جمالا و تمپرمانته مالیکدیرلر.

«۱۹ - جو عصر آذربایجان ادبیاتی تاریخی» درسلیگیندن میرزه شفیع واضحین کؤلی مقدار شعرلری ایچری سیندن «سؤساننا» اثرمنی قیزینا بسله دیگی عشقه حصر اندیلیمش هر بیر آلاه بئنده سینه خاص اولان اینسانی ضعیفلیکلری عکس ائندن «سؤسنی» ردیفلی شعر و اونون تحلیلینه مرحوم مۆعلیمیمیز میرزه فیض الله صحیفه یاریم حصر ائتمیشدی. اما واضحین اوزاق آلمان اوخوجولارینى کئچن عصردن حئیران ائندن اؤ کؤلی مسیقدار شعرلری

آنام - باجیم؟ ایندی گؤزل عیمارتلریسن چوخالدیغی، باهالی ماشینلارین شیغیدیغی، ادالی، نازلی، قودورغان آدمالارین گزدیگی بۇ باکی کؤچه لرینه سن یاراشمیرسان، باجیم. اما «آلاه اوزون ساچین آهینی یئرده قویماز» دا دئمیشلر (گورؤنؤر، قادین، سنین حاقین هر زامان تاپدانیب، قیسمتین لیندن آلینیب، یوخسا بئله جیدی خبردارلیق اورتایا چیخمازدی).

بس هانی خوشبخت یولون باشلانغیچیندا سیندیردیغین سحرلی کاسانین سوؤ؟ اونؤنده یوللارینى ایشیقلا ندیران اللرده کی زرلی لامپانین نؤرو؟

هه، ایندی مۆترداید آدیملارلا گئیملی - گئجیملی کیشیلره یاخینلاشان قادینلار، سیزین هاجانسا «ککلیک ینریشینیز» واردی آخی؟ اونلار، او باهالی ماشیندا کیلر بیر ۲۵۰ ماناتلیق چیخاریب وئریرلر سیزه. اؤ پولو اونلار هارادا ساخلاییرلار، هارادان تاپیرلار. سیزدن اؤترو اونو هارادا گیزلیرلر؟ آخی... آنام - باجیم قادین، من نه سنه، نه اوزومه «عؤورت» دن دؤن «آرواد» دئمک ایسته میرم. قادینلیق حاقی کیمی اونو دا سندن آلدیلار. «خانیم» آدینی سنه چؤخ گوردولر.

تکجه کیشیلردیمی گؤناهکار؟...

گؤل کیمی مۆعلیملیگینی آتیب خاریجی اؤلکه لردن مال آلیب گتیرن دوستوم: مۆعلیم اولدوم، انا اولدوم، یؤک داشیدیم، بازارلارا گیردیم، اما خانیم اولما بیللمه دیم، - دئییر. یاخشی اوخوموشدو، مۆعلیملیگی ده سئوردی. من ائله بیلیردیم کی، نه اونو، نه ده منی مۆعلیملیکدن هئج نه آیرا بیلمزدی. مۆعلیملیگی آل - وئرچیلیکله دیشن بؤ دوستوم: «اما گئندده وابلیمی یؤدولار» - دئییه مذمت و گیلیننی شیلله کیمی اؤزلره وؤرور. گوره سن، باشقا اؤلکه لرین قادینلاری نییه بؤزا مال داشیماغا گلمیرلر؟

ساخلاييب ايشلتمگه وانسا اوتاغيندا يشر وار ایدی. باخ بۇ چۇخ شنى دنمکدير.

هانسی داهی دئییب کی، اصل عالیسی - یارادیجی آدماسی اؤچ عاقیبت گؤزله بیر: گنج اؤلکمک، سؤنسولوق و عذابلی حیات. اینانهیرام کی، اولکیندن یان کنچسم ده، عذاب - اذبتدن قۇرتولماق مۆمکۆن اولسون. اؤخودوم نیگار خانیمین شعرینی. اؤخودوم و یاندیم.

قادین اولماسایدیم اگر،

قازانلارین، قبالارین،

نیمچه لرین، چۆمچه لرین،

عالمیندن قاچار دیم.

سحری دنیز قیراغیندا،

قایالارین اؤستونده آچار دیم.

(نیگار خانیم، «مطبخ شعرلری»)

... بۇ گۆن عایله قادین مۆدریکلیگینه، قادین اللریسه گۆره یاشاییر. بۇ گۆن مۆحاریبه ده آذربایجان اؤچۆن عادی مۆحاریبه دگیل. بۇ مین ایللیک خیانت، حيله، یالانلا مۆحاریبه دیر. بئله عدالتسیز، بئله ایلیسانه مۆحاریبه نین آغیرلیغینی آن چۇخ قادین چکیر. أما تۆرک قیزی - قادینی اؤز معنوی گۆچۆ و فراصتی ایله تاریخه سؤس و ثریر. وؤلتر ایکینجی یشکاترینایا مکتوبوندا اؤنو تۆمریس آدلاندیریردی.

تاریخ بؤیو، ائله ایندی ده ایچریمیزده تۆمریس لر، نوشابه لر، شیرینلر، سارا خاتونلار وار. أما بۇ گۆن بۇ تۆمریس لر، نوشابه لر مثیداندا - اؤز دردلری ایله تک قالیب، چۆرکلرینی گؤز یاشلاری ایله ایسلادیب یشیرلر.

بۇ گۆن وطنه نسیلر، کؤراؤغلو، بابک، ستارخانلار گرکدیر. اؤنلاری قوچ کیشیلر بؤیودۆب عرصه یه گتیرمیشدیلر.

بس روسیایا «قازانچ دالینجا» گسندن کیشیلریمیز - آنالاریمیز - اؤز ائولریسه تلفون

ایچریسینده گنجلیگیمیز اؤچۆن عالی مکتبلرده بوندان باشقاسینی تاپماق اولمازدیمی؟ عزیز اؤخوجو، «اؤ زمان بئله لازیم ایدی» - دنمگه تئسمه. بئله ایسه، لاپ بۇ یاخینلارادک آذربایجان قیزی نین حیثیاتی نین تاپداناغی لازیم بیلینیرمیش؟!

باخمایارق کی، همین زمانلاردا یاشاییب - یارادان اثرمنی یازیچسی خاچاتور آبوویانین باشقا رۇحدا، باشقا مۆناسیبتله یازدیغی «تۆرک قیزی» حکایه سی واردی. اؤ اینله یین، زاریلتیسیندان، فریادیندان آبوویانلارین راحتسیز اولدوقلاری، اؤ درد ایله، عذابلاری ایله تک بۇراخیلمیش، اؤنودولموش، ترک ائدیلمیش تۆرک قیزلاری هله ده آغلایر.

۲۱-جی عصره آباق قۇبماق ایسته یین قادین، ضیالی قادین. کیمدیر ضیالی قادین؟ مطبخ، پالتار یوماق، لاپ صابیر دئین کیمی، کؤهنه یوماق، یون دارماق، صحن و سرانی سۆپۆروب، کاسانی - قابی اؤفۆروب... اؤنون ایشیدیرمی؟ بعضیلری ائله قاشلارینی چاتیب دئیجه ک کی، قادینین ایشی ائله بؤدور ده. دؤزدور، هر بیر قادیندان - پالتاری گؤزل یویان، گؤزل یشمکلر بیشیرن قادیندان، هئچ کس گؤزل اثرلر ده گؤزله میر. علمله، صنعتله مشغول اولان قادیندان ایسه اؤسته لیک گؤزل، تمیز ائو ایسته ییرلر. اؤنو بۇ ایکی قات زحمتدن هله هئچ کیم آیرماق حاقیندا فیکیرلشه بیلیمیر.

سؤسیالیزمده قادینین ایش ینری اولان مطبخ و وانسا اوتاغی بئله کامرالار شکلینده بیچیلیب تیکلمیشدیر کی، بۇ کاریرلرده، یالنیز آل آمگینه - قول آمگینی خاطرلرادان ال آمگینه ایمکان واردی. نه مۆختلیف مطبخ کومبایسنلاری، یاردیمچی تکنیکی واسیطه لر (قاب یویان و. س.) قویماغا مطبخده یشر، نه ده پالتاریویان ماشینی

دېرمى؟ بۇ گىندىش... و آلچالدىلمىش، آياقلار
آلتىنا آتېلمىش محبّت بىزىم اۆز دردىمىز
اهالى نىن آزالماسى، عايىلەلر نىن داغىلماسىدىر.

ائىل اوغۇلوم، يادىندامى، كىندەكى آج-ياللاواج
گۆنلر نىن؟ اىندى سن اۆردا بىر ياد آنانىن ياوان
سۆپونا قوناقسان. اۆز آناسا يىنە اۆ كۆز، سۆيۇق
اوجاغىن باشىندا او كاسىب قازانا گۆزۈنۆ
دىكىب. بىر وعدەلىك وارمىش... اۆرادا حسنىم-
حوسنىنىم اوليادان، كاتىيادان اۆترو بىجاغا
چىخىر... بۇرادا دا ارلى ايكن دۆل قادين كىنلى،
حىرصلى «حىگەلى» گلىنلر، بىر طرفدە دە
گۇناھكار گۆرۈنۈشلۇ آنان.

گىندىن گىندىر، قايىدان يۇخ. تىك كىشى نىن
يىنى يۇواسى- اىستى اولماسى دا يۇمشاقدير.
بۇرادا يىتىم بالالار، بىر اۆزۈ قىز، بىر اۆزۈ گلن
قادينلار، خىجالتلى آتا- آنالار.

... آى ائىل اوغۇلو، آى وطن اوغۇلو، ھىچ من
سنى چاغىر مىرام دا. چۆنكى سنە و ئرمگە ايشىم،
اغلایان بالالار ما دا و ئرمگە چۆرگىم يۇخ.

آما... آما ھردن حىوانلار حا قىندا صبرلە
چكىلمىش سىلسىلە فىلملر دۆشۈر يادىما. آدم بۇ
چۆل حىوانلار يىندان اترگىن «عايىلە سىنە» بالا
چىخاران واختى، ياخۇد كىچىك ياورولارا اولان
قاغىسىنى و مسئولىتىنى گۆرندە اىنانا بىلمىر كى،
بۇ عاغىلسىز، شۆعورسوز جانلىلار - كۆز
غرىزەدن باشقا ھىچ نە يى اولمايان بۇ
حىوانلار يىن ھىچ بىر يازىلى وعد- سىند،
قشیديات، نە بىر مۇقار يىلە بىر- بىرىنە باغلامىر.
حتا بىر دفعە قۇراقلىق كىچن بىر ایلدە وحشى
قابانلار يىن كى، اىنسان اوغۇلنۇن سئومىلى
سۆيۈشۈدۆر- مشقتلى حىياتىنا حصر اولونموش
فىلمدە بۇ حىوانلار سۆرۈ ایلە قىرلىرىدىلار. آما
فلاكت ياواش- ياواش گلىردى. اونلار دھشتلى
أرىقلايىر، اۆزۈلۈر و اۆلۈردۈلر. بۇ زامان
خوصوصا اۆزۈنۆ گۆجلى سايان آتا قابانلار نىن

نۆمرەلرى بىئە قىيىب- قۇيمايان كىشىلر نىن
اوغۇللار نىن كىم يىتىرە جىك، نىچە يىتىرە جىك؟

ائىھنى! غۆرىستدە كى وطن اوغۇلو! وطنە تنها
قادينىن يىتىشىدىردىكى اوغۇلدان- قلى سىنىق،
مۇحتاج كىشىدن قۇرۇجو اولماز!

آياق قابى دۆكانىندا اۆزۈ كۆھنە آياق قابىلى
ساتىجى قاديندان سۆرۈشورام: «نە قدر و ئىرلر،
سنە بۇرادا؟» - ۶۰-۵۰ دۆللار، - دىئە آھ چكىر.
دالىنجا درحال قاغىلى- قاغىلى «ايكى او شاق،
بىر دە فرسىز ار» - دىئە علاوہ اندىر (ھىچ
اولمازسا، ار يۇخ، يولداش دنىك سادەجە.
چۆنكى يولداش نىن وفالىسى دا اولار، وفاسىزى دا،
اعتبارسىزى دا).

بىر دفعە او تايلى قارداشلار يىزدان بىرى
احتىاطلا: بۇرادا ھانسى ائو باخىرسان، كىشىسىز
ائو، آرسىز قادين، آما ھر يان كىشى. بۇنلار
آخشام ھارا گىندىر؟ اۆزۈ دە بۇيۇك- بۇيۇك
«يولداش» دىئىر سىنىز. داھا بۇنۇن ھاراسى
يولداشلىق اولدو؟

«ئىلدىن چىخان بۇيۇنوز چىخارىر»، - دىمىشلر،
ائىل اوغۇلوم. رۇسىايا «ايشلە مگە» گىندى بىرىسى
كى، ائودە نە تلفۇن، نە آدرس قۇيۇموشدو، آخىر
كى، ياخاسى آلە كىنچدى. يىرلىلر نىن كۆمگى
اىلە گىندىب اۇنو قالدىغى شھردە تاپان قادينىنا
حىرصلى- حىرصلى: نە وار آز، دىپلومون وار،
او دا قاپى- باجا، نە گىتىر مىشم بۇرا؟ ائودە نە وار،
سىزە قالىب، ياشايىن دە. ائىلە بىلىن كى، تۇتوب
ايكى اىل ايش و ئىر بىلر، گىتمىشم. (يعنى
«كىشى نىن» دىلى گلمىر كى، آسانجا دىسىن، ائىلە
بىلىن يۇخام، اولمۇشم. سۇنرا ايش ائىلە گىتەردى
كى، ائىلە «اۆلۈسونو گىتەردىلر. حالىنان، احوالىنان
ماراقلانمايدىغى و اۆز چىئور مەدىگى وفالىسى
قادينى بۇ «اۆلۈيە» يىبە دۇردو).

ائىل اوغۇلوم، آخى بۇ گىندىش كۆرپەلر نىن
كۆزۈندە مۇنجوق- مۇنجوق گىلەننن ياشا

تأسۆف كى، اۆلكەمىزىن ۲۰- دىن آرتىق قادىن تشكىلاتى وار و اونسار يارادىجىلىق، خىترى تەبىرلىرى و آلدە قايىرما شاعىر جىكلرىن دۇيغوسال آختارىشلارنىدان ساوايى بىشلە جاھىللىگە قارشى حرىكت انده بىلمىرلر.

اينسان بىشلە حالدا مىلاددان مىن ايللر اوللر اۆلدۆرۆلۆب خان آرىنىن كۆرقانىنا باسدىرىلمىش خانىملارلا بىشلە طالعىزلر آراسىندا نە زامان، نە قەدر طالع فرقى تاپا بىلير؟

آما، سن دىمە، عۆمۆرلۆك خىتر، عىبادت يۆلۆ ايلە قازانماق ايستەدىگىن جىنت انلە آنالار مۇوقىيندە ايمىش.

آما اۆنوتامالى يىق و عىبرت آلمالى يىق كى، قىامت گۆنۆ اينسانلار اۆز آنالارى نىن آدى ايلە- اۆنۆ دۆنيايا گىتىرن ايلاهە نىن آدى ايلە چاغىرىلاجاقدىر. گۆرۆنۆر بۇ انلە زاماندىر كى، بۇ آن اينسانلا يارادان آراسىندا هىچ بىر واسىطە چى يە داھا احتىياج قالماياجاق.

... نە دىيىم؟ اۆزۆمدە بىر ساخسى امانت داشى بىرام- اۆزۆن اىمداد انت، ايلاهى! دردىل آنا- باجىلارمىزىن اهلارى- فرىادلارى گلن بۇ قارانلىق دەشتلرلىن اىچىندە،

تاپدىق آخىر لىزلار تك نىچە جانانەلرلى،

چىلچىراقلارلا ايشىقلاندىريرىق خانەلرلى.

زالخالار داخماسىنا چۆكۆق قارانلىق، بىزە نە؟

- دىنىن بىگانەلر و «يادلار» آراسىندا قالماغا سندن گۆچ، ايرادە ايستە بىرم.

ايندى قلىبىم دە، دىلىم دە باشلادىغىم خوشبىخت ماھىنىنى سۆنادك اۆخوماق ايستە بىر:

آدىن شرفلىدىر، سنىن، انى قادىن!

داھىلر آناسى چاغىرلىر آدىن!

متانتى، لاپ فداكارلىغى، وفاسى آدمى مۆتائىر اندىردى. سۆن آنا قدر طاقتىز حالدا بالالارىنا تاپدىغىندان گىتىر، يا دا آج- آجىنا هىسىز، يارىم هوشسوز بۇ يۇوانىن اطرافىندا وۇرنوخوردولار.

... قانونو بىزدە كىشىلر يازىر.

بۇ گۆن نىكاح- ائولنمە ايشلرلىنە فىكىر وئرىلمەلى، اعتىبارلى، ضمانتلى، لاپ سىغورتالى نىكاح قانونلارى يارادىلمالىدىر.

جمعىت قادىنا لايىق اۆلدوغو بىشى وئرمەلىدىر. قادىنى دەم قۇرودداكى سئوگىلى قادىن سۆيەسىنە قالدىرماق لازىمدىر. يۇخسا، قىزىشىب اۆز قىزىنى اۆلدۆرمۆش آتانى انلە محكمە سالونوندىن اچىب آزادلىغا بۇراخارلار، چۆنكى كىشى نىن يادىنا «مۆدافىعە وكىللىرى» نە ياخشى كى، «ناموس» سۆزۆنۆ سالمىشىدى. بۇ ناموس مسالەسىندە كىشى يە دىياق دۇزاراق كىچمىش بۇشانىلمىش آر - «ضىررىدە» شاھىدلىك اندىردى و آنانىن اۆز ىشى بىشمە اۇغلر- گلە جگىن باشابلا كىشىسى آخىر كى، كىشىلر ايتىفاقى - هامىسى ناموس كىشىكىچىسىنە چنورىلمىشىدىلر. بس اۆز بالاسىنى اۆلدۆرمك ناموسلو ايشدىرمى؟ اصليندە جمعىت اۆزۆنۆ بىشلە آدمىدان قۇرومالى ايدى. جمعىت اۆنۆ القىشلايىر، قاتىلە آل چالىر. چۆنكى اولن قادىندىر. قادىن دا ناموسون بىشگانە كىشىكىچىسىدىر. بۇ آن هامى اۆنۆدور كى، انودە دە هامى نىن آناسى- باجىسى، قىزى وار. آخى بۇ عدالتسىزلىك انلە اونسار حاقىندادىر. بۇ «حاكىملىك» آتايأ هارادان وئرىلىب؟ سادە جە اۆنۆن بختى اۆندا گىتىرىب كى، اۆ كىشىدىر و اۆلدۆردۆگۆ دە قادىن خىيلاغىدىر. بىشلە اولاندا اۆرتايأ بىر قۇراما ناموس مسالەسى دە آتماق اولار.

اليڧاميزا خور باخمايق

عادل ارشادى فر

بۇ تىقىد «آواى اردىيل»-ين ۲۱۸-جى سايىندا درج اولونموشدور. مطلبين اۋنملى اولدوغونا گۈره، «وارلىق» ژورنالينا دا گۈندريلير. ازهرى جنابلارى منيم ياخين دۈستوم اولدوغو حالدا، من دۈستلۇغو بىر يانا بۇراخىب، اۋرتوقرافى نين باشقانى و اۋنون عۆضولرينه گۈستريلن حۋرمتسىزلىگينه دۆزه بيلمەديم.

«آواى اردىيل» هفته ليگى نين باش يازارى، حۋرمتلى و حيد درگامى:

سلامدان سۇنرا، نشرىه نيزين ۲۱۶-جى سايىندا درج اولونان «جيزما- قارالارا» باشلىقلى مقاله نى اۋخودوم. من بىر ديلچى كىمى بۇ مقاله نين گۈرۈشلرى و هابئله اليڧاميز اۋزرىنده يۈرولمادان ايصلاحات كىچىرن اۋرتوقرافى قروپونا تۇند و آجى باخيشلا هئىچ بىر شكىلده راضىلاشا بيلمەديگىمى بىلدىرەمكى ايستە يىرم. بۇندان علاوه، مقاله نين يازىچىسى طرفىندن آذربايجان دىلىنده رسمىتله تانىنىمىش ترمىنلرين پۈزولماغى و اۋنلار يىن يىرىنه آنلاشيلماز و اۋزباشىنا لىقلا تۇرتن ترمىنلرين ايشلدىلمەسى حاقىندا سۇز آچماق ايستە يىرم.

حۋرمتلى يازىچى نين وئردىگى مقاله نين قىسا مضمونو بئله دىر: «عرب اليڧاسى بىزىم تۈرك دىلىنه اۋىغون دگىل و بۇ اليڧا بىزىم دىلېمىزىن قراماتىك سىستېمىنى ايفاده ائده بىلمىر و گرگدىر كى، بىز بۇ اليڧانى دىيشدىرەك و يئنى بىر اليڧا - لاتىن سىرالى اليڧانى سئچمك يۈلو ايله اۋزۈمۈزۈ عرب و فارسلا رين پىسكولوژىك اىستىلاسى آلتىندان بىر دىفعە لىك قۇرتاراق!». يازىچى، مملكتىمىزده عرب اليڧاسىنى حىمايه ائدن شىخسىتلره قارشى چىخىب، دئير: «اگر بىز عرب اليڧاسى ايله يازساق، گلە جگىمىزى و بۇ گۈنۈمۈزۈ دە الدن وئره جگىك!». اۋ، كئچمىشىمىزى دە بۇ گۈرۈشۈ ايله كى: «اۋ كئچمىشىن مىن بىر ايناملارى سارساق و زى و اخدىر»، يئرلى - دىلى پۇچا چىخارىب، اۋز ظنىجه كئچمىشىمىزى دە ردا ئدىر. يازىچى اۋر كىدن سئودىگى لاتىن سىرالى اليڧانى تۈرك دىلىنه اۋىغون گۈرەرك بۇ اليڧانىن سىاسى تىعاتىنى نظردە تۇتدوغو حالدا آرزولايير كى، «كاش اۋلا بىله يدى كى، بىز همىن لاتىن اليڧاسىندا بىر سىرا دىيشىكلىكلر وئىرردىك تا بىزلر «باكى» يا «آنكارا» مۇزدورلارى سايلىمايادىق!». يازىچى، مقاله سى نين سۇنۇندا اۋرتوقرافى عۆضولرينه و اۋزلىكله اۋنون باشقانىنا اۋز

تۆتۈب دئىير: «ايندى كى، ذاتا عرب اليفباسى تۆرك دىلىنە اۇيغون دگىل، ھىچ كىمىن حاقى يۇخدور كى، بىزىم اۆچۈن بۇ غىبەجر اليفبانى تۇوصىه اتتىسین و يا بىزىم اۆچۈن گۆنۆ- گۆندن آرتان قايدا- قانون دۆزلىتىن».

من بۇرادا حۇزرتلى يازىچىنى آشاغىداكى قىيدلىرى اۇخوماغا و اۇنلارین اۆزىسندە درىندن دۆشۈنمگە چاغىریرام:

۱- عرب اليفباسى نىن بعضى نۇقصانلارى و تۆرك دىلى نىن يازى سىستىمىنى دۆزگۆن شكىلدە ايفاده ائتمەمەسى تازا بىر تاپىتى دگىلدىر. مین ایل بۇندان قاباق بۇيۆك دىلچى عالیم «قاشغارلى محمود» دا بۇ نۇقصانلار ایلە اۆزبە اۆز قالمىش و بۇ اليفبانى تۆرك دىلىنە اۇيغونلاشدىرماغا چالیشىپ، بعضى يارارلى اىصلاحاتلاردا ال وۇرموشدور. اورتوقرافى عۆزۈلۈرى و ھابىلە اورتوقرافى سىمىنارى نىن بعضى قرارلارینا تنقىدى باخىشى اولان دىگر يازىچىلار دا بۇ نۇقصانلاردا واقىقدىرلر و اۇنلارین آرادان قالدیرىلماسىنا دا جھد ائتمىشلر. آنجاق نە قاشغارلى محمود، نە داهى فضولى و نە دە ايندىكى اورتوقرافى عۆزۈلۈرى و نە دە اۇنلاردا تنقىدى اولان دىگر شىخصىتلر ھىچ واخت بۇ كىچىك نۇقصانلارنى

۱- اورتوقرافى سىمىنارى مۆعىن بىر اليفبا تكلیف ائلمەك اۆچۈن قۇرولمامىشدى. اساساً ھانسى اليفبادا يازاچىمىز اورتوقرافى نىن مۇوضوعو دئىیل. اورتوقرافى بىلىمى نىن تحقىقات مۇوضوعو مۆعىن اليفبادا نىچە يازاچىمىزدان عىبارتدىر. بۇ مسألە نىن «اظهر من الشمس» اولدوغو نادر ازھرى جنابلارى نىن دا دىقتىندن گىزلى اولمامالىدىر. گۆروندوگو كىمى ازھرى جنابلارى بۇ اىكى مسألەنى قارىشىق سالمىشلار و اورتوقرافى سىمىنارى نىن فعاللارنى گۆرمەدىگى بىر ایشدن دۇلايى تنقىد آتشیئە تۇتموشلار.

شۆبھەسىز دىمك اولار كى، نە قدر كى عرب اليفباسىندا يازماغا احتىياج وار، نە قدر كى آواى اردىبیل نشرىهسى و باشقا نشرىلەر وار و ازھرى جنابلارى اۇنلاردا عرب اليفباسىندا مقاله يازىرلار، يازى قايدالارینا دا احتىياج وار. يازى قايدالارینى تۇللاماقلا ىنى اليفبايا قۇوشماق اولماز. ھر جاده دە دۆزگۆن حركت ائلمەك اۆچۈن مۆعىن حركت قايدالارینا احتىياج وار. بۇ حركت قايدالارى بىزىم اۆچۈن گۆيدىن دۆشمەمەلىدىر و ھر شىخص دە اۇزباشىنالىقلا حركت قايدالارى قۇيماقدا حاقلى اولاي بىلمز و سىستەم دە يارادا بىلمز. سىستەم او دىمكىدىر كى، يازى قايدالارى مۆعىن وحدت تشكىل ائتمەلىدىر. مثلاً اگر «حیصه» ىثرینه «حیسسه» يازىرقسا، بۇ او آنلاما گلىر كى، عرب دىلىنە مخصوص اولان صامیت حرفلىرى و تشدىد علامتىنى قبول ائتمىرىك. بئله اولدوغوندا «حیسسه» سۆزو ذاتاً «ھیسسه» يازىلمالىدىر. عىن زاماندا «ظارافات»، «نظر»، «نۇقطه» و بۇ كىمى سۆزلر سىراسى ایلە دىسك «زارافات»، «نزر» و «نۇقتە» شكلىندە يازىلمالىدىر. بۇنلارین بعضىسىنە رۇعايت ائدىپ، بعضىسىنى بۇراخماق او دىمكىدىر كى، يازىچى نىن تكلیف ائندىگى يازى قايدالارى سىستەم ماھىتى داشىمىر، نىچە كى او يازىلاردا ھم «قۇنو»، ھم دە «كۇنو» سۆزو عىن مەنادا ایشلىنىش و بئله بىر اىضاح وئرىلمىشدىر كى، دىمەلى بۇ اىكى فرقلى اىملانین بىر مقاله دە ایشلىندىگى سىبسىز دئىیل و اۇنون آرخاسىندا مۆعىن فلسفە دایانىر. «حاتتا» سۆزونون «حتا» ىثرینه ایشلىنمەسى سىستىمىك دۆشۈنچەدن داھا دا اۇزاقلاشماقدىر، بۇ اىملانى ایشلدىن بىر يازىچى اىستىر- اىستەمز بئله بىر فىكرى مۇدافىعە ائدىر كى، آذربايجان اىملا قايدالارى تۆركىه تلفۇظلىرىنە اساسلانمايدىر. بۇ فىكرىن دۇغرو- يانلىش اولدوغو بىر يانا دۇرسون، ىننە دە آيدىن دئىیل كى، نە اۆچۈن مۆكلىف ھىمىن فىكرى گىنىش تطبیق ائتمىر، مثلاً نە اۆچۈن «نظر» سۆزونو «ناظار» يازمىر؟

اساس گۆتۆرمە بيبىلر كى، مین ایللیك ایفباسی دیشیدیرمک فیکرینه دۆشسونلر و اونو ایرلی سۆرسۆنلر، چۆنكى ازهىرى جنلابلارى مقاله سینده قابارتدیغینا رغماً، موجود اولان نوقصانلار، عرب ایفباسی نین باشقا قابلیتلىرى قارشیسیندا چۆخ کیچیکدیر. من بۇرادا عرب ایفباسی نین لاتین ایفباسینا اۆستۆنلوگو حاقیندا بیر نچه مقامی خاطر لاتماق ایسته بیرم. لاتین سیرالی ایفبالاردا بۇ ایستعداد یۆخدور کى، شعرده اولان «جیناس» صنعتینی دۆزگون ایفاده ائتسین. میثال اۆچۆن بۇ «خۆیراتی»- یه دیقت یتتیرک:

گۆناهی وار،

سۆچو وار، گۆناهی وار.

یار اونونچون اینجیبیب،

آردینجا گۆن آهی وار.

بۇرادا اگر لاتین ایفباسیندان یارارلانساق، «گۆناهی» و «گۆن آهی» سۆزلىرىنى بیر ایملا ایله یازمالی ییق. مثلاً: *günahı* و اگر جیناسی دۆزگۆن گۆسترمک ایسته سک، *ahı* و *gün* سۆزلىرى آراسیندا فاصیله یاراتماق مجبوریتده قالاجاغیق! بۇ لاتین ایفباسی نین بیر نۆمونه اسکیکلیگی دیر. باشقا طرفدن، عرب ایفباسی بیزیم دیله یارارلی اولماغینی و لاتین ایفباسی نین یارارسیزیغینی دیلچیلیگین اۆنملی قولو اولان اتیمولوژیده گۆسترمک اولار. بۇرادا تۆرکیده ایشلنن مینلرجه عربجه سۆزدن ایکی میثال گتیریم: *inkisam* (اینقیسام، قیسمت- قیسمت اولماق) و *iptal* (ایطال، باطل ائتمک). بۇرادا عرب دیلی و عرب ایفباسی ایله تانیش اولان اۆخوجو تئزلیکله و یۇنئامدان «اینقیسام» سۆزۆنۆن «قیسمت» سۆزۆ ایله بیر عایله دن اولدوغونو دویاجاق و «اینقیسام» سۆزۆنۆن آنلامینی تئز باشا دۆشه جک. آما عرب دیلی و ایفباسیندان خبرسیز اولان اۆخوجو، گرک «اینقیسام» (*inkisam*) سۆزۆنۆن کۆنۆنۆن اۆیرنمک اۆچۆن مۆتخصیص دیلچیلره مۆراجیعت ائتسین. *iptal* سۆزۆ ایسه اۆخوجونو یانلیدیپ تۆرکجه ده اولان «ایپ» سۆزۆنه یۆنلده، اونلارین بیر عایله دن اولماغینا زمین یارادا بیلر! بئله لیکله معلوم اولور کى، لاتین ایفباسی اتیمولوژی نین باجاریغیندا خلل یارلریر.

مطلبیمیزی باشقا بیر یۆنلده ایزله ییک: لاتین سیرالی ایفبالاردا «خطاطلیق» قابیلیتی یۆخدور و بۇ ایفبانین ترسینه عرب ایفباسی نین بۇ ساحه ده گئنیش زمین و باجاریغی واردیر. اگر لاتین سیرالی ایفبالارا کئچسک، ایلک نۆویه ده «خطاطلیق» آدلی گۆزل بیر صنعتین موجود اولماغیندان واز کئچمه لی ییک! باشقا سۆزله دئسک، تۆپلومسال پسیکولوژی باخیمیندان، عرب ایفباسی یازیچی و اۆخوجودا یاشادیغی جۇغرافیایی ساحه ده «دوغمالیق»، «دوغاللیق» و «بیرلیک» حیستی یارادیر، لاکین لاتین سیرالی ایفبالار بیزده «اؤگئیلیک» حیستی یارادا بیلر. بۇندان باشقا، کلمه لر اؤز ایفباسیندا گلنده، اۇندا دۇیولان معنوی چالارلار و اۇنون داشیدیغی عاطیفی آنلاملار وار، یابانچی و یاد ایفبا یا کئچنده، هم یازیچیدا، هم ده اۆخوجودا بۇ کیمی معنوی حیسلر یارانمیر. میثال اۆچۆن مۆقایسه ائدک «عشق» ایملاسی ایله «*eşq*» ایملاسینی.

۲- اگر كىچىمىشده تۈرك دىللى قۇنشۇ اۆلكەلردە اليغا دىيشىكىلىكى پروسى گىدىسە، بۇ دىيشىكىلىكلەرنى اصل سىبىي عرب اليقباسى نىن چاتىشمازلىغى اۆلمايىبىدىر، و ذاتاً بۇ پروسىلەرنى آرخاسىندا سىياسى مقصدلەر، ھابىئە سىياسى نايىلەتلەر الدە ائتمەك آماجى ياتىبىدىر. مىثال اۆچۈن يىنى تۈركىيە ياراناندا، بۇ جەمھورىيەت باشچىلارى «غەربە» يۆنلەمە و أنتى-اىسلام و ضىد-عرب سىياسەتلىرىنى يىرىتمەك اۆچۈن لاتىن اليقباسىنى سىچىمىشلەر. كىچىمىش ساوت ايتىفاقىندا ايسە، رۇسلار تۈرك دىللى مۇسلمان خالقلارنى بىرلىكىنى پۇزماقدان اۆتۈرۈ و اۇنلارنى بۆلۈك-بۆلۈك ائتمەك مقصدىلە ايسلاومنىشلى كىرىل اليقباسىنى اۇنلارغا تەمىل ائتمىشلەر. بىز بۇرادا دۇشۈنمەلى يىك كى، اۇ زامان نىيە استالىنىستلەر بۇ اليغا دىيشىدۇر مە پروسىنى گۆرجۇستان و ارمنىستان خالقلارنى تەمىل ائتمەدىلەر؟! چۈنكى گۆرجۇلەر و ارمنىلەر رۇسلار كىمى مسىحى ايدىلەر و اۇنلارنى اليقباسىنى دىيشىدۇر مەك لازىم گۆرۈنمۇردۇ. بۇنا باخمايلاق ساوت ايتىفاقىندا دا عرب اليقباسى نىن دىيشىدىر يەلمەسى بۇ اليقانىن ايملا چاتىشمازلىغى سىبىيە گۆرە يۇخ، مۇسلمانلارنى بىرلىكىنى پۇزماق مقصدىلە ايجرا ائدىلمىشىدۇر.

۳- حۇزەتلى قەلم يۆلداشىمىز نادر ازھرى جىناپلارنى نىن بىلە بىر گۆرۈشۈ و اردىر كى، «بىزىم آذربايجاندا بىر اۇخوجو تۈرك دىللىنى بۇ اليغا ايلە (عرب اليقباسى ايلە) اۇخوياندا گىزلى شۇغوروندا و پىسيكولوژىك يۇندىن عرب و فارسىلارنى اۆستۈنلۈك چنۇرەسىندىن چىخا بىلمىر و بىلمەيەرك سانكى تۈرك دىلى نىن فارسچاغا مۇحتاج اۆلدوغونۇ دالبالدال تەمۇل ائدىر.»

من بۇ عىبارەلردە چۇخلۇ چاشقىنلىق گۆرۈم: بىرىنجى نۇوبەدە، ازھرى جىناپلارنى بۇيورمامىشىدۇر كى، بۇ «سۇنۇج» اۇنون شەخسى جىسسىياتىندا ناسىلىدىر، يۇخسا مۇعەن گۆرۈشلەر اساسىندا سۇيلىنىشىدۇر؟ ايكىنجى نۇوبەدە گىرك اۆلجە بۇ سۇنۇجو فارسىلار تەسدىق ائتىنىلەر كى، اۇنلار دا بىزىم كىمى اۆز دىللىرىنى عرب اليقباسىندا يازاندا، عرب اىستىلاسىنى دۇيورلارمى؟ چۈنكى عرب اليقباسى فارس دىلى نىن دە سۆزلىرىنى دۆزگۈن عەكس ائتىدىر مەكىندە چاتىشمازلىغى و اردىر. فارسىلار «خواسىت» (xwast) يازىپ «خاست» (xast) اۇخويولار، آما ھەلە بىزىم دىلمىزدە و ايملامىزدا بىلە بىر مۇشكۈل يۇخدۇر. بۇرادا باشقا بىر پىروپىل مۇئىدانا گىلەر: گۆرەسن بىز لاتىن سىرالى اليقبايا كىچىسك، بىزىم اۇخوجولار بىزىم گىزلى شۇغورو اويانمايلاق و پىسيكولوژىك باخىمدان غىربلىرىن اۆستۈنلۈگۈنۈ دۇيمايلاقلارمى؟

يۇخارىداكى عىبارەلردە ازھرى جىناپلارنى عرب اليقباسىندا اىستىفادە ائتمەك مسألەسىنى عرب و فارس سۆزلىرىندىن فايدالانماق مسألەسى ايلە قارىشىق سالىبىدىر. اۇ، ايدىنلاشدىر مابىبىدىر كى، تەكجە عرب اليقباسىندا يارالانماق بۇ اسكىكىلىكى بىزىم اۇخوجولار بىزىم دۇغورور، يۇخسا عربچە و فارسچادان آلدىغىمىز دىخىل سۆزلىر؟ ھەر حالدا بۇ ايكى مۇوضوعو بىر-بىرىندىن ايرىمالى يىق. اگر عرب اليقباسىندا يارالانماق بىزىم اۇخوجولار بىزىم دۇغورور عرب اۆستۈنلۈگۈنۈ جىسسىياتىدىر، دىمەك لاتىن اليقباسىندا يارالانماق دا غىربلىرىن اۆستۈنلۈگۈنۈ جىسسىياتىدىر جەكدىر! اگر دە تەكجە فارسچا و عربچەدىن آلدىغىمىز بىرۈۈز سۆزلىر بۇ جىسىتى بىزدە دۇغورورسا، بۇ گۆرۈش يانلىشىدۇر، چۈنكى دۇنيادا ائلە بىر دىل يۇخدۇر

كى، اۆزگە دىللىرىن سۆز خزىنەسىدىن فايدالانمىش اولماسىن. بۇ گۆرۈشۈن عكسىنە، اۆزگە دىللىرىن سۆزلىرىدىن قايدالى شىكىلدە يارارلانماق، اۇ دىلىن زىنگىنلىشمەسى و اينىكشاپىنا بۇيۇك كۆمكىدىر. بۇرادا بىر مطلبى خاطرلاتماق ايستەيىرم. بىز و بوتۇن مۇسلمان خالقلار ھىچ واخت عرب دىلىنى و اليفباسىنى يۇردوموزدان ايراق ساللا بىلمىرىك، چۆنكى بۇ دىل دىنى ايناملاريمىزلا علاقهلىدىر. لايىك تۆركىدە نە قدر آشىرلىق گۆستردىلرسە، سۆزلۆكلرىنە مۇراجىعت ائتسك، يۆزدە قىرخ عربجە سۆزلىرىن اولدوغونو مۇشاھىدە ائدە بىلگىرىك. فارس دىلىنە گلدىكدە ايسە، چۆنخو كلمەلر بۇ دىلدىن آلىنمىشىدىر. نىجە كى، بىزىم چۆنخو سۆزلىرىمىزى دە اونلار ايشلدىرلر. بۇرادا اونملى اولان اودور كى، بىز چالشمالى يىق اۆز دىلىمىزىن قۇرولوشونو ساخالباق. اگر بىز دىلىمىزىن قۇرولوشونو دۆزگۆن ساخالبا بىلسك، اۆزگە دىللىرىن سۆزلىرىدىن يارارلانماق اونون مۇحكملىگىنە خلل گتىرە بىلمز. بىز ھلە ائلە بىر وضعىتدە يىك كى، مىثال اۆچۆن، ازھرى جنابلارى تۆركجە سۆزۆنۆ تۆرك اۇخوجولارىنا آتلاتماق اۆچۆن فارس دىلىنىن سۆزلىرىنە مۇراجىعت ائدىر. بۇرادا بىر نۇقصان واردىر. ھىمىن نۇقصان دىلىن اۆزۆنە عابىد دگىل و ذاتا يازىچىنىن اۆزۆنە قايدىر، چۆنكى ازھرى جنابلارى آذربايجان تۆركجەسىنىن قايدا- قانونلارىنى اۆزباشىنالىقلا پۆزماغىنا گۆرە بۇ مجبورىتدە اولوب. بۇ بارەدە من مقالەنىن سونوندا دانىشا جاغام.

۴- ازھرى جنابلارى آخ ساققال ضىاليلارىمىزى ايتىھاملاندىرىر كى، اونلار كىچىشمىمىزى آرامايب و اۇ كىچىشمىش مىن بىر ايناملارىنىن سارساق و زى واخ اولماغىنى ائلامىرلار! بۇرادا ازھرى جنابلارى چۆنخ تۆند گئدىب و حۇرمەت سىرحدىنى آشىيدىر. اونون ھانسى ساحە يە تۇخونماق آماجى و سۆز مقصدى معلوم دگىلدىر، آما «اۆنرگە» وئرن بىر يازىچىيا بۇ سۆزلر و بۇ لحن ياراشمىر!

۱- نادر ازھرى جنابلارى اۆز يازىلارى سىراسىندا اليفبادان بحث ائدركن بىردن- بىرە سۆزونو مۇوضوعلا علاقهسى اولمايان بىر ايستىقامتە يۆنلدىر و دۆكتور جواد ھىتىن مۇصاحىبەلرىنىن بىرىدىن فاكلتار گتىرمگە چالشىر. «نە اۆچون وارلىق درگىسى گىنجلر طرفىندىن مارقلا قارشىلانمىر» سۇالنا دۆكتور جواد ھىت اۆز مۇناسىبىتىنى بۇ شىكىلدە بىلدىرىر: «بۇ سۆز آز- چۆنخ دۇغرودر، آنجاق وارلىق ايندى آرتىق ۲۵ ياشىندادىر و گىنجلرلە آياقلاشا بىلمز. اۆستەلىك بىزىم ۵۰- دن آرتىق باشقا نىشەمىز دە وار، آنجاق وارلىغىن اۆزونون مخصوص يىرى وار و بۇنو دىيشە بىلمز». آيدىن دىئىل كى، وارلىق درگىسىنىن مضمونلارى و اونلارنىن گىنچ نىسلى مارقاندىرىب- مارقاندىرماماغى اليفبا بىشى ايلە ھانسى علاقەنى تشكىل ائدىر و بۇ مسألە نە اۆچون ازھرى جنابلارىنىن دىقتىنى چىكىشىدىر. اۆستەلىك ازھرى جنابلارى بۇيۇك بىر جسارت حسابىنا دۆكتور جواد ھىتىن سۆزلىرىنىن سونونا بەضاً بىر، بەضاً دە ايكى و اۆچ تعجب و علامتى قۇيموش و بئلەلىكلە اولچولمەمىش بىر داورانىش گۆسترمىشلر كى، منجە بىزىم آذربايجان تريبەمىزە ياراشان دىئىل. من گىنچ يازىچى نادر ازھرى جنابلارىنا بىر قارداش كىمى ياناشىرام و خاطرلادىرام كى، بىز بۇيۇك و قۇجامان شىخىتلىرىمىزىن سۆزلىرىدىن فايدالانماغا چالشمىشاق، بۇ عجابىب تعجب و علامتلىرىدىن داھا تىز بىزى مقصدىمىزە چاتدىرار. ازھرى جنابلارى نە اۆچون بئلە فرض ائتمىشلر كى، بۇتون نىشەلر محض گىنجلر اۆچون حاضىرلانمايدىر، و اگر گىنجلرىن ماراغىنى چىكەدىسە، اۆز زمانەسىدىن گىرى قالمىشىدىر و بىزىم ايكى قات و اۆچ قات تعجب و علامتلىرىمىزە قارشىلاشمالىدىرلار؟ عزيز دۆستوموز نادر ازھرى جنابلارى كى، «اۆرتوقرافى» سۆزونو بەضاً يانلىش اولاراق «اليفبا دىيشمە» ائلامىندا باشا

۵- ازھرى جنابلارى «اۋرتوقرافچى» فعاللاريمىزدا اچىقچاسىنا دئير: «بىرىسى نىن حاقتى يۇخدور كى، بىزىم اۋچۇن بۇ عئىبەجر اليفبانى (عرب اليفباسىنى) تۇۋىيە اتتسىن و يا بىزىم اۋچۇن گۆنۈ-گۆندن آرتماقدا قايدا- قانون دۆزلتسىن!» حۆرمتلى يازىچى بىلمەلىدىر كى، «اۋرتوقرافى» تشكۆلۆ «بىرىسى» دگىل، بلكە «جمعىسى»- دىر و بۇ «جمع» عۆموم آذربايجانين يازىچىلار و ضىالييلارى نىن اىشتىراكى ايله تشكىل اولونوب و اونون چىخاردىغى قرارلار دا اكثرىتىن سسىنى قازاندىقدان سونرا چىخارلىپ. ايندى هر كىم بۇ اۋرتوقرافى تركىبىنى بىنمىرسە، اۋزۇنە باشقا يۇل سئجمەلىدىر.

۶- ازھرى جنابلارى دئير كى، «عرب اليفباسىنى حىمايه اندن سۆتتچى قروپ اۋخوجويا دئيرلر كى، بعضاً «حسن» يازىب «حسین» اۋخويا بىلرسىنيز، چۆنكى سىزىن دده- بابالارىنيز دا بئله يازىب اۋخويوبلار». بۇ ايدىعا دا يالاندىر. اولكەمىزده حياتا كئچن ايندىكى ايملا قانونلاريمىزدا اساساً هئچ واخت بىر ضىالى، يا دا بىر قروپ دئيه بىلمز كى، «حسن» يازىب «حسین»^۲ اۋخويا بىلرسىنيز. اگر ازھرى جنابلارى ايرلى سۆردۆگۆ ايدىعايا شاھىد گىرسەيدى، بۇ ايدىعانى باشقا يۇندن يۇزاردېم.

۷- تقيدىمىن سون حىصه سىنده ازھرى جنابلارى نىن اۋزاشىنا اىشلتىدىكى بىر نئچه سۆزۆن آذربايجان تۆركجه سىنده ايشلك اولمادىغىنى قئىد اندهرك، بعضاً بۇ سۆزلرىن ياخود ىنى يارانمىش ترمىلرلىن قۇرولوش جھتىندن آذربايجان تۆركجه سى ايله اۋىغون اولمادىغىنى گۆسترمك اىستە بىرم. آما بۇ مطلبه تۇخونمادان اول، ايكى مسأله نى اىضاح اتمگى لازىم گۆرۆرم: بىرىنجىسى، اگر بۇ سۆزلر

دۆشورلر، بىر آدىم دا ايرلى كئچىب، اۋرتوقرافى فعاللارىنا بۇ شكىلده مۆراجعت اندىرلر: «اۋرتوقرافچىلار و اونلاردان دا گئرى قالمىشلار...» ىنه ده ازھرى جنابلارى نىن بۇ مۆراجعت طرزى منى چۆخ دۆشوندوردو و منىم اۋچون ايدىن اولمادى كى، نه اۋچون ازھرى جنابلارى «آغىنا- بۇزونا باخمادان» خالقىمىزىن ان بىلگىن و فعال يازىچى و شاعىرلىنى، حتا قۇجامان تۆركولوقلارنى «گئرى قالمىش» آدلاندىرمىشلار (كى طبعاً بۇ سۆز مۆلگىن اۋز و اۋزونون «قاباقچىل» ساندىغى نىن ايفاده سىدىر). ظنمجه ازھرى جنابلارى گنج بىر يازىچىدىر و شۆبهم يۇخدور كى، بىر اينكىشاف دۆورونو كئچىرمكده دىر و امىنم كى، گله جكده چۆخ داھا ىتكن بىر يازىچى اولاجاقدىر. آنجاق گنج دۆستوم نادر ازھرى جنابلارى نىن بۇيوكلره قارشى مۇناسىبتده بىر آز داھا دىقتلى اولماغىنى رىجا اندىرم و فىكىرلىرىمىزى بىر- بىرىمىزه ياخىنلاشدىرماق اۋچون بىر گۆرۆش تكلىف انله بىرم.

- ابراهيم رفر

۱- اۋرتوقرافى قايدالارى «گۆنۈ- گۆندن» آرتماقدا دئىل، بۇ قايدالار ساده جه اۋرتوقرافى سمىنارى طرفىندن تئىت اندىلمىشىدىر و اونلاردا دموكراتىك و علمى شكىلده دىيشىكلىك وئرمك اۋچون بۇيوك حاضىرلىق ايشلرى لازىمدىر. بىز او قايدالارا كىفايت قدر دىقتلى اولماياندا، داخىلدن و خارىجدن آردىجىل اعتراضلارلا معروض قالىرىق.

۲- اۋرتوقرافى قايدالارىنا اساساً شخص آدلارى نىن اۋرۇيۇنال ايملادا يازىلماغى تۇۋىيە اندىلمىشىدىر، آنجاق اونلارلىن «اۋرتوقرافىك» شكىلده يازىلماغى نىن دا بىر ساقىنجاسى يۇخدور، مىثال اۋچون: حۆسئىن، اىسمايىل، علسگر، زئىنپ. آنجاق هئچ حالدا «حسن» و «حسین» ايفاده لرىنده چاشماق ائتمالى يۇخدور.

تۆركيه ده ايشلنيرسه، بيزده (آذربايجاندا) اونلارين ايشلدىلمه سینه زمين ياراتمير. بله اولورسا، بيزده تۆركيه شيوه سى قارشيسيندا تابعلىك حيسى ياراناچاقدير. بۇ معنا اۇ دئمك دگيلدير كى، بيز بوتون علاقهلريميزى تۆركيه دن كسك و مثلاً باكى يا دؤغرو يۇنلك! بۇزادا مقصد بۇدور كى، اعتيدال حديندن آسمادان اؤز شيوه ميزه آرخالانيب، اؤنو گؤجلنديريب قۇروماق ايستيقامتينده گئدك. بۇزادا اولمز و اؤنودولماز شاعيريميز شهريارين «حئيدرآبا»- دا ياراتديغى ادبيات اؤسلوبو بيزه اؤرنكدير. بۇزادا بله بير فيكرين ايرلى سؤزولمه سى مۆمكؤندؤر كى، «حئيدرآبا» ادبياتى گؤنؤموزده يارانان يئنى باخشيلار، مثلاً «مؤدرنيت» و «يا» پؤست مؤدرنيت»- يه ياراشمير و اونلارا جاواب وئرмира! منجه بۇ گؤرؤش ده دؤزگون دگيلدير، چؤنكى حئيدرآبا ادبياتىنى يارادان ديل اؤسلوبو، «سهنديه»- نى ده ياراتميشدير و «مؤدرنيت» و «پؤست مؤدرنيت»- يه ده جاواب وئر بيلر.

ايكينجيسى، يئنى سؤز تركيبلىرى ياراتماق اؤچؤن بيزيم هاميميز تك- تك جمع ايچينده چالشمالى ييق و بۇزادا يئنى بير سؤز تركيبى نين يارانماسى، جمعين گؤرؤشؤندن آسيليدير. اؤنملى اولان بۇدور كى، يئنى يارانان سؤز و يا سؤز تركيبلىرى، ديلده و ديلين موشخص شيوه سينده اولان باجارىقلى شكيلچيلردن (آكلردن) فايدالاناراق يارانمايدير. بۇزادا آشيريلغا طرف گئتمك عكس نتيجه وئر بيلر و اؤخوجونون رغبتىنى قازانماق يئرینه، اؤندا چكينمه و اؤركمه حيسى دؤغورار. بيز نه قدر سليس و آخيجىلىقلا يازساق، بير اۇ قدر اؤخوجونون رغبتىنى قازانا بيلريك. من بۇزادا ازهرى جنابلارى نين ايشلتيديكى، تۆركيه ده راييج اولان بير نئچه سؤزؤن آذربايجان تۆركجه سى ايله اؤيغون اولمادىغىنى گؤسترير و اونلارى ايضاح ائتمك اؤچؤن تۆركجه سؤزلؤكلريندن ابراهيم اولغون و جمشيد درخشانيں يازديغى سؤزلؤكؤ اساس گؤتؤرؤرم. باشقا تۆركجه سؤزلؤكلرده همين سؤزلرين باشقا آنلاملارى اولاييلر، آما بۇزادا منيم مقصديم آذربايجان شيوه سى نين پوزولماغىنى گؤسترمكدير.

ميثاللار: «اؤنرى»: فارسجا «پيشنهاده» كلمه سى نين يئرینه ايشلنيدير. ا. اولغونون سؤزلؤكؤنده يۇخدور، آما «اؤنرمه» و «اؤنوگه» سؤزلىرى «پيشنهاده» معنا سيندا گلييدير. «اؤنرى» سؤزؤنؤن قوزولوشو آذربايجان تۆركجه سى نين قايدا- قانونلارى ايله اؤيغون دگيلدير. بيزيم تۆركجه ميزده ايكى واريانتملى «أرى» و «أرى» شكليچيسى يالئيز «ديشارى» (= ديشقارى) (فارسجادا «بيرون» معنا سيندا) و «ايچرى» (فارسجادا «درون» معنا سيندا) و رحمتلىك تئيمور پيرهاشمى نين دئديگينه گؤره «اؤجارى» (= اؤجقارى)؟ (فارسجادا «مرز»، «ساحل» و «دور») سؤزلىرىنده ايشلكدير. ايندى، بۇ شكيلچى نين بۇ اؤچ كلمه ده ياراتديغى آنلاملارى نظره آلدىقدا، ايجازه ميز ورمى كى، «أرى» شكليچيسىنى «اؤن» سؤزؤنه بيتيشديريب و «اؤنرى» سؤزؤنؤ ياراداق؟ مرحوم تئيمور پيرهاشمى بير ديلچى اؤستاد اولدوغو حالدا، بۇ ايشى بئنه ييب و «پيشنهاده» سؤزؤنه موعاديل «اؤنل» سؤزؤنؤ، «گؤزل»- ده و «اؤزل»- ده اولان «أل»

شکیلچیسینی نین واسیطه سی ایله یارادیبدير. اما هله ده «اؤئل» سؤزۆ یازیچیلاریمیز طرفیندن دۆزگۆن قارشیلانما میشدیر.

- «دۆزَم»: فارسجا «ساختار» یرینه ایشلنیبدير. اولغونون سؤزلۆگۆنده بۇ سؤز «دۆزَم» یوخ، ذاتاً «دۆزن» و «نظم و ترتیب» معناسیندا گل میشدیر. آذربایجان تۆرکجه سینده بۇ آنلامی ایفاده ائندن سؤز «قۇرولوش» کلمه سیدیر. «دۆزَم» یاخود «دۆزن» سؤز لری نین قۇرولوشونا دیقت ائتسک، گۆزریک کی، بۇ سؤز بیزیم دیلیمیزده «ساختار» سؤزۆنۆن آنلامینی ایفاده ائتمیر. باخاق: دۆزن = «دۆز» (کۆک) + «أَم» / «أَن». «دۆز» سؤزۆ بیزده مۆختلیف معنالار داشیدییغینا گۆره هم ایسیم، هم صیفت و هم ده ظرفدیر و بۇرادا کۆک صیفتدیر. هابئله «أَم» شکیلچیسى بیزده یالینز فعللرین چشیدلی وجهلری نین سونوندا گلیب و بیر «فاعیلی آک» کیمی عمل ائدیر. «أَن» شکیلچیسى ایسه بیزده ایسیم اولان «دۆز» سؤزۆ ایله بیرلشنده (دۆزن) فارسجاداکی «دشت» آنلامینی ایفاده ائدیر، حال بوکی، تۆرکیه اریانتیندا «دۆزن»-ین «دۆز» سؤزۆ صیفتدیر. «أَن» و «أَن» شکیلچیلری بیزده قۇرۇجو فعل شکیلچیسیدیر.

- «کۆنو»: «موضوع» و «مطلب» یرینه ایشلنیبدير. بیزیم تۆرکجه میزده «قونو» شکلینده یازیلما لیدیر، چونکی «کۆنو»-دا سسلنن «ک» فونمی بیزیم دیلده یوخدور و بۇ فونم ایستانبول شیوه سینده عایدیر. - «ایشلم»: فارسجا «کاربرد» یرینه ایشلنیبدير. بۇ سؤز ابراهیم اولغونون سؤزلۆگۆنده «أل- وئر» و «مۆحاسیبه ایشی» (عملیات حساب) معناسیندادیر. سؤزۆن قۇرولوشو بله دیر: ایشلم = «ایشله» (کۆک) + «أَم». بۇرادا «م» شکیلچیدیر و اونون تۆرکیه ده ایشلمه یرى قۇرولوش باخیمیندان دۆزدۆر «آنلام» سؤزۆ کیمی). آنجاق تۆرکیه ده داشیدییغی معنا بیزیم دۆشۆندۆگۆموز و ایسته دیگیمیز معنا ایله فرق لیدیر. بیزیم اؤزۆمۆزده «ایشلمه» سؤزۆ «کاربرد» آنلامینی ایفاده ائده بیلر.

- «کسین»: «قطعی» یرینه ایشلنیبدير. بۇ سؤز تۆرکیه شیوه سینده همین معنادا ایشلکدیر. اما بیزیم دیلچیلریمیز اونو رسمیته تانیما ییب و تخصصۆصی کیتابلاردا «قطعی» سؤزۆ ایشلنیر. میثال اۆچۆن جناب بهزاد بهزادی «فرهنگ آذربایجانى - فارسى» سؤزلۆگۆنده گله جک زامانی ایضاح ائدرکن، «مۆستقبل - قطعی»- نی «قطعی گله جک» و «مۆستقبل - غثیر قطعی»- نی «غثیر - قطعی گله جک» یاز میشدیر!

مقاله نی بیتیرمه دن اول لازیم گۆرۆرم کی، بیر نچه کیچیک آندیرمانی حورمتلی قلمداشیمیزا یتیرم: بیز کلمه لرین کۆنۆ ایتیرمه مەلى بیک. بۇنا گۆره ده «خت» یوخ، «خط» یازمالی ییق، هابئله «حیسّه» و «آیید» یوخ، «حیصّه» و «عاید» یازمالی ییق. تۆرکجه سؤزلره گلدیکده ایسه، «دنییل»، «دنیشلمه» یرینه «دگیل» و «دیشمه» یاخود «دگیشمه» یازسانیز، اؤخوجونون یانیلماسی نین قارشیسینی آلیب، تۆرکجه میزین ایملایا قایدالارینا خیدمت گۆسترر سینیز.

قازانیر. بیر ده اونسو قشید ائتمک لازیمدیر کی، اورتوقرافی سمنارینین آلدیغی قرارلار «وارلیق» درگیسینین خوصوصی ایملار اؤسلوبو دگیل، بۇ قایدالار بیز ده باشقالاری کیمی «اؤیغونلاشماق» ضرورتینی حییس ائدهرک اؤیغونلاشدیق و ایملار قایدالارینی دۆزگون تطبیق ائتمه دیگیمیز حالدا بیر چووخ تنقید و اعتیراضلارلا قارشیلانمیشیریق. هر حالدا کمال بیردن- بیره حاصل اولماز و هر زامان داها دۆزگون ایستیماتلری آراماق لازیم گلر بیلر.

آنچاق کسکینلیکله فیکیر وئرلمه لیدیر کی، بۇزادا بۇسوک امک حسابینا یاراتدیغیمیز تمللری پوزوب، یئنیدن یاراتماق فیکری دۆزگون اولما بیلمز. بیز ذاتاً قرارا آلدیغیمیز ایملار قایدالارینی نئچه ایلسدن بیری گۆزدن کئچیرمک و قلم تجرؤبه لریمیزدن قایدالانماق، اؤنلاردا مؤعین تنظیمات تطبیق ائتمگی منطیقه اؤیغون گؤروروک.

وارلیق درگیسی بیر داها بعضی کلمه لرین یازیلیشی حاقیندا قلم تجرؤبه لرینه مالیک اولان بۆتون ضیالیلار اؤز تۆتور و اونلارین فیکرینی اؤیرنمگه چالیشیر و اونلاردان آشاغیداکی سؤزغولار جاواب وئرملکه بۇ آراشدیرمادا بیزه یاردیمچی اولماقلارینی ریجا ائدیر. نظرده تۆتولمالیدیر کی، هر کلمه بیر قرؤپو تمثیل ائدیر، مثلاً شؤهرت، صؤحبت، حؤرمه، توهمت کیمی کلمه لرین سسس قورولوشو عئیندیر، یاخود دا مؤباریزه، مؤصاحبه، مؤشاجیره کیمی کلمه لر باشقا بیر قرؤپون اؤرنگیدیر. نؤویشی صحیفه ده قشید اولونان سؤزغولار قارشى جاوابلارینیزی ان قیسا زاماندا وارلیق درگیسینین آدرسینه (تهران، خیابان فلسطین شمالی، شماره ۱۵) گؤندرگینیزی ریجا ائدیریک و بۇ آراشدیرما ایشینه قاتیلماغینیزدان دؤلای تشکورو موزو بیلدیریریک.

کریم مشروطه چى جنابلاری آیینما سؤزلرین اؤرینال ایملادا یازیلماغی نین طرفداریدیر. هابئله قۇجامان قلم صاحیبی اؤستاد بهزاد بهزادی اؤز شخصی یازی قایدالارینا اؤستونلوک وئریر و سؤن واختلاردا نشر ائتدیگی «آذری» ادلی دۆرلی ادبیات درگیسینده همین شخصی ایملار اؤسلوبونو تطبیق ائتمکده دوام ائدیر. اؤستاد بهزادی نین حیات بؤیو چالیشاراق خالقیمیزا و دیلیمیزه گؤستریدیگی خیدمت و اؤنون قیمتی اولچویه گلمز، آنچاق بیز اؤزوموزو بئله بیر تنقیدی ایرلی سؤرمکده حاقلی حساب ائدیریک کی، اؤستاد بهزادی اورتوقرافی سمنارینین آپاریجی هئئاتینین مؤثیر عۆضوو اولموشدور و آیینان قرارلار قؤل چکمیشدیر. اؤستاد بهزادی هابئله سمناردا قئید ائتدی کی: «من اؤز شخصی اؤسلوبوما هله ده اینانیرام، آنچاق نه قدر کی، باشقا بیر قرار آیینمایب، من بۇ سمنارین آلدیغی قرارلار سا یغیلی قالا جاغام». اؤسته لیک اؤستاد بهزادی نین شخصی یازی قایدالاری نئچه ایلین سیناغیندان نایلیتسیز کئچمیشدیر و شخصی (تک نفرلیک) یازی اؤسلوبو اولاراق قالماقدادیر. بئله اولدوغو حالدا، بیزیم آرزوموز اؤدور کی، ایملار بیرلیگینه ناییل اولماق اؤچون «آذری» نشریه سی ده «اورتوقرافیک» اؤسلوبدا ترتیب ائدیلین.

دوکتور حسینقلی سلیمی و اؤستاد احمد شایا دا هر زامان اورتوقرافی سمنارینا منفی مؤناسیبت بیلدیرمیشلر و اؤزلری نین شخصی ایملار اؤسلوبلارینی یازیلارینا تطبیق ائتمکده ابصرارلی اولموشلار.

اورتوقرافی سمنارینین آلدیغی قرارلار «تک نفرلیک» ایملار قیلووولاری دگیل، قلم صاحیبلری نین اکثریتی نین مؤوقعینسی تمثیل ائتمکده دیر و اؤز مشروعتینی ده ائله بۇزادان

يازى قايدالارى حاقىندا فيكىر يۇخلاما ورقەسى

تارىخ	تلفون	آدرس	سۆيى آدى
		چاليشما ساحەسى	تحصيل سويەسى
			ياراتدىغى اثرلر

آشاغىداكى كىلمە يازىلىشلارى نىن

ھانسىنى بېشىر سىنىز؟

☐ ئۆلكە	☐ تېرىزدەن
☐ دندىم كى...	☐ گەلمىشەم
☐ گۇمان	☐ گۈزەل
☐ بۈيۈك	☐ مۈشكۈل
☐ تۈرك	☐ مۆزد
☐ بە- بە	☐ انسان
☐ اۆزگىمى	☐ استقلال
☐ گرگىز	☐ معاصىر
☐ دۇغرو دىگىل.	☐ مۇحكىم
	☐ حۇرمەت
	☐ صۇحبت
	☐ شەھرت
	☐ ورزش
	☐ دانىشگاھ
	☐ ظارافات
	☐ اۋجوز
	☐ يىكى، يىتى
- تېرىزدەن
 گەلمىشەم
 گۈزەل
 مۈشكۈل
 مۆزد
 انسان
 استقلال
 معاصىر
 مۇحكىم
 حۇرمەت
 صۇحبت
 شەھرت
 ورزش
 دانىشگاھ
 ظارافات
 اۋجوز
 يىكى، يىتى

ۋارلىق درگىسى نىن ايندىكى ايملاسى

اۋخوناقلىدېر.

آز اۋخوناقلىدېر.

اۋخوناقسىز دېر.

ايملا قايدالارىمىزدا ھانسى دۆزلىشلىرى

تەكلىف اندردىنىز؟ فيكىرنىزى اطرافلى

شكىلدە آچىقلايىن.

اۋرتوقرافى سىمىنارى نىن آلدىغى قرارلار نىن آنا خطلىرى

دۆزگۈن يازى	يانلىش يازى
۱ گۈزلەيىرم، گۈرەجك، ايستەمىشم	گۈزلەيىرەم، گۈرەجەك، ايستەمىشم
۲ دلى، گلەك، وئىرمم	دەلى، گەلمەك، وئىرمەم
۳ گۈزل، چۆرك، دىرك، الجك	گۈزەل، چۆرەك، دىرەك، الجەك
۴ گۈزنىم، گلنىم	گۈزەنىم، گلەنىم
۵ تىرىزدنم، بۇ شەردنم	تىرىزدەنم، بۇ شەردەنم
۶ گۈرمەمىشم، گۈتۈرمەمىشم، گلەيدى	گۈزمەمىشم، گۈتۈرمەمىشم، گلەيدى
۷ يار بىزە قۇناق گلەجك.	يار بىزە قۇناق گلەجك.
۸ بىلەرک، گلەرک	بىلەرک، گلەرک
۹ ددەم، اۋنرگەم، وظىفەن	ددم، اۋنرگم، وظىفن
۱۰ اۋلكە	ۋلكە، ئۈلكە
۱۱ ائل، ائو، ائىمك	ئل، ئو، ئىمك
۱۲ ابىضاح، ايلان، ابكى	بىضاح، يلان، بكى
۱۳ گل چۆرك بى	گل چۆرك بى، گل چۆرك بى
۱۴ گىنجە، گىدر، دندىم	گىجە، گىدر، ددىم
۱۵ انرژى، الكترىك، المنت	انترژى، ائلكترىك، ائلمننت
۱۶ اتنىك، سىتامبر، اپىدىمى	ائتنىك، سىتامبر، اپىدىمى
۱۷ احسان، اعتمىماد، اعتمىيار	ائحسان، اعتمىماد، اعتمىيار
۱۸ سحر، علم، عشق	سحر، علم، عشق
۱۹ تسبىح، پشواز	تسبىح، پشواز
۲۰ مهربان، مەتر	مەربان، مەتر
۲۱ مئىل، قئىد، شى، نئى، يىكۈن	مىل، قىد، شى، نى، يىكۈن
۲۲ سالماق، سون، ساققال	سالماق، سون، ساققال
۲۳ ترلان، تۈيۈق، اۋتاق، تۈى	ترلان، تۈيۈق، اۋتاق، تۈى

دۆزگۈن يازى	يانلىش يازى
۲۴ ماھنى، ھىيوا، شىھ	ماھنى، ھىيوا، شىھ
۲۵ ايدىدە، گۆيرچىن، گۆي	ايدىدە، گۆيرچىن، گۆي
۲۶ دىيرمان، دىيىل، دىيشمىك	دىيرمان، دىيىل، دىيشمىك
۲۷ آيرى، آيلنچە	آيرى، آيلنچە
۲۸ گلەجگم، چۆرگىم، گۆينگىن، الجگىم	گلەجگىم، چۆرگىم، گۆينىيىن، الججىم
۲۹ گۆرۈندۈگۈ	گۆرۈندۈيۈ
۳۰ دىمۇكراسى، دۆكتۈر	دىمۇكراسى، دۆقتۈر
۳۱ غم، غۇصە، غرىب	غم، قۇصە، قرىب
۳۲ دۆولت، شۆوكت، دۆوران	دۆولت، شۆوكت، دۆوران
۳۳ چاققال، ائششك، دوققوز	چاققال، ائشك، دوققوز
۳۴ عمە، عطار، حىصە، حاقىندا	عممە، عططار، حىصصە، حاققىندا
۳۵ مثلاً، قىصدأ، سھوأ	مثلن، قىصدن، سھون
۳۶ دانىشگاھ، آگاھى	دانىشقاھ، آقاھى
۳۷ خىياوان، رىياضى، سىياست	خىياوان، رىياضى، سىياست
۳۸ ايسپورت، ايستالىن، ايستانسىا	ايسپورت، استالىن، استانسىا
۳۹ منشا، مبدأ، ملجا	منشە، مبدە، ملجە
۴۰ مؤمىن، رۇيا	مؤئمىن، رۇيا
۴۱ اينشا، ايملا، ايجرا	اينشە، ايملا، ايجرا
۴۲ جۆرات، ھىيات	جۆرەت، ھىيات
۴۳ مانو، شۆتون، رنوف	مانو، شۆتون، رنوف
۴۴ رىيس، جرايد، كاينيات	رئىس، جرائىد، كائىنات
۴۵ مؤلىف، مؤئىر، مؤئىس	مؤلف، مؤئىر، مؤئىس
۴۶ جۆزئأ، ايستىئانئأ	جۆزئە، ايستىئانئە
۴۷ صحىيە، سوئە، ادبىيات	صحىيە، سوئە، ادبىيات
۴۸ اينسانلار، گۆنشلر	اينسانلار، گۆنشلر

دۆزگۈن يازى		يانلىش يازى
۴۹	گۈزلىدىر، گلمىشىدىر	گۈزلىدىر، گلمىش دىر
۵۰	تانرى نىن آدىيلا	تانرى نىن آدىيلا
۵۱	تانرى يا يالوارماق	تانرىيا يالوارماق
۵۲	دئمه لى بىك	دئمه لى بىك
۵۳	يىرى يىر	يىرى يىر
۵۴	تقى يىف، تقى يىثوا	تقى يىف، تقى يىثوا
۵۵	عاراقچى نىن منده دىر.	عاراقچى نىن من ده دىر.
۵۶	حسن ده گلدى، من ده.	حسنده گلدى، منده.
۵۷	صنعتكار، كىتابخانا، محصولدار	صنعت كار، كىتابخانا، محصول دار
۵۸	شىكايتنامە، همصوحت	شىكايت نامە، هم صوحت
۵۹	آذربايجان شوناس	آذربايجان شوناس
۶۰	مۆشكول، مۆزد	مشكل، مزد
۶۱	اىستىقلال، اىنسان	استقلال، انسان
۶۲	مۆبارىزە، مۆعاصىر	مبارزه، معاصر
۶۳	ظالم، لازىم، ناظىر، شاھىد	ظالم، لازم، ناظر، شاهد
۶۴	صوحت، شوھرت، حوزمت	صوحت، شهرت، حرمت
۶۵	ورزىش، گرديش	ورزش، گردش
۶۶	زۆلف- پرىشان	زۆلفى- پرىشان، زۆلف پرىشان
۶۷	نالە- بۆلبول	نالە- بۆلبول، نالە بۆلبول
۶۸	آغ ساققال كىشى	آغ ساققال كىشى
۶۹	ككلىك اوتو، ايت بۇرنو	ككلىك اوتو، ايت بۇرنو
۷۰	آمبار، قابدا	انبار، قاعده
۷۱	طاماح	طاماه، تاماه
۷۲	ظارافات، صاباح	زارافات، ساباه
۷۳	طايفا، هامبال، فايدا	طائفه، حمال، فائده
۷۴	تۆرك، بۇيوك، بۇشقاب	ترك، بيوك، بشقاب

اولین نشست زبان‌های فرانسه به تاریخ چهارم اکتبر ۲۰۰۳ در پاریس برگزار شد. به همین مناسبت و قبل از افتتاح اولین نشست، بولتن خبری وزارت فرهنگ و ارتباطات^۱ در شماره ۱۰۹ خود طی مقاله‌ای تحت عنوان «حفظ زبان‌های فرانسه، حفظ تنوع فرهنگی» از زبان‌های فرانسه به عنوان ثروت ملی یاد کرده و نقش آن‌ها را در روند توسعه جوامع ستوده است. این مقاله از این نقطه نظر حائز اهمیت است که دیدگاه‌های دولت فرانسه را در خصوص زبان‌های محلی فرانسه منعکس می‌نماید. ترجمه مقاله ذیلاً تقدیم خوانندگان عزیز می‌گردد:

در فرانسه از زمان نظام سابق سوالات مربوط به زبان همواره یک امر مربوط به حاکمیت تلقی می‌شود. در سال ۱۵۳۹ بخشنامه موسوم به ویلر کوتر^۲ کاربرد زبان فرانسه را به جای زبان لاتین در محاکم و در پارلمان اجباری می‌کند (و نیز به جای زبان اکسیتان متداول در مناطق نفوذ). در سال ۱۶۳۵ ریشلیو فرهنگستان زبان فرانسه را بنیان‌گذاری کرده و از این زمان به بعد زبان واحد به منزله عامل وحدت سیاسی تلقی می‌شود.

حفظ زبان‌های فرانسه،

حفظ تنوع فرهنگی

مقاله مندرج در بولتن وزارت فرهنگ و ارتباطات فرانسه

شماره ۱۰۹، سپتامبر ۲۰۰۳

ترجمه

دوکتور محمدعلی کیانور

گرنویل، فرانسه

۱ - La lettre d'information, No. ۱۰۹, Sep. ۲۰۰۳

۲ - Villers Cotterêts

خود را آشکار می‌سازد. به طور مثال می‌توان از موفقیت‌های گروه هم‌اوازان کرس^۲، نتاثر اکسیتان و نتاثر برتوتون نام برد.

در تاریخ فرهنگی ما برای اولین بار است که پدیده چندزبانی به مثابه فرصتی برای توسعه فرهنگی جامعه ارزیابی می‌شود. از این دیدگاه است که تصمیم ژان ژاک الاگون^۳ در رابطه با تشکیل این همایش اهمیت پیدا می‌کند.

فرانسه جزو کشورهای اتحادیه اروپاست که میراث زبانی آن پر بار و متنوع می‌باشد. در کنار زبان فرانسه که ویژگی‌های آن از سال ۱۹۹۲ به طور رسمی در قانون اساسی قید شده است، زبان‌های رایج دیگر نیز در خلاقیت و شکوفایی فرهنگی کشورمان سهیم هستند. جایگاه زبان‌های محلی در فرهنگ، آموزش و رسانه‌های گروهی در متون قانونی متعدد به صراحت بیان شده است. در این راستا قانون مورخ چهارم اوت ۱۹۹۴ در رابطه با استفاده از زبان فرانسه تصریح می‌کند: «موارد پیش‌بینی شده در این قانون باید به دور از هرگونه تبعیض نسبت به قوانین و مقررات زبان‌های محلی به اجرا درآمده و متضمن تضعیف آن‌ها نباشد» (بند ۲۱). گسترش سازمان «مدیریت زبان فرانسه» به سازمانی فراگیرتر برای پوشش دادن به سایر زبان‌ها و تبدیل این نهاد از سال ۲۰۰۱ به نهاد «اداره کل زبان‌های فرانسه» موید

انقلاب کبیر فرانسه (۱۷۸۹) وحدت ملی را مرکز ثقل ارزش‌های خود قرار داده و حرکت یگانه‌سازی زبان را دنبال می‌کند. با اجباری شدن مدرسه در جمهوری سوم، فرایند تضعیف زبان‌های محلی آغاز می‌گردد.

امروزه که استفاده از زبان فرانسه در سراسر کشور فراگیر شده است، فقدان زبان‌های دیگر نوعی فقر فرهنگی محسوب می‌شود. گرچه معاشرت و تکلم به زبانی واحد توسط آحاد ملت فرانسه امری اجتناب ناپذیر است، لکن این ضرورت مشهود است که گروه‌هایی به زبان‌های دیگر تکلم کنند و به گویش‌هایی حیات ببخشند که امروزه ما وارث نتایج آن هستیم. در هر حال ارزش این میراث معنوی قابل ملاحظه است. زبان فرانسه از این نقطه نظر بیت‌المال عموم بوده و در غنای میراث فرهنگی بشریت نیز نقش بسزائی دارد.

حفظ چند زبانی

حرکت وزارت فرهنگ و ارتباطات و نهاد مدیریت زبان‌های فرانسه^۱ نشان دهنده آن است که تنوع زبانی به منزله تنوع فرهنگی بوده و حفظ آن اجتناب ناپذیر است. تنوع زبانی چه در داخل و چه در خارج از مرزهای ما منشأ خلاقیت است. آزادی بیانی که از این زبان‌ها در گستره فرهنگی، روشنفکری و عاطفی حاصل می‌شود، به تدریج ثمرات ارزشمند

۲ - Polyphonies Corses

۳ - Jean-Jacques Aillagon

۱ - Délégation générale à la langue française

عبارت است از شناسائی آرایش زبانی کشور فرانسه، الگوهای کاربردی این زبان‌ها (تنوع استفاده کننده‌ها، ارتباط بین زبان‌های مختلف و مسائل مربوط به انتقال دانش و غیره)، ارزیابی و داوری در مورد پروژه‌های تحقیقاتی برجسته، انتشار لیست سازمان‌های فعال در زمینه زبان‌های فرانسه، نشر کتاب‌هایی به منظور معرفی زبان‌های فرانسه با هدف شناساندن واقعیت این زبان‌های پربار و در عین حال گمنام به عموم.

ضروری است که توجه خاصی به کتابخانه زبان‌های فرانسه مبذول شده و به امر انتشارات در زبان‌های قومی کمک شود. این برنامه عبارت خواهد بود از اختصاص اعتبارات لازم جهت خرید کتب و نشریات قومی (با همکاری مرکز ملی کتاب) و حمایت از آن‌ها در قبال ناشران، تجدید چاپ و یا ترجمه آثار مهم و مورد نیاز بازار که در این خصوص امتیازات ویژه‌ای برای چاپ این آثار به ناشران پیشنهاد شده است.

همکاری‌های وزارت فرهنگ و ارتباطات در جهت شناخت بیشتر زبان‌های فرانسه و همیاری این وزارتخانه در امر توسعه خلاق آن‌ها نشانگر سعه صدر کشور است به نفع چند زبانی و تنوع فرهنگی.

اهمیتی است که دولت به جایگاه این زبان‌ها در زندگی فرهنگی جامعه قائل است.

وزارت فرهنگ و ارتباطات طی اقدامات موثر خود نظیر برپائی موزه میراث اقوام، کنسرت موسیقی، نشر کتاب، توجه به رشته تئاتر، آرشیو و موزه سینما از این زبان‌ها حمایت می‌نماید. در این زمینه اعتبارات تخصیصی به اداره کل زبان‌های فرانسه که مبلغ آن به طور غیر متمرکز بین اداره امور فرهنگی استان‌ها تقسیم می‌شود، اولویت‌های خاصی را دنبال می‌کند که از آن جمله است: کمک به نشر کتاب به زبان‌های قومی و یا در باره آن‌ها، حمایت از بخش‌هایی که نقش خلاق زبان در آن‌ها مشهودتر است، نمایش‌های زنده، ترانه‌سرایی، فعالیت‌های سمعی بصری و نهایتاً سوق دادن زبان‌های قومی به طرف مدرنیته با استفاده از تکنولوژی‌های جدید ارتباطی و به طور کلی آشکارسازی ماهیت تأثیر متقابل بین زبان‌های قومی و فرهنگ در یک جامعه متحرک.

تحقیق در زمینه نحوه استفاده از زبان‌ها

به موازات تشویقات اقتصادی که اداره زبان‌های فرانسه در قبال ابتکارات فعالین فرهنگی اعمال می‌کند، این نهاد فعالیت‌های نامرئی دیگری را نیز دنبال می‌کند که از آن جمله است نظارت بر نحوه استفاده از زبان‌ها که از سال ۱۹۹۹ شروع شده و هدف آن

روابط زبان‌های ایرانی میانه و ترکی

آ. دیل آچار

ترجمه: حمید دباغی

Orta İnanca-Türkce İlişkileri

A. Dilaçar

Turkish- Middle Iranian Linguistic Relations

TDAY-Belleten, Ankara

نیروی حلالگر جوامع و زبان‌های ترکی امر مبرهنی است. این کیفیت در تاریخ جوامعی که از قدیم الایام در پیرامون طبقات زیرین و کنارین جامعه ترک زندگی کرده‌اند، بیشتر به چشم می‌خورد. حلالگری فقط از طریق هجوم و جنگ نبوده، و می‌تواند از طریق فشار زائیده از روابط فرهنگی و یا برتریت به لحاظ شماره افراد نیز ظاهر شود. ما هر دو نوع را در تاریخ زبان ترکی مشاهده می‌کنیم. در حول و حوش حلالگری البته مبادله واژگانی نیز جای دارد. از دیرزمان دروازه‌های زبان ترکی به روی مبادله واژگانی ناشی از شرائطی مانند همسایگی، همدینی و روابط تجاری باز بوده است. هنگامی که از مبادله کلمات سخن می‌رود، بیشک مبادله کلمه به تنهایی سراد نبوده، پساوندهای ساختاری نیز مطمح نظراند.

اگر صرف نظر از منطقه‌ای که از دریای آدریاتیک تا کوه‌های آرال و شمال دریای سیاه گسترده شده است- و در این میان «ساموئید»ها - محدود به آسیای میانه شویم، در جامعه ترک و در میان لایه‌های زیرین و کنارین همراه با آن، هر نوع حلالگری و مبادله واژگانی را مشاهده خواهیم کرد. به جا خواهد بود که به این رویدادها که بین زبان ترکی و دیگر زبان‌های آسیای میانه، تا قبل از تحدید با جامعه ایرانی رخ داده است اشاره‌ای شود.

به عنوان نمونه پیش از آن که در سده هجدهم، زبان‌های سیبری که در حوزه رود یتنی سئی (به جز زبان «اوستیایک») بدان‌ها تکلم می‌شود، از طرف زبان ترکی کاملاً تحلیل و محو شوند، از این زبان کلماتی به وام گرفته بودند. اکثریت این کلمات در حالی که هر کدام واژه‌های فرهنگی نیز به شمار می‌رود، اسامی سنگ‌های معدنی است. مثلاً کلمات بولات - bolat (فولاد)، کوموش - kümüş (نقره)، کورقوت - korgot (سرب)، آلتون - altun (طلا)، باقیر - bağır (مس) از ترکی وارد زبان‌های «آسانم، «کوت» و «آرین» شده‌اند. در جوار این کلمات، کلمات مربوط به کشاورزی و دامپروری نیز وجود دارند، مانند بوقدای - bugday (گندم)، آریش - arış (چاودار)، سولو - sulu (جو دوسر)، آریبا - arba (جو)، ایپتک - iptek (نان)، بورو - buru (گرگ)، بوغا - buğa (گار)، کوی - koy (گوساله)، شوت - şüt (شیر)، بالتو - balto (تبر) و تورا - tura (روستا).

در این میان می‌بایست اشاره شود که در شمال کشمیر، در محل تلاقی زبان‌های ترکی، «هند و اروپائی»، «چینی - تبتی»، حتی در زبان «بوروشاسکی» که با هیچ زبان دیگری قرابت ندارد و در زبان مجاور آن «خوار» که از گروه زبان‌های «دارو» می‌باشد نیز، کلمه تیمور - timur (آهن) به شکل «چومار» و «چومیر» حضور دارد.

کمی به سمت شرق، در ورود به ترکستان شرقی، به بعضی از زبان‌های خانواده هند و اروپائی که از قدیم در آنجا حضور داشته‌اند، بر می‌خوریم. یکی از این زبان‌ها زبانی است که آنرا «توخاری» (توخری) می‌نامیم. این زبان در فاصله سال‌های قرن دوم قبل از میلاد و دهم پس از میلاد در شمال رود تاریم، در نواحی قاراشار، قوچا (کوچه) و تورفان رایج بوده و یکی از لایه‌های زیرین زبان ترکی را تشکیل می‌دهد. ورود کلماتی از زبان توخاری به «ترکی اویغوری» مسلم شده است. بسیاری از این کلمات اصطلاحات دینی متکی به زبان «سانسکریت» هستند. مانند کلمات آسانکی - asanki (بیحد)، آویش - awiş (زیرین‌ترین طبقه جهنم)، چانتال - çantal (جلاد معمولی)، واچیر - waçir، وازیر - wazir، وازیر - wajir (رعد). در بین این کلمات کلمه بانیت - banit (در توخاری قوچا pañit، در سانسکریت phānitar، در زبان مردم به معنای شربت، شیر انگور بکار رفته است)، کلمه لسپ - lesp (در توخاری قوچا به معنی یکی از مایعات سه گانه بدن)، و شارمین - şarmin (در توخاری قوچا به معنی کاندید راهبگی) نیز منشاء توخاری دارند.

غیر از این موارد، بیشک رابطه زبانی بین توخاری - ترکی وجود دارد. جهت انتقال عموماً از سوی ترکی به توخاری بوده است. همانطور که می‌دانیم، زبان توخاری دو شاخه دارد: «توخاری آ» یا «توخاری قاراشار - تورفان» و یا «توخاری شرقی» و دیگری «توخاری ب» یا «توخاری غربی» و یا «توخاری قوچا (کوچه)». در هر دوی این شاخه‌ها به کلمه‌ای به شکل کون - kun، کوم - kum (آفتاب و روشنی) بر می‌خوریم. در خانواده زبان‌های هند و اروپائی کلمه خورشید دارای اشکال هل - hel، سول - sol، هور - hur، سور - sur، سوو - suv بوده که از ریشه کاملاً متفاوت سائوئل - sāüel مشتق شده‌اند. به نظر می‌رسد که کلمه کوم - kum از یک منشاء دیگر نشأت گرفته باشد. در واقع امروزه نیز در ترکستان شرقی این معنا توسط کلمه کون - kun ادا می‌شود.

دومین شباهت بین توخاری و ترکی خود را در کلمه ساکو-*šaku* نشان می‌دهد که به معنی گیسو و موی سر بوده است. در زبان مادر هند و اروپائی تقریباً ۹ ریشه برای مفهوم گیسو- مو- زلف موجود است که قالب هیچ‌کدام به شکل ساک-*šak* نیست. در این مورد نیز با یکی از قدیمی‌ترین عناصر زبان ترکی یعنی کلمات ساج-*sac* و ساکال-*sakal* مواجه می‌شویم.

سومین نقطه‌ای که می‌خواهم بدان اشاره کنم، شباهت‌هایی است که بین ترکی و توخاری در بعضی از اعداد ترتیبی دیده می‌شود. در توخاری پسوند اینجی-*ñci* و در ترکی اینجی-*inci* اینج-*inc* تنها با یک شرط که در توخاری این پسوند منحصرأ در مضارب عدد ده مشاهده می‌شود. مثلاً در کلمات تاریاکینجی-*taryākiñci* ستواراکینجی-*štwarākiñci* ساکسکینجی-*sakskiñci*، به ترتیب به معنی سی‌امین، چهل‌مین و شصتمین.

در تورفان که یکی از سرزمین‌های باستانی ترکی و توخاری است، به لهجه‌ای از «ایرانی میانه» برمی‌خوریم که پهلوی تورفان-*Turfan Pahlawīk* نامیده می‌شود. کمی به جنوب غربی، به سمت غرب به ترتیب با لهجه‌های «ساکا»، «سوغداک» و «خوارزمی» روبرو می‌شویم. در غرب باز هم به سمت جنوب با «پارتی» و «پهلوی» مواجه می‌شویم. بیشترین تأثیر پهلوی تورفان را در زبان ترکی در متون مانوی ترکی مربوط به قرون ۷ تا ۹ مشاهده می‌کنیم. عموماً کلماتی که از این زبان به ترکی وارد شده‌اند، ارتباطی با سانسکریت نداشته همه منشاء ایرانی دارند - البته با صرف‌نظر کردن از کلماتی که منشاء یونانی دارند مانند اوانگلیوم-*evanġlium* (در پهلوی تورفان اوانگلیون-*evangelyon*، در یونانی اوانگلیون-*evangelion*)، در پهلوی تورفان ییشو-*yišū* (یئ‌اسوس - در یونانی *īesus*) و نوم-*nom* (نوموس - در یونانی *nomos*).

در این بخش کلمات وارده به زبان ترکی را نخواهم شمرد، فقط بدین اشاره اکتفا می‌کنم که کلمه کاموگ-*kamuğ* (در پهلوی تورفان کاماغ-*kamağ*، هاماق-*hamag*) در این دوره از کلمه پهلوی (فارسی میانه) هاماک-*hamāk* گرفته شده و استعمال آن به معنای «همه»، «سراسر» در ترکی آغاز شده است. نکات دیگری نیز وجود دارند که می‌خواهم روشن نمایم. نخست در متون ترکی مانوی بعضی از اصطلاحات و فرمول‌های دینی فقط با شکل ایرانی آن‌ها به کار رفته‌اند، مثلاً نیگوشاک-*nigošak* (شاگرد، شنونده) و ماناستار هیرزا-*manastar ħirza* (به معنی گناهانمان را ببخشای). دوم این که برخی از اصطلاحات در بعضی موارد به شکل ایرانی و در جاهای دیگر با معادل ترکی تعویض شده‌اند، مثلاً کلمه ایرانی آنوشاک-*anošag* (ابدی) به شکل ترکی بنگو-*bengü*، کلمه ایرانی خوآستو-*ĥuastu* (اعتراف) در اثری به نام خواستوآنیفت-*ĥuastuanift* (در پهلوی غربی خوستوک-*ĥustūk*، در فارسی جدید خوست-*ĥust*) با معادل ترکی آن بیلینمک-*bilinmek*. سومین نکته کاربرد بسیاری از اصطلاحات پس از ترجمه آن‌ها از ایرانی به ترکی است. مثلاً کلمه تنگری ییری-*tengri yiri* (مکان خدا، آسمان خدا، بهشت)، یاولاک ییر-*yavlak yir* (جهنم، جای بد)، و یا کلمه ییر تنگری یوق-*yir tengri yok* (جایی که خداوند در آن نیست) و یا کلمه تامو-*tamu*. در متون ترکی مانوی علاوه بر این کلمه وهیستو-*whištu* نیز به کار رفته است.

چهارمین نکته تلاشی است که ترکان مانوی برای استفاده از حداکثر کلمات ترکی به کار برده‌اند. مثلا در عبارت اۆکونورمن، یازوقدا بوشونو اۆتونورمن-

Ökünürmen, yazukda boşunu ötünürmen

(پشیمان شده، خود را از گناهان پاک کرده، دعا می‌نمایم) حتی یک کلمه با منشاء خارجی وجود ندارد. و از مفاهیم تجریدی، ترکان مانوی برای کلمه «روح»: اوزوت-üzüt، «بنیان»: تۆز-töz، «تن»: ات اۆز-et'öz، «راهب»: اوزون تونلوغ-uzun tonluğ را به کار برده‌اند. مفهوم «گناه» را با رها کردن کلمه ایرانی ویناس vinās-e (در فارسی جدید: گناه) با کلمه ترکی یازوک-yazuk ادا کرده‌اند. به «روزه» باچاق-baçak گفته‌اند. «عشق روحانی» را از عشق جسمانی و مادی تفکیک نموده و آنرا ائمرن-emren نامیده‌اند. کلمه نوم-nom را محدود به عرصه مذهبی کرده، «رسوم ملی» را از آن جدا و کلمه تۆرو-törü را در این مفهوم حفظ نموده‌اند. مفهوم «خدا» نیز مشمول همین قاعده شده و همراه با یزد-yazd، هرمز-hormuzta و بورخان-burhan اسم ترکی تنگری-tengri محافظه شده‌است. به «واعظ» تنگری نومچی-tengri nomçi گفته شده و حتی در کلمه ایشو یزد-işu yazd (در پهلوی تورفان ییشویزد-yişu yazd) به معنی عیسی، به جای کلمه یزد-yazd کلمه تنگری-tengri را استعمال کرده‌اند.

در جنوب رود تاریم در جنوب غربی تورفان-قوچا-قاراشار، در ناحیه وسیعی از مارال باش تا خوتان و از آنجا تا شهر تو ان هوآنگ tuenhuang در شرق، شاخه‌های زبان ساکا از زبان‌های ایرانی میانه، یک لهجه در تو ان هوآنگ، خوتان و لهجه دوم دیگری در مارال باش، از یک قرن پیش از میلاد تا قرن دهم پس از آن به کار می‌رفته است. تقریباً تمام کلمات وارده از این زبان به ترکی مثل کلمه شازان-şazan به معنی آموزش، تعلیم (در ساکا śśāśana) مانند کلمات گرفته شده از زبان توخاری، از زبان سانسکریت اخذ شده بودند. در این بخش نیز به اشاره به کلمه‌ای که در ترکی عمومی استفاده می‌شود، بسنده خواهیم کرد، یعنی کلمه دون-don، تون-ton که بررسی‌های زیادی در مورد آن به عمل آمده است. این کلمه که به معنی پوشاک و البسه است، از کلمه ثانونا-thauna (در زبان ساکا به معنی پارچه، لباس) وارد زبان ترکی شده است. معنی اصلی آن پارچه است و اشکال >thapana>thauna tafana (در فارسی تفتان) را می‌توان پشت به پشت دنبال نمود.

در غرب ایرانی میانه ساکا، ایرانی میانه سفدی و یا سوغدی یک را می‌یابیم. سوغدیانای قدیم (سغدیانا- منطقه سمرقند-بخارا) یکی از مراکز پر قدرت بودیزم بوده است. سوغداک‌ها در پذیرش این دین از سوی ترک‌های اویغوری و نیز در تشکل الفبای اویغوری رل بسیار مهمی داشته‌اند. ریشه شناسی اسم بخارا-buhara یعنی کلمه‌ای که وابسته به کلمه سانسکریت ویهارا-vihāra بوده و به معنی صومعه بودایی می‌باشد، نیز موید این مطلب است. وینخار-wiḥar, wirḥar (در سغدی بارهار- bārḥār) اسم جنس بوده و از طریق سوغداکی وارد زبان ترکی شده و به معنای صومعه به کار رفته است. همانند ورود کلمات و اصطلاحات دینی مسیحی، مانوی و بودایی به زبان ترکی اویغوری از طریق زبان سوغداکی، برخی از اسامی جنس که در ترکی عمومی نیز به کار می‌روند، باز از همین طریق وارد این زبان شده‌اند. مثلا کلمه کنت-kent به معنی شهر (در سغدی kanth)، شامان-şaman به

معنی شخص روحانی - دینی (در سغدی *šaman*؛ از واژه سانسکریت *sārmana* - راهب)، کلمات *šaman*، *šammaññe* به همان معنی در توخاری نیز معمول بوده‌اند، کلمه تامو-*tamu* به معنی جهنم (در سغدی *tamu*)، بورچ-*borç* (در سغدی *porç* - پورچ)، شکل قدیمی کلمه کاغذ: کگده-*kegde* کاغدا-*kagda* (در سغدی *kağdi*-کاغدی) به مفهوم برگ کاغذ از زبان سوغداکی اخذ شده‌اند. کلمه آجون-*acun* که امروزه آنرا به معنای کائنات به کار می‌بریم (در اویغوری آژون-*ajun*، آژون-*azun*)، در سوغداکی (آژون-*āžun*) به معنی کائنات نبوده، بلکه به مفهوم حیات و موجودیت است. در این مورد مواجهه با یک تغییر معنی هستیم. (در سوغداکی به کائنات آواجامرد-*avčamerd* گفته می‌شده است). یکی دیگر از کلمات اخذ شده از سوغداکی کلمه خاتون-*hātūn* می‌باشد. فرم این کلمه در سوغداکی خواتن-*hwatn* به معنی شهبانو بوده است. عنصر *-en*، *-un* پسوند تأنیت بوده و یکی از اشکال دگرگون شده پسوند *inana* در ایرانی باستان را نشان می‌دهد.

کمی در شمال ناحیه سوغداکی در منطقه خبوه، بین قرون ۱۳ و ۱۴ شاخه دیگری از ایرانی میانه رواج داشته است. این زبان که خوارزمی-*hvarasmī* نامیده می‌شود، همان گونه که می‌دانیم، با لهجه‌ای از زبان ترکی بنام خوارزمی که در همان منطقه و در همان قرون وجود داشته، متفاوت است. این زبان که در آغوش زبان‌های ترکی، فارسی-تاجیکی و عربی می‌زیسته، کلمات بسیاری از زبان ترکی اخذ کرده بود. از این کلمات فقط به یک کلمه و یک پسوند اشاره می‌کنم. این کلمه *šob* به معنی آب در زبان خوارزمی است که سعی گردیده از سوئی با کلمه سوب-*sub* ترکی که همان معنی را افاده می‌کند و از سوی دیگر با کلمه یاوویا-*ya uviya* در ایرانی باستان که به معنی کانال است، پیوند داده شود. به لحاظ کروئولوژی سمانتیک، شق اول محتملتر می‌نماید. پسوند ساختاری که می‌خواهم بدان اشاره کنم، پسوند چی-*çi* در زبان ترکی است که معنی شغل و وظیفه را می‌رساند. این پسوند را در ایرانی میانه خوارزمی به شکل *šī-čī* مشاهده می‌کنیم. مثلاً در خدمتکارچی و *rayīyīčī* به معنی مامور و *hvajčī* به معنی حاجی.

در حرکت از ایرانی میانه شرقی به ایرانی میانه غربی، ترکی را نخست با پارتی-*Parth* و سپس با پهلوی-*Pahlavik* همسایه می‌یابیم. برخی کلمات در دوره آرساکیدها از پارتی وارد ترکی شده‌اند. مثلاً کلمه آمواردیسین-*amvardisin* به معنی مجموعه (در پارتی *amvardišn*). *išn* در پهلوی غربی و *ift* در پهلوی شرقی، پساوندهای اسم ساز از فعل هستند. در عهد ساسانیان بین کلمات وارد شده از پهلوی به ترکی این کلمات موجودند: کلمه پریکن-*periken* (پری، در پهلوی *perik*)، نیو-*niw* (قهرمان، در پهلوی *nēv*)، کلمه بون-*bun* (اساس، بنیان، در پهلوی *bun*)، باغ-*bağ* (باغ، در پهلوی *bağ*)، کورکوم-*kürküm* (زعفران، در پهلوی *kurkum*). بعضی از این کلمات ایرانی در عهد اسلامی به صورت دست دوم از فارسی جدید با همان قالب و یا با شکلی دگرگون شده وارد ترکی شده‌اند. مثلاً کلمه باغ در همان قالب و *peri* به جای *periken* با شکل دگرگون شده.

هرچند تمام خزینه لغت متون پهلوی تثبیت نشده است، بخشی از این کلمات وارد زبان ارمنی شده و از آن طریق به زبان‌های دیگر نفوذ کرده‌است. مثلاً کلمه ساهمان-*sahman* پارتی به معنی حدود، مرز از طریق زبان ارمنی به شکل سایمان-*sayman* به ترکی آذری وارد شده است. در

جای‌جای ادبیات ترکی‌شناسی به ورود کلمه اؤرنک-örnek از پهلوی به طریق زبان ارمنی به زبان ترکی اشاره می‌شود. شکل ارمنی آن orinak وابسته به شکل پهلوی awōēnak است. پسوند ak-آک در پهلوی پسوند اسم ساز بوده و در کلمات شیشک-şişak (شیشه) و تاهتاک-tahtak (تخته) نیز دیده می‌شود. örnek در عثمانی کریمه، örnək در ترکی آذری، ürnək در ترکی قازان از اشکال این کلمه در زبان ترکی که به معنای «مثال، شکل، قالب، طرح، مدل، فرم، نمونه، مقیاس» است، می‌باشند. کلمه awōēn که ریشه کلمه awōēnak در پهلوی است، وابسته به کلمه awidayana در زبان اوستا است و ریشه کلمه اخیر نیز یعنی dāy (مانند فعل didan در فارسی جدید) به معنی دیدن و مشاهده کردن است. از همان فعل توسط -a- کلمه ađen در پهلوی، ādīn āyīn، در فارسی جدید (و āyīna - آیین) به معنی رسم، آیین، نظام، زینت ایجاد شده است. در مقابل در لهجه‌های ترکی کلمه اولهو-ülhü (در ترکی تله اوت، آلتای)، اولگو-ülgü (در ترکی ساقای، قویبال، شور، آذری)، و اولگو-ölgü (در ترکی عثمانی، جغتایی، اویغوری) به معنی «مقیاس، اندازه، نمونه، مثال، عرف، اعتقاد، قاعده» وجود دارد.

وامبری در لغت اتیمولوژیک خود به سال ۱۸۷۸ در صدد برآمده بود که örnek را با کلمه körnek در زبان جغتایی یکی کرده و به ریشه körmek (دیدن) ارجاع دهد. در لهجه‌های قیپچاق ترکی مثلاً قاراقالپاق، کلمه‌ای به شکل körmek به معنی «مثال، مدل، نمونه» وجود دارد. در همان زبان کلمه körnekli به معنی «پیشرو، برجسته» است. معادل körnekli قاراقالپاق در قیرقیزی körnekti. در قازاقی körmük در ترکی قازان körnekti. در اوزبکی kürimli و در ترکمنی görüklü است. در ترکی خاککاس نیز به کلمات körim به معنی «نمونه» و közidim به معنی «مثال» برمی‌خوریم. بدین ترتیب در لهجه‌های شمال فقط با کلمه közidim به معنی «مثال» مواجه می‌شویم. اما در لهجه‌های جنوب یعنی در شاخه‌های اوغوزی و آسیای میانه به کلمه‌ای که بر اساس این ریشه بوده و به معنای نمونه و مثال باشد، بر نمی‌خوریم. کلمه görmük در ترکمنی به طور ساده متناظر کلمه görünüş در ترکی ترکیه است. ترکی آذری هم کلمه اؤرنک-örnek را به کار می‌برد. ترکی ترکیه نیز البته همین‌طور. حال اگر اتیمولوژی کلمه örnek را نه با پهلوی، بلکه با ریشه kör-gör در ترکی پیوند دهیم، نخست باید ببینیم، این کلمه که محدود به لهجه‌های شمالی (غربی و شرقی) است، از لحاظ ساختاری و مفهومی در چه زمانی، به چه شکلی و تحت چه شرایطی وارد لهجه‌های جنوبی شده و سپس این‌که چرا در ترکی ترکیه «k» آغازین به «g» تبدیل نشده و اینکه تحت چه قواعدی و مطابق با کدام نمونه‌های متعدد دیگری، کاملاً حذف گردیده و پس از آن روشن کنیم که کلمات وابسته به örnek در قازاقی، عثمانی، کریمه و آذری چگونه ایجاد و در چه شکلی و به کدام طرق در این نواحی منتشر شده‌اند. در این بین لازم خواهد آمد که طبق الگوی örnek، körmek، körmek عدم تبدیل göre به معنی «طبق، مطابق» به öre و از همین مقوله عدم تبدیل görenek به örenek و باقی ماندنشان به شکل göre و görenek تبیین گردد.

محمد امين رسولزاده نين مجلس -

مبعوثان قونوشمالارى

پروفېسور - دۆكتور صباح الدين شيمشير

IQ كۆلتۆر - صنعت يايىنجىلىق،

اىستانبول ۲۰۰۳

كىتاب تائىتىمى

۲۸ ماى ۱۹۱۸ - جى ايلده تيفلىسده

آذربايجان مىثاق - مىلىسى نين اعلانى ايله

باشلايان جومهوريت ۲۷ نىسان ۱۹۲۰ - جى

ايلده كۆمونىستلرين آذربايجانى ايشغال

ائتمەسى ايله آرادان گئتميشدير.

آذربايجان جومهوريتى اعلان اولوندوغو

زامان، باكى شھرى ايشغال آلتىندا اولدوغونا

گۆره گنج شھرى ۱۵ ژوئيه ۱۹۱۸ - جى ايلده

باكى حۆكۆمتى نين مركزى اولموشدور. بۇ

دۆورده محمد امين رسولزاده آذربايجان

جومهوريتى نين ان اؤنملى مۆدافيعه چىسى

اولوب، هم مجلسده و هم اولكه نين

خاريجىينده اؤز فعاليتلرينه داوام ائتميشدير.

آذربايجان ايستىقلاليتى آرادان گئندن سونرا دا

رسولزاده ۳۵ ايلدن آرتىق تۆركيهده و باشقا

خاريجى اولكه لرده وار قۆوه سى ايله سؤن

نفسه كىمى آنا يۇردوموزون ايستىقلاليتى

اؤغروندا چالشميشدير. ۱۹۲۴ - جى ايلدن

آذربايجان مىلى مركزى ايله حركت ائتمگه

چالیشان بۇ تشكىلات اؤزون ايللر رسمى بير

هۆرئت تاپمادىغىنىدان، اؤ بۆتسؤن باشقا

اولكه لرده گىزلى فعالىته باشلاميشدير. داها

چؤخ گنج ياشلاريندان اؤز آنا يۇردو

آذربايجانين آزادلىق و ايستىقلاليتى اؤغروندا

مؤباريزه آپاران محمد امين رسولزاده، آغىر و

سيخىتتيلاردا عۆمۆر بۇيو بير چؤخ شئيدن آل

عزيز محسنى

فیکیرلریمیزدیر و بۇ ایش گرك بیر میل، عشق و آرزو ایله آلدە اندیلوسین... بیز روسیا حؤکومتی نین حقیقی دمؤکراسی آلینه کئچمهسی طرفدار ییق، چونکی قافقاز داغلاری نین شمالیندا تشکول ائدن ایستیداد و تجاؤزکار بیر حؤکومته بیز لاقشید قالا بیلیمیک. زور ایله قبول ائدیلن بیر ایشده سعادت و خوشبختلیک اولابیلیمز. چونکی سعادت و آزادلیق ایستیقلائیتن عیبارتدیر و بونون اوچون مؤستقیل آذربایجان تئمیل ائدن او اوج رنگلی بایراغی میلی شؤرا قالدیرمیش، تۆرك آزادلیغی، ایسلام مدنیستی و مؤعاصر آروپا قودرتینی تئمیل ائدن رنگلی بایراق داییمایم بیزیم باشلاریمیز اوستونده دالغاناجاقدیر. بیز دفعه قالدیریلیمیش بایراق بیز داها انتمهیه جکدیر. من بونا اینانیرام و منیم بۇ اینام و اعتیقادیم، میلتین قلیبنده دؤغموش اولان اؤمید گونشی پارلایاجاقدیر. بۇ گونش هئچ زامان سؤنمهیه جکدیر... من اینسانلیغین و یجدانینا اینانیرام.

«... بیزیم زاقافقازیا قؤوملری رۇحوندا هر زامان آزادلیق و ایستیقلال فیکری حاکیم اولموشدور. آزادلیق نؤمایندهسی اولان پرومته قافقاز داغلاریندا زنجیره باغلانمیشدی و او

چکیب، آما آذربایجانین آزادلیق و ایستیقلالیتی بولوندان هئچ زامان گئری چکلمه میشدیر. ۲۷ نیسان ۱۹۲۰- جی ایلسده آرادان آپاریلان آذربایجانین ایستیقلالیت و آزادلیغی، رسولزاده نین و اوندان سؤنرا گلن زحمتکش و وطن پرور اینسانلارین سؤندۆرمه دیگی ایستیقلال مشعلی، بۇ قارا، آغیر و دؤزۆلمز ایللرده بیر ایدنال اولاراق آذربایجان خالق نین اۆرکلری نین درینلیگینه ۷۰ ایل یاشامیش و بۇ گون اوزونؤ پارلاق و سؤنمه یین بیر حقیقت کیمی گؤستمکده دیر.

بۇ کیتابدا رسولزاده نین آذربایجان مبعوثان مجلسینده ۱۴۵ چیخیش و نطقلریندن سؤز گئدیر و بیز بورادا نؤمونه اوچون اونون بۇ مجلسده دانیشدیغی درین معنالی و تأثیراندىجی نطقلریندن اؤرنکلر و ثرمکله بۇ فایدالی و قیمتلی کیتابی تانیتماغا چالیشاچاغیق. ۱۹۱۸- جی ایلمن آرالیق ۱ آیی نین ۷-

سینده رسولزاده مجلس- مبعوثان وکیللری مۆقابیلینده بۇ سؤزلره چیخیش ائدیر: «جنابلار! روسیادا مشیدانا گلن بؤسؤک اینقیلاب دیگر حقیقتلر آراسیندا اورتایا چیخیمیشدیر. بۇ حقیقت میلتلرین آزادلیق و ایستیقلاللاری ایدى... بیلیر سینیز کی، بیرنجی، روسیا جاماعاتینا قارشى بیزیم هئچ بیر دؤشمیلیگیمیز و نیفرتیمیز یؤخدور... روسیا ایستیدادی آلتیندا اینله یین روسیا میلتلری تاپدالایان و حاققارینی و ثرمه یین رسمی روسیادیر، هر بیر میلت مؤستقیل و آزاد اولمالسی و آزاد اولدوقدان سؤنرا دیگر میلتلرله قلبی ایسته دیگی کیمی ایتیفاق و دوستلوق موعاهیده نامه سینی ایمضا ائتمگه حاققیدیر. بؤتون دؤنیا میلتلری نین جمعیت- اقوام گئیرمه سی بیزیم آن اونملی

۲- پرومته: قدیم یونان اساطیرینده اؤدو آلاله لاردان اوغورلایب یئر اوزونه گئیریر. زئوسون (زئوس: قدیم یونان اساطیرینده اولو تانری، آلاله لارین و اینسانلارین حؤکمداری) امری ایله قافقاز داغلاریندا زنجیرلنیش و دؤزۆلمز عذابلارا محکوم اولموش، پرومته اوزون اذیت و عذاب چکندن سؤنرا آزاد ائدیلمیشدیر. بیز چؤخ روایتلره گؤره او قافقاز داغلاریندا دوستاق اولموشدور. پرومته نین سیماسی ادبیات و اینجه صنعتده، قوته، بایرون، بتهوون و بؤ کیمی صنعتکارلارین یارادیجیلیغیندا عکسینی تاپمیشدیر.

يۇخارىدا سۆيلىدىگىم كىمى، بۇ كىتابدا
 اذربايجان خالقى نىن بۇيۇك سياستچى،
 خطيب، وطن پرور، مىلت سئور و حقيقى
 نۇمايندهسى اولان محمد امين رسولزاده ۱۴۵
 دفعه مبعوثان مجلسينده اؤز دۇغما خالقى نىن
 آزادلىق و ايستيقلايتى اؤغروندا درين معنالى
 نىطقلر سۆيلىمىش و بۇ يولدا سۇن نفسينه
 كىمى اولكە نىن داخيلينده و هابئله خاريجى
 مملكتلرده اؤز عقيدە و اينامى اؤغروندا
 يۇرولمادان چالشمىشدير. بۇ قيمتلى و ذبىرلى
 كىتابين اؤخوماسىنى بۆتون وطنداشلار تۇوصيه
 اندىريك.

يا على

مىن بئش يۇز اللى بئش حكمتلى سۇز
 على پۇلاد
 ايستانبول ۲۰۰۳

Bin beş yüz elli beş
 hikmetli söz

YAŞAMI, FELSEFESİ, ÖZDEYİŞLERİ

ALİ POLAT

على پۇلاد، كىتابىنا يازدىغى اۇن سۇزده
 بئله ايفاده-ى- كلام اندىر: «حضرت محمد

دايىما زنجيرلىرىنى قىرماق فيكرينده ايدى.
 پرۇمته نىن رۇحو قافقازىن بۆتون مىلتلرينده
 واردىر. قافقاز مىلتلىرى نىن مۇستقىل و برابر
 ياشامالارى بىر رۇيا و خيال دگىلدير...».

محمد امين رسولزاده سۇزۇنه بئله داوام
 اندىر: «... جنابلارا من بۇرايا قدر سيزه اؤميد
 سۇزلىرىمى سۆيلىدوم. بۇنا اينانيرام، وظيفه مى
 تام اولاراق يئرينه يئتيرمىشم. زامان چۇخ
 آغىردىر، ايركيدە اولان بۇيۇك چتئىلكلىرى و
 مانيعه لرى نظرده تۇتمالى يىق. دۇمانلى يۇللارى
 كئچمك و سرمزىل - مقصدە چاتماق اۆچۇن
 سيز حۇرمتلى و كىللىر بىر چۇخ فداكارلىقلار
 ائتمه لى، نۇنمايندهسى اولدوغونوز مىلكته صبر و
 متانت گۇسترمك ايله بىر اؤرنك اولماليسىنيز.
 سىزىن كۇمك و ياردىمىنىزلا بۇ گۇن بۇ
 مجلسى وۇجوده گتىردىك...».

رسولزاده، بۇ ايكى ايلين عرضينده ۱۴۵
 دفعه چيخيش ائتدى و بۆتون نىطق و
 چيخيشلاريندا اؤز خالقى نىن آزادلىق و
 ايستيقلايتى اؤغروندا مۇختلىف سياسى،
 ايقتىصادى، ايجتيماعى، مدنى و ... مسأله لر
 باره ده درين، معنالى و مۇحتوالى سۇزلر
 سۆيلىدى. اۇنون سۇن چيخيشى ۱۹۲۰- جى
 ايل نىسان آيى نىن ۲۷- سینه تصادۇف اندىر و
 بۇ سۇن چيخيشيندا اۇ، اۆزۇنۇ مىلكت
 نۇماينده لرينه تۇتوب بئله باشلاير: «جنابلارا
 چيخاردىغىنىز قرار باره ده گرک مىلتى خبرسىز
 قۇيماياق. اؤلكه مجلسى نىن قاپيلارنى گرک
 بۆتون وطنداشلاريمىز اۆچۇن آچىق قۇياق و
 هر كس نه جۇر بىر تهلۇكه لى وضعيت ايجينده
 اولدوغوموزو و نه كىمى قرار قبول
 ائتدىگىمىزى بىلسين و بۇنا گۇره ده تكليف
 ائدىرم كى، مجلسىمىزىن قاپيلارنى مىلتين
 اۆزۇنه باغلاماياق و مىلتى خبردار ائتمه دن اول
 هئچ بىر قرار قبول ائتمه يك...».

ايكى شىين جاوابى اولچوله بيلمز: عفو و عدالت؛ آن گوزل ياخشىلىق باغىشلاماقدان عىبارتدير؛ عفو اتمك بويوكلوگون علامتيدير؛ گوناھسىز كىشى جورأتلى اولار؛ گوناھسىز اينسان جسارتلى و گوناھكار هميشه قورخاقدير؛ آن تمىز مال، حلال يولدان قازانىلان مالدير؛ صولحدن داھا گوزل بىر عاقىبت يۇخدور؛ آن اىيرنج عاقىبت اينسانين اوز يولونو ايتيرمه سيدير؛ غفلته دوشن بىلگىسىز قالار؛ آن ضررلى دوشمن دىقتىسىزلىكدير؛ كوز اولماق بصيرتسىز اولماقدان داھا ياخشىدير؛ لايىق اولمايان اينسانا عىزت و ئرن آلچالير؛ فوزرستلر يىل كىمى كىچىر؛ آن بويوك كدر فوزرستى الدن و ئرمكدير؛ حلدن آرتىق شۇخلوق بويوكلوگه ضربه ووزار؛ حلدن آرتىق شۇخلوق دوشمنلىگه يول آچار؛ مزاح ايرىلغا سبب اولار و دوشمنچىلىك تۇردر؛ ايفتىرا ايمانسىز اينسانلارين خىصلىتيدير؛ ايفتىرا باغىشلانمايان بىر گوناھدير؛ اسلامدان داھا بىر گوزلو سىغىنچاق يۇخدور؛ دوغورلوق (صحت-عمل) اينسانين دىرگى و ايمانين داياغيدير؛ ايمان سۇنمه يىن بىر مشعلدير؛ قورتولوش ايماننا باغلىيدير؛ ايمانى اولمايان شىخصه اعتمىماد اتمك اولماز؛ ايمانين اساسى گوزل اخلاق و دوغورلوقدور؛ آن بويوك گوناھ كىبردير؛ كىبرىلى اينسانين دوستو اولماز...

كىتابين آرخا قابىغىنى اوڤرتن صحيفه ده، على پۇلاد اوز ترجۇمى-ى حالينى قىسا صورتده يازيدير؛ او، ۱۹۴۴-جۇ ايلده تىرىزده آنادان اولوب، ارزرومدا بويۇب و او تاي-بۇ تاي آذربايجاندا داغىلمىش و اھابزاده عاييله سيندندىر. او، ايكي ياشيندا آتاسىنى آلدن و ئىر و لاپ كىچىك ياشلاريندان آتاسىندان و عاييله بويۇكلرىندان دىنى و ايجتىماعى تريبه آلمىشدير. على پۇلاد آتاسى نىن و فاتىندان

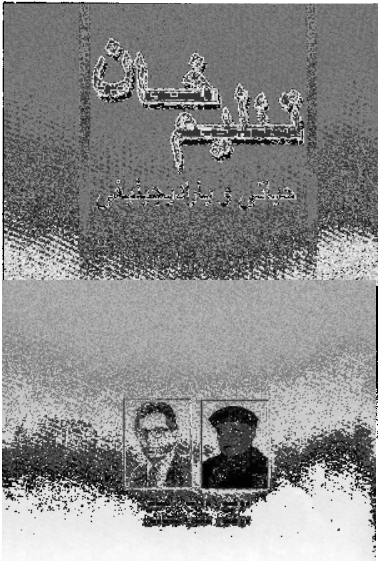
(ص)- يىن يايديغى اسلاميت ايندىيه كىمى آلاھ طرفىندان نازىل اولان دىنلرى تاماملان سۇن اىلاھى دىندىر». سۇنرا بۇ كىتاب باره ده دئير: «بۇ كىتابدا، حضرت على (ع)-نىن حكمت-آمىز سۇزلرى دىقنله سىچىلمىش و بۇ سۇزلر مۇختلىف مۇوضوعلاردا، هىچ زامان معناسىنى و گوزللىگىنى الدن و ئرمه يىن عىرفانى و حكمت-آمىز سۇزلردىر». سۇنرا مۇلىف بىله داوام اندىر: «هىچ بىر دىنى اىختىفلارى نظرده تۇتماياراق، بۇتون اينسانلىغا خىطاب ائىن بۇ آنلاملى، درىن معالى و آخىجى سۇزلر، هر بىر اينسانين درس آلاچاغى حكمتلرله دولودور... حضرت على (ع)-نىن قهرمانلىقلارى حاقىندا يۇزلرجه كىتاب يازىلمىش و يىسنه ده يازىلماقدادىر. بىزىم بۇ كىتابداكى هدىمىز حضرت على نىن طرفىندان قالان معالى، فايدالى و اونملى سۇزلرى اوخوجولارلا تقدىم اتمكدن عىبارتدير».

كىتابدا حضرت على نىن قىسا و حكمت-آمىز سۇزلرىندان باشقا، حضرتين آنادان اولما گونوندىن، شهادتىنه قدر باش و ئرن حادىشه لردن، هابىئله اهل- بىت- عىصمت و طهارتىن باشىنا گلن موصىبتلردن سۇز گئدىر. بۇ كىتاب، عدالت، اخلاق، اعتمىماد، خوشبختلىك، باغىشلاماق، دوستلوق، ياخشىلىق، علمى سىناقلارا ياردىم، اعتىقاد، جسارت، شۇجاعت، غنىرت، لياقت و گۇلراؤزلۇك و بۇ كىمى سۇزلردن درس آلىپ، بۇنلارى اوز ياشايشلاريندا حياتا كىچىرماك اوغروندا يورولمادان چالیشان اينسانلارلا تقدىم اولونويدور.

اۇرنىك اولاراق بۇ قىسا، فايدالى و حكمت-آمىز سۇزلردن بىر نىچەسى ذىكر اولونور:

تتلیم خان (ه. ق. ۱۱۷۶-۱۲۴۶) و اونون
 علسگر، خسته قاسیم، عباس توفارقانلی
 روحلو، اوزل اوسلوبا مالیک اولان شعر
 مجموعه سی رحمتلیک دوکتور علی کمالی نین
 میثلسیز امگی نتیجه سینده ایشیغا چیخمیشدیر.
 کیتابین اینجه لهمه ایشلری رحمتلیک دوکتور
 زهتابی طرفیندن تطبیق اندیلمیش و نتیجه ایلدن
 سونرا «دوکتور زهتابی اثرلری نین نشر اتوی»
 طرفیندن چاپا حاضیرلانمیشدیر.

کیتاب تتلیم خانین اتلی، وطنی، حیاتی و
 یارادیجیلیغی باره ده معلومات و ثرندن سونرا

اسکی مدنیترلین تاریخیندن سوز آچیر و
 بوگونکو ایران تورباغیندا یاشایان طایفالارین
 کوکلری حاقیندا بعضی فیکیرلری ایرلی
 سوزور. کیتابین نؤویتی بؤلمه لرینده تتلیم خان
 ایله بعضی تۆرک ادبی شخصیتلر، او جومله دن
 فضولی، ختایی، ملا پناه واقیف و خسته قاسیم
 آراسیندا ایلیشکیلرله و داها سونرا تتلیم خانین
 تۆرک ادبیاتینا تأثیری ایله تانیش اولوروق. داها

سونرا، اوخوما، چالیشما و آراشدیرما ایشلری
 ایله یاناشی، حیاتی ن بۆتون اتنیش-
 یوخوشلارینا غالیب گلهرک آتاتۆرک
 اونیورسیتیه سینده یوکسک زیراعت
 مؤهندیسلیگی شهادتنامه سینی آلدی اتمیشدیر.
 او، ایندی تۆرکیه ایله آذربایجاندا اینشآت و
 تیجارت ساحه سینده چالیشیر. علی پولاد
 اتولیدیر و ایکی اوشاق صاحیبیدیر.

«یا علی» آدلانان بو کیتاب رۆقی
 بیچیمده گوؤل، قلاسه کاغیز اوزرینده چاپ
 اولونوب. کیتابین باشلانغیچیندا حضرت محمد
 (ص)-ین مکه دن مدینه یه هیجرت زامانی
 سیغیندیغی ماغارا، خئیبر قالاسی نین فتحی و
 حضرت علی (ع)-نین قالاین قاپیسینی
 قویاریب قالخان اتمه سی شکلی و ثریلمیشدیر.
 کیتابین سون صحیفه سینده مؤصو و رنگلی
 شکیلرله حضرت علی نین کوفه شهرینده
 خلافتی، کوفه مسجدی نین گیریش
 قایلاریندان بیر، نجف- اشرفه حضرت
 علی نین تۆربه سی و اونون خاریجی گورۆنۆشو
 و بیر چوخ رنگلی شکیلر، کربلا- موعلادا
 حضرت امام حسین و حضرت ابوالفضل
 العباسین تۆربه لری و ثریلمیشدیر.

کیتاب هر بیر نظر دن چوخ گوؤل
 شکیلده چاپ اولونوب و یاییلیدیر. بیز علی
 پولاد جنابلارینا اوزون عومور و اینسانی
 ایشلرینده ناییلتلر آرزولاییریق.

تتلیم خان، حیاتی و یارادیجیلیغی

دوکتور زهتابی اثرلری نین نشر اتوی

اختر نشریاتی، تبریز ۱۳۸۲، ۱۵۰۰ جیلد

۱۶۸ صحیفه، ۱۳۰۰ تۆمن

ساوه شهر ی نین مزلقان بؤلگه سی نین مره غنی
 کندینه منسوب اولان دویغولو عاشیق شاعیر

ادبیاتیمیزین پارلاق اولدوخلاری ایله تانیش اولماق اوچون بۇ کیتابین نه قدر یارارلی اولاجاغینا شوْیهه ائتمک اولماز. چالیشقان و یۇرولماز تدقیقاتچی عزیز محسنی جنابلارینا اؤغورلار دیله ییر، یئنی اثرلرینی صبیرسیزلیکله گؤزله ییریک. - ابراهیم رفرف

راهنمای تربیت گونه‌های حیوانات

دکتر حسن م. جعفرزاده

انتشارات پلک، ۵۰۰۰ جلد، ۱۰۰۰ تومان

کتاب «راهنمای تربیت گونه‌های حیوانات»، روانشناسی، هوش، هیپنوتیزم در حیوانات نوشته همکارمان در وارلیق آقای دکتر حسن م. جعفرزاده در ماه‌های اخیر از طرف

انتشارات پلک منتشر شده است. آقای دکتر ابراهیم مستجابی نایب رئیس جامعه دامپزشکان ایران برای این کتاب مقدمه نوشته و آقای نیما دست‌گشاده ویرایش آن را انجام داده است. این کتاب بر شش فصل مشتمل است که به

سؤنرا تئلیم خانین لیریکاسی حاقیندا بعضی مؤلاحیظه‌لر و تئلیم خان یارادیجیلیغی نین بدیعی خوصوصیتلری گؤز اؤنونه گتیریلیر و یئر- یئر تئلیم خانین شعرلریندن اؤرنکلر وئریلیر.

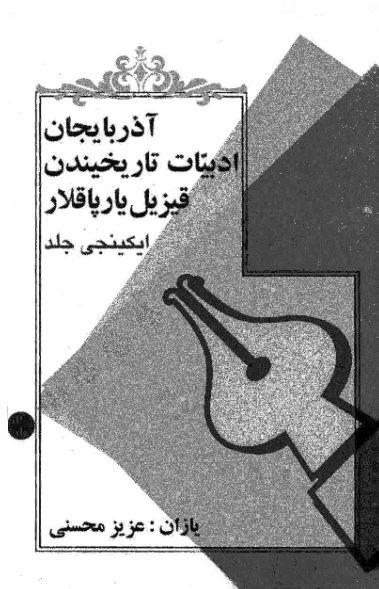
آذربایجان ادبیات تاریخیندن قیزیل

یارپاقلار، ایکینجی جیلد

عزیز محسنی

نشر نوید اسلام، قم ۱۳۸۲

۲۰۰۰ نؤسخه، ۱۳۸ صحیفه، ۱۰۰۰ تومن

بۇندان نئچه ایل اول بیرنجی جیلدی نین چاپینا شاهد اولدوغوموز بۇ دؤترلی کیتابین ایکینجی جیلدی سؤن هفته لرده چاپدان چیخمیشدیر. گؤزل ترتیبه مالیک اولان بۇ کیتاب عاریف اردبیلی، حاج سید عظیم شیروانی، آخوند مؤللا حسین دخیل مراغه‌ای، میرزه محمد تقی قمری دریندی، میرزه علی اکبر صابر، میرزه علی لعلی تبریزی و حبیب ساهیر حاقیندا دؤترلی معلومات و شعر نؤمونهلرینی احتیوا ائتمکده دیر.

اؤ، آذربایجان جۇمهوریتیینه کیریل الفباسی و ایرانداکی عرب الفباسی ایله یازیلان قاینقلاری چۇخلو حۇوصله ایله چئوریب، اثرینه کئچیرمیشدیر. اؤ، حۇوصله ایله ایران آذربایجانیندا چۇخلو شاعیرلر و یازیچیلارلا یاخیندان گۇروشموش و معلومات اله گتیرمیش و اثرلریندن اؤرنکلر آلمیش و نتیجهده بئله بیر دۇرو و آخجی دیل ایله یازیلان آکادمیک اثر یارادا بیلیمیشدیر.

اؤ، ایران تۆرکلری آراسیندا قاباریق - حالدا چۇخلوق تشکیل ائدن آذربایجان تۆرکلریندن علاوه قاشقای، تۆرکمن و خۇراسان تۆرکلری و هابئله قاراپایاق ائلی نین اثرلرینی و فولکلور نۇمونه لرینی اؤزلرین شیوه اؤزلیکلرینه صادیق قالاراق اؤز اثرینه کئچیرمیشدیر.

مؤکیفن تۇیلادینی فولکلور اؤرنکلری ده چۇخ دَیرلی و ماراقلی و دیقته لایقیدیر. مؤکیف بؤ اثری ایله ایران آذربایجان ادبیاتچیلاری نین ممنونیتینی قازانمیش و تۆرک دۇنیاسی ادبیاتی اؤچون لایقیلی بیر خیدمت ائتمیشدیر.

بۇنو دا دئمهللی بیک کی، بؤ اثرین یارانماسیندا ارزوم آتاتۆرک اونیورسیتیه سی نین دکانسی سایین پروفیسور دؤکتور سمیح بایراق چکن جنابلاری نین دا دَیرلی یاردیملاری اؤلموشدور.

بیز بؤ ایکی سایغیلی بیلیم آداملارینا بؤ اثرین یارانماسی اوغروندا چکدیکلری زحمتلره گۆره صمیمیتله تشکۆر ائدیر و اونلارا داها دا آرتیق نایبلیتلر آرزولایبیریک. هابئله اونیورسیتیه نین رکتورو سایین پروفیسور دؤکتور یاشار سؤدبیاض جنابلارینا دا بؤ اثرین یارانماسی اؤچون مۇناسیب شرایط یارادیب و حیمایت ائتدیگی اؤچون شوکرنانلاریمیزی بیلدیریریک.

- وارلیق درگیسی نین رداکیاسی

ترتیب به موضوع های زیر اختصاص یافته اند: روانشناسی حیوانات، هوش حیوانات، هیپنوتیزم حیوانات، مسائل عمومی تربیتی حیوانات. فصل پنجم به موضوع تربیت در انواع حیوانات اختصاص یافته است که در همین فصل به چگونگی تربیت اسب مسابقه مفصلاً پرداخته شده است. در فصل ششم کتاب به طور تفصیل به تربیت سگ و آموزش حرکات مختلف همراه با معرفی نژادهای سگ اشاره گردیده است. آقای دکتر مستجابی در قسمتی از مقدمه کتاب چنین اظهار نظر کرده اند: «مهم آن که جایگاه چنین کتابی حد اقل به زبان فارسی و به این شکل که مطالب در یک جا جمع شده باشد، در کشور ما خالی بود.»

- ابراهیم رفر

ایران تۆرکلری نین ادبیاتی حاقیندا دَیرلی بیر اثر

کئچن ایل ارزومدا آتاتۆرک اونیورسیتیه سی نین باسیم ائوی طرفیندن ۲۰۰۲- جی ایله آلتی جیلده چاپ اولان «ایران تۆرکلری نین ادبیاتی آتالورزیسی» ادلی دَیرلی بیر اثر البیمزه چاندی. اثرین مؤکیفی - دؤکتور علی قافقازیالی - بؤ اثری یاراتماقدا دؤرد ایلدن آرتیق زحمت چکمیشدیر و اثرین داها دا دؤلگون و فایدالی اولماسی و مؤختلیف قاینقلارا ال تاپماق اؤچون چۇخلو اؤلکه لره اؤ جۇمله دن آذربایجان جۇمهوریتیینه و ایران آذربایجانینا و آلمان، فرانسا، ایتالیا، یونان، گۆرجوستان، ارمنستان اؤلکه لرینه دفعه لرله سفر ائتمیش و ماتریال تۇپلامیش و اثرینی هر جهتن تکمیللشدیرمیشدیر.

هفته فرهنگی آذربایجان در تهران

مسعود فیوضات

هفته فرهنگی استان آذربایجان شرقی از روز یکشنبه پنجم بهمن ماه ۱۳۸۲ لغایت یازدهم بهمن ماه ۱۳۸۲ با همکاری مشترک فرهنگسرای بهمن و فعالین فرهنگی و هنری آذربایجانی مقیم تهران باشکوه تمام در محل آن فرهنگسرا برگزار گردیده و با استقبال شایان توجهی از سوی همزبانان مقیم تهران مواجه گردید. در عرض این یک هفته با حضور سفیران عرصه‌های فرهنگی، ادبی و هنری، بسیاری از مظاهر فرهنگ و هنر آذربایجان در حوزه‌های مختلف به نمایش درآمده و خاطره‌های شیرینی در اذهان عموم آذربایجانی‌های شرکت کننده نقش بست. هزاران نفر آذربایجانی از برنامه‌های مختلف جذاب این هفته فرهنگی استفاده کرده و با مشخصه‌های فرهنگی خویش بیش از پیش آشنا گردیدند.

برگزاری برنامه‌هایی از این دست گام بسیار مثبتی در راه حفظ و اشاعه فرهنگ‌های اصیل و ملی مردمان مسلمان ایرانی است. سال‌هاست که فعالین عرصه‌های فرهنگی و هنری اقوام مختلف ایران از ارگان‌های ذربیط خواستار فراهم ساختن امکانات و مساعدت برای حمایت و تبلیغ عناصر فرهنگی و هنری خود می‌باشند. امکاناتی که متأسفانه تنها در راه حفظ و تبلیغ یک بعدی و منحصرانه فرهنگ بخشی از ایرانیان صرف می‌گردد. لذا این برنامه‌ها فرصت بسیار مناسبی است برای شناساندن، رشد و بالندگی، تقویت و حمایت از ادامه حیات فرهنگی، ادبی و هنری اقوام ایران زمین که به خودی خود راه را برای تعمیق همدلی و وحدت این مردمان هموار می‌سازد.

با تغییر مدیریت فرهنگسرای بهمن از اوایل سال ۱۳۸۲، مدیریت جدید با اتخاذ تدابیری در این راستا ایده برگزاری هفته‌های فرهنگی استان‌ها را طرح و مقدمات آن را فراهم نمود. مدیریت جدید اعتقاد دارد که قسمت اعظم شهروندان تهرانی در پایتختی با این جمعیت انبوه که در واقع از نقاط مختلف کشور در آن گرد آمده‌اند، در نتیجه دوری از زادگاه، علقه‌های فرهنگی این مهاجران با خواستگاه‌شان قطع گردیده و نوعی بی‌هویتی در آن‌ها بروز می‌کند. فرهنگسرای بهمن در صدد است با سازماندهی و اجرای هفته‌های فرهنگی استان‌ها، جمعیت کثیر حاضر در پایتخت و شهرهای اقماری آن را با عناصر و مظاهر متنوع فرهنگی و هنری مناطق شان آشنا سازد.

در طی برگزاری مراسم تجلیل از هنرمندان آذربایجانی عرصه هنرهای تجسمی (۲۴مهر ۱۳۸۲) ایده فوق‌الذکر برای عموم شرکت کنندگان تشریح گردید و همزمان به دلیل روابط حسنه و همکاری‌های موفقیت آمیز فعالین و انجمن‌های فرهنگی و هنری آذربایجانی‌ها با فرهنگسرای بهمن، موضوع همکاری مشترک برای برگزاری اولین هفته فرهنگی موسوم به «هفته فرهنگی استان آذربایجان شرقی» از سوی

مسئولین آن فرهنگسرا به فعالین فرهنگی آذربایجان پیشنهاد گردیده و مورد موافقت قرار گرفت. لذا متعاقباً نشست‌های مشترک از اوایل آذر ماه ۸۲ با حضور دو طرف تشکیل و برای سازماندهی مناسب پروژه، یک هیات اجرایی سه نفره متشکل از آقایان مهندس ابراهیم رفرف، اکبر آزاد و مسعود فیوضات، همچنین شش کمیته در زمینه‌های مختلف با عناوین کمیته ادبیات، کمیته علمی، کمیته فولکلور، کمیته هنری (شامل موسیقی، سینما - تئاتر و هنرهای تجسمی)، کمیته انتشارات و مطبوعات و کمیته تبلیغات مرکب از چهره‌های شناخته شده فعال در مسائل فرهنگی، هنری و علمی آذربایجان تشکیل گردید. مسئولیت اجرای برنامه از سوی فرهنگسرا نیز با مدیر سخت کوش روابط عمومی و مشاور مدیریت آقای بهزاد جوادیان بود. با به تعویق افتادن چند باره برنامه نهایتاً تاریخ ۱۱ - ۵ بهمن برای برگزاری این هفته فرهنگی تعیین گردید. بدلیل مدت زمان کم برای تبلیغات و عدم اطلاع خیل کثیری از همزبانان، روزهای آغازین هفته با حضور متوسط مردم همراه بود اما به تدریج از اواسط هفته سیل جمعیت که اکثر آن‌ها از اهالی عمدتاً آذربایجانی محلات اطراف فرهنگسرای بهمن مانند جوادیه، نازی آباد، یافت آباد و.. بودند به سوی فرهنگسرا سرازیر گردید، بطوریکه در روزهای جمعه و شنبه دهم و یازدهم بهمن ماه جمعیت مشتاق به سختی در تالارهای آوینی، مبارک و سینما تراس چاپلین جای گرفته بودند. جالب توجه اینکه تازه روزهای بعد از پایان برنامه جمعیت کثیر مشتاق با مراجعه و تلفن‌های پی در پی جویای برنامه بودند. یعنی بعد از مطلع شدن مردم، برنامه خاتمه یافته بود.

ابتدائاً برای تماشای برنامه‌های نمایش و کنسرت‌های موسیقی فروش بلیت پیش بینی گردیده بود اما بعداً در پی مذاکره هیات اجرایی با مسئولان فرهنگسرا، ورود عموم برای استفاده از برنامه‌ها آزاد اعلام گردید.

ذیلاً گزارشی از کم و کیف برگزاری هفته که توسط هیات اجرایی، کمیته‌ها و دست اندرکاران فرهنگسرا برنامه ریزی گردیده بود، ارائه می گردد:

شبهای شعر و ادبیات

مجموعاً سه جلسه شعر و ادبیات با حضور اساتید، شعرا و علاقه‌مندان شعر و ادبیات آذربایجان در سالن سینما چاپلین و سالن مبارک تحت عناوین «بررسی شعر کلاسیک آذربایجان، بررسی طنز در شعر آذربایجان و مرثیه در ادبیات آذربایجان» و همچنین یک جلسه شعر به یاد شهدای دفاع مقدس برگزار گردید.

مراسم و نغمه‌های فولکلوریک

این برنامه‌ها در دو بخش محوطه‌ای و داخل سالن برگزار گردید. در بخش محوطه‌ای اجرای موسیقی عاشیقی، موسیقی عشایری - روستایی، روایت خوانی نمایش‌های فولکلوریک مانند «چؤمچه خاتین» که فضای بسیار زیبایی را با حضور شادمان مردم در فرهنگسرا ایجاد کرده بود و در داخل سالن

نیز علاوه بر همین اجراها، اجرای موسیقی و رقص کودکان توسط گروه‌های شاطریان، داغلار در روزهای سه شنبه و گروه لاجین در چهارشنبه هفتم و هشتم بهممن و کنفرانس در مورد مقولات فولکلوریک نیز در جریان بود. استقبال خانواده‌ها از این برنامه‌ها فوق العاده بود.

نمایش‌ها

در مجموع چهار نمایش در طول هفته به زبان ترکی آذربایجانی زینت بخش صحنه تالار آوینی بود. نمایش «سارائین دوغومو» (تولد سارا) به کارگردانی آقای فیروز قربانی، «چؤمچه خاتین» به کارگردانی خانم ملیحه واعظی، «سارای» به کارگردانی آقای منصور حمیدی و «مشهدی عیباد» به کارگردانی آقای خسرو دستگیر اجرا گردیدند.

کنسرت‌های موسیقی

مجموعاً هشت گروه موسیقی عاشیقی، دو عاشیق سولیست و شش گروه موسیقی سازی - آوازی در سبک‌های مختلف شامل موسیقی مردمی (هنر موسیقی عاشیقی، موغام و خالق ماهنیلاری)، موسیقی کلاسیک - حرفه ای و نیز رقص آذربایجانی به شرح زیر برنامه اجرا نمودند:

یکشنبه ۸۲/۱۱/۵ گروه عاشیقی می‌شور به سرپرستی عاشیق احد علیشاهی، گروه سازی - آوازی دان اولدوزو به سرپرستی نوازنده تار آقای اسفندیار پیفون و خوانندگی آقایان مجید قرقره‌چی و حسن ناصر ملی. و در پایان اجرای رقص آذربایجانی.

دوشنبه ۸۲/۱۱/۶ گروه عاشیق‌های تبریز به سرپرستی هنرمند برجسته عاشیق حسن اسکندری، تکنوازی ساز و آواز توسط عاشیق اکبر باقری، رسیتال پیانو و آواز توسط آقای مسعود فصیحی و همسرشان خانم رویا فصیحی. گروه آیلدا به سرپرستی نوازنده مستعد فلوت آقای آرش فتاح نژاد.

سه شنبه ۸۲/۱۱/۷ گروه موسیقی عاشیقی دنیز به سرپرستی عاشیق علیخان بابایی، گروه موسیقی عاشیقی ساوالان به سرپرستی عاشیق بهبود نظری افشار، گروه موسیقی آراز به سرپرستی و خوانندگی آقای رحیم شهریار.

چهارشنبه ۸۲/۱۱/۸ گروه موسیقی عاشیقی خوش‌خبر به سرپرستی عاشیق آراز شجاعی، تکنوازی قوپوز توسط هنرمند شهیر عاشیق عمران حیدری، گروه موسیقی ائل شور به خوانندگی آقایان حبیب قاسمی و مسعود فیوضات.

جمعه ۸۲/۱۱/۱۰ گروه موسیقی عاشیقی بابک به سرپرستی شاعر گولدورلو ملی، گروه رقص و موسیقی هارای به خوانندگی آقایان دکتر نادر رامدل و رامین غزنوی.

شنبه ۸۲/۱۱/۱۱ گروه موسیقی عاشیقی وطن به سرپرستی عاشیق قدرت میرزاپور، گروه موسیقی شش نفره عاشیقی دالغا با رپرتوار موسیقی پر قدرت به سرپرستی و نوازندگی هنرمند چیره دست عاشیق

چنگیز مهدی پور و خوانندگی باشکوه عاشیق محبوب خلیلی و اجرای مجدد توسط گروه سازی - آوازی ائل سئور.

سمینارهای علمی

سه جلسه سمینار علمی در خصوص مسائل زبان، پیشینه تاریخی آذربایجانی‌ها، بررسی و رد تئوری‌های ساخته و پرداخته شده در خصوص ریشه قومی ترک‌های آذربایجان و ... برگزار گردید. همچنین ریاست محترم دانشگاه تبریز همراه سه نفر از اعضای هیئت علمی این دانشگاه ضمن شرکت در یکی از سمینارهای علمی مذکور به تشریح مسائل فرهنگی و اقتصادی آذربایجان پرداختند و در پایان سمینار، جناب آقای دکتر پور محمدی ریاست محترم دانشگاه تبریز از تصمیم این دانشگاه مبنی بر دایر نمودن دوره کارشناسی زبان و ادبیات آذربایجان و پذیرش دانشجو از مهرماه ۱۳۸۳ خبر دادند. همچنین آقای دکتر علی‌اصغر شعر دوست نماینده مردم تبریز در مجلس شورای اسلامی در جلسات این سمینار شرکت نموده و پیرامون مسائل فرهنگی آذربایجان سخنرانی کرده و به پرسش‌های حاضرین پاسخ دادند.

برگزاری نمایشگاه‌ها

نمایشگاه‌های برگزار شده در طول هفته به شرح زیر بودند:

- ۱- فعالیت نمایشگاهی ادارات استان
- ۲- نمایشگاه کتاب و مطبوعات و معرفی انجمن‌های فرهنگی آذربایجانی‌ها، نشریات دانشجویی و محصولات فرهنگی. انجمن‌ها و گروه‌های شرکت کننده در نمایشگاه عبارت بودند از خانه فرزندان آذربایجان (ائو)، کانون فرهنگی ستارخان (فعال در منطقه تهران پارس)، انجمن ادبی صابر، مجمع دانشگاهیان آذربایجان (توپلوم)، چیچکلر قورولوشو، انجمن موسیقی دالغا، انجمن هنرمندان و پژوهشگران موسیقی آذربایجان، جمعیت آذرتوپراق، انجمن آراز، انجمن ایشیتی و انجمن بیرلیک، نشریات و هفته نامه‌های وارلیق، ارمغان آذربایجان، پیک آذر، یول؛ اؤیرنجی و انتشارات اندیشه نو، اختر و یاران با کتاب‌های متنوع منتشره به زبان ترکی و فارسی و نیز کاست‌های ویدئو، اودیو و سی دی‌های موسیقی آذربایجانی.
- ۳- نمایشگاه نقاشی، عکس و میراث فرهنگی.
- ۴- نمایشگاه صنایع دستی، ماکت پوشش‌های محلی و سوغات آذربایجان.
- ۵- نمایشگاه پرتره مشاهیر آذربایجان.
- ۶- نمایشگاه طبیعت آذربایجان .
- ۷- نمایشگاه آداب و رسوم و زندگی عشایر. برپایی چندین آلاچیق ائل سئون‌ها (شاه سئون‌ها) توأم با تنی چند از زنان و مردان ایل با لباس‌های زیبای عشایری در آلاچیق‌ها که زیبایی خاصی به محوطه بخشیده و مورد بازدید و توجه بسیاری از مردم و خبرنگاران روزنامه‌های پایتخت بود.

شعر

بىر ياز گۆنۈندە ياغان ايللىق ياغىشىدىر شوگى،
 بىرچە كىلمە شىرىن سۆز، اىستى باخىشىدىر شوگى.
 اىلاھى نىن نۇرۇندىن جان آلىب، جانا گلن،
 ابدىت مۇھورلو قۇتسال ناخىشىدىر شوگى.
 شوگى - قۇقۇشونون سۇن حىزىن وىداع نغمەسى،
 فضولى نىن فلگى ياندىران نالەسىدىر.
 شوگى وۇصالدا حسرت، سۇننجادە غم كۇلگەسى،
 شوگى حقىن ايشىغى، تانرى نىن نفسىدىر.
 آلۇودان كۇنىك كىشىب، آتشلە رقص ائىلەمك،
 پروانەتك چىرىپىنىب، كۆلە دۇنمكىدىر شوگى.
 آيرىلىق پنجرەسىندە ھەر گۆن اولوب دىرىلمك،
 سىنسىزلىكدە ىشە دە سنى سۇمكىدىر شوگى.

- ايرادە آفت

گۈل واختى

گۈل واختى منى گزمگە جانان آپارايدى،
 گۈلدىن دە لطف اول گۈزۈ جئيران آپارايدى.
 ھەر باغ و چمن عطر آلا يارين بۇخاغىندان،
 ھەر بىر گۈلە رنگ، بىتگىلەرە جان آپارايدى.
 قۇشلار اوخوشور، گۈللەر آچىب، دىرچلىب عالم،
 اتل سئىرە چىخاندا غمى لئيسان آپارايدى.
 من دە دۆشەرك صانع- دۇوران آياغىندا،
 سجدەمدە بايلىمىش، منى ھۇشدان آپارايدى.
 بىر اۋىلە منى ايچمكلە گنجەم كنجسە، غمىم يۇخ،
 يار ساقىم اولوب، مستىن اۋباشدان آپارايدى.
 بۇ فىكرىم ايله وصلە جان آتماقدادى كۈنلوم،
 غم- غۆصەمى بىر گۈن بىغىب ھىجران آپارايدى.
 سن ائى ساوالان، ياز چاغى بىر دستە چىچك بىغ،
 بىر كىمسە كى يۇخ، دۇستلارا ويجدان آپارايدى.

- ح. م. ساوالان

رۇمانس

گۈنۈش دۇغور، گۈنۈش باتىر،
عۇمور كىچىر، گۈنۈن كىچىر،
ايىلار اۋتور تىلىك.

ياز آردىندان ياي گلير،
پايىز اۋتور، قىش اولور،
ايىلار اۋتور تىلىك،

ھىچ بىلىمىر نە زامان،
سنىن معصوم گۈزلىرىن،
گۈزلىشىدى بۇ قدر،
بۆتون ائللار ايچىندە،
آلقىشلار تۇش گلدىن.

ھىچ بىلىمىر نە زامان،
بۇيا چاتىدى بۇ اىستىك،
گۈزلىرىنە وۇرولدوم.
ھىچ بىلىمىر نە زامان،
گۇمانلار آتلادىق،
گۈنۈشلى ساھىللىردە،
ايناملار قۇوشدوق.
ھىچ بىلىمىر نە زامان،
آرزولار بىم باشلادى،
بىر يانان نىس كىمى،
دۆشۈم شۇدا اۋدونا،
صاھابىلار سىلەدىم،
ھىقىقىتى اۋزلەدىم،
اللىرىنە تۇش گلدىم.

واخت اولدو كى، آختاردىم،
سنىن شۇخ گۈزلىرىنى،
گىجەلردە آلىشان،
اولدوزلار جىرگە سىندە.

عشقە دۆشمۈش بۇ كۈنۈل،
سەنە كۈنۈل وئىندە،
ظۇلمىلار ايچىندىن،
ايشىق سىلى باشلادى.

ھىچ بىلىمىر نە زامان،
سىلەدىلر آدىمى،
مەنە بۇتا وئىدىلر،
ماوى بۇيا ايچىندە،
مى شاعىر ساندىلار.

ھىچ بىلىمىر نە زامان،
ابدىت باشلادى.
تەكجە اۋنو بىلىمىر،
عۇمور كىچىر، گۈنۈن كىچىر،
ايىلار اۋتور تىلىك،
مەن دۆشۈرم ھەر زامان،
سىناقلاردان سىناغا،
ھىياتى دۆشۈنرەن.

قۇى بۇ اىستىك، بۇ دىلىك،
تۈكۈمەسىن، سۈنمەسىن،
اينسان اۋز ايلقارىندان،
ساپىنمەسىن، دۈنمەسىن.

- ابراهيم رفر

امّ البانو (بانین) حاقیندا سۆز

تۆره خانیم حوسینووا*

«کیمدی مسکن اندیب قالا دۆنیادا،

بازارام، یادیکار قالا دۆنیادا...»

آذربایجان مۆهاجیرتی نین میلی معنویاتدا، مدنیتده و علمده تۆتدوغو یئر اوزون مۆدت دیقندن کناردا قالمیش، مۆهاجیر تیمیزین سببیلری، اساس دالغالاری، یارادیجی سیمالار حاقیندا سۆز آچیلما میشدیر. یالنیز ۱۹۹۰- جی ایللردن باشلایاراق، خوصوصاً مۆستقیللیک ایلرینده آذربایجان مۆهاجیرلیگی نین سیاسی و معنوی چکیمی داها اطرافلی و دریندن آچیقلامیش، بۇ ساحده تاریخن «آغ» لکهلری نین لغوینه باشلانمیشدیر.

آذربایجان مۆهاجیرت ادبیاتی نین آراشدیریلماسی، اؤیرنیلمه سی و تبلیغی بیر چؤخ اسپکتلری ایله اکتوال و اهمیتلیدیر. ایلك اۆنجه بۇ، معنویاتیمیزا یابانچی اولان سؤوت ایدئولوژیک سیستمی نین ایمتیناع انتدیگی ادبی ایرتیمیزین زنگین بیر قولونون میلی سۆز خزینه میزه قایتاریلماسی، تفتیشلره معروض قویلموش ۲۰- جی یۆزایل ادبیاتیمیزین بۆتؤلۆگۆنون تأمین اولونماسی باخیمیندان گرکلیدیر.

۲۰- جی عصرین مۆهاجیرتی آذربایجانین معنوی خزینه سینده پۆتوزیا، نثر، دراماتورگیا، پوبلیسیستیکا، تنقید و ادبیات شؤناسلیق ساحه سینده ختیلی دۆرلی اینجیلر بخش ائتمیشدیر.

گۆرکملی یازیچی امّ البانونون نثر و مموآر یارادیجیلیغی مۆهاجیرت ادبیاتی نین ان ماراقلی صحیفه لریندن بیرینی تشکیل ائتمکده دیر.

مشهور نفت میلیونچولاری موسی نقی یثف و شمسی اسدالله یثفین نوه سی، آذربایجان دموکراتیک جۆمهوریتی نین تیجارت ناظیری میرزه اسدالله یثفین قیزی اولان امّ البانو ۱۹۰۵- جی ایلین ژانویه آییندا باکیدا آنادان اولموشدور. کووتر، سوریه و کوبرا ادلی اوچ باجیسی ایله او دایه نین حیمایه سینده قالیر، خاریجی مۆربیه طرفیندن تربیه اولونور، چۆنکی امّ البانو دوغولاندا آناسی وفات ائتمیشدیر. اوکتوبر اینقیلابی و سؤوت قۇرولوشو اۇنلارا دۇغما یۇرد- یۇوالاریندا یاشاماغا ایمکان وئر میر. اولجه تۆرکیه یه، اورادان دا ۱۹۲۴- جۆ ایلده پاريسه مۆهاجیرت ائتمیشدیلر. وطندن اۇزاقلاردا یاشایان، اۇز خالقی ایله مۆتمادی مدنی علاقه لری اولمایان امّ البانو اۇز اثرلرینی فرانسیز دیلینده یازیر و فرانسادا بانین آدی ایله مشهورلاشیر. بانین یارادیجیلیغی نین اۇزۆنه مخصوصلوغو چؤخ جهتدن اونون طالعی نین غنیر- عادیلگی ایله باغلیدیر. موعاصیر ادبیاتدا ایکینجی بیر یازیچی تاہماق چتین مۆمکۆن اولسون کی، یارادیجیلیغی بیوقرافیاسی ایله بۇ شکیلده سیخ چولغاشمیش اولسون.

* آذربایجان میلی علملر آکادیماسی، نظامی ادینا آذربایجان ادبیات موزه سی.

۱۹۴۳- جۆ ایلده اؤنون «نامی» آدلی ایلک رومانى چاپدان چیخیر. مؤوضوعو آذربایجان حیاتیندان آلینان بۇ رومان فرانسادا ادبی مؤحیطینده عکس- صدا دؤغورماسا دا، حاقیندا مؤثبت یازیلار درج اولونموشدور.

بۇندان هوسلکن یازیچی ۱۹۴۵- جى ایلده اؤتوبیوقرافى کاراکترلی «قافقاز گۆنلری» رومانینی یازیب نشر ائتدیریر.

فرانسىز ایجتیماعیى نین دیقتینی جلب ائدن اثر یازیچی یا بۇیوک اؤغور قازانديریر. داهای سونرا «پاریس گۆنلری» (۱۹۴۷)، «ارنست یونگرله گۆرۆش» (۱۹۵۱)، «من تیریکى سئچدیم» (۱۹۵۹)، «سونرا» (۱۹۶۱)، «ماریا منه نهلر سؤیله دی» (۱۹۹۱) اثرلری مئیدانا چیخیر.

امالبانو فرانسادا تکجه ماراقلی رومانلار مؤکیفی کیمی دگیل، هم ده ماهیر ترجمه چی کیمی تانینمیشدیر. اؤ، داستانیفسکی نین «اؤزگه آروادی» اثرینی، «تاتیانا تۆلستویون خاطیره لری» نى رۇسجادان، ارنست یونگرین «صۆلح» رومانینی آلمان دیلیندن، قرقوری مارتونون «دؤستم بیلزار» و. و. ت. واندین «سن پولون حقیقتاً دئییکلری» اثرینی اینگیلیس دیلیندن فرانسىزجایا چئورمیشدیر.

چؤخلو خاریجی دیلر بیلمه سی، یوکسک سؤیه ده تحصیل آلماسی اؤنا اوروپا یازیچیلاری نین قلبینه یول تاپماغا، اؤنلارین ادبی یارادیجیلیق عالمینه داخیل اولماغا ایمکان وئرمیشدی.

سارتر، یورسنار، مارلو، بونین، آراقون، تریوله، مۆنترلان، کازاناسکس، پولخان، پرور، تریستان سارا، لانتقلاوا، ارنست یونگر کیمی قلم صاحبیلری ایله اؤنسیت ساخلاماق هر کسه قیسمت اولان خوشبختلیک دگیل.

یازیچی ایستعدادی غؤریتده دؤغما تۇریاغا، اؤنون معنوی ثروتلرینه، آذربایجان خالقینا درین محبت، وطن حسرتی حیسلریندن قیدا آلیر. مگر اینسان دا وطنینی اؤنودا بیلر؟ اؤزاقدا اولسا دا اؤ، اینسانین قلبینده اؤز یئرینی تاپیر. ایدنلوژینی، سؤسیال قۇرولوشو ترک ائتمک اولار، خالقی، دؤغما تۇریاغا ایسه ترک ائتمک مۆمکون دگیل.

بۆتۆن بۇنلار اولماسایدی - امالبانو «قافقاز گۆنلری» کیمی، حتا فرانسىز دیلینده یازیلیمیش اولسا بئله، درین میلی رۇحلو اثری یارادا بیلمزدی.

اؤتوبیوقرافیک ماتریال اؤزینده قۇرولان کیتاب یازیچی نین بۆتۆن بشری و ادبی تجرؤبه سینی بیرلشدیرمیش، اؤنون چؤخ ایللیک موشاهیده لری نین، دؤشؤنجه لری نین، شؤبهه و گؤمانلاری نین عؤمومیلشدیریلیمیش یشکونو کیمی مئیدانا چیخمیشدیر. بۇ آختاریشلار بئله بیر باشلیجا مسأله ایله باغلی ایدی: اینسان حیاتى، اؤنون اساس ماهیتی نهدیر، اینسان طالعی هانسی قانونلارین و عامیللرین تأثیرى ایله فۇرمالاشیر؟

بۇ فلسفه چیلگیین اؤزۆ، کلاسیک شرق ادبیاتى عنعنه لریندن بیرى کیمی آذربایجان ادبیاتى کلاسیکلرینی ده ناراحات ائتمیش حیاتین ابدی پروبلملرینه مۆراجعت اولونماسی همین عنعنه لرین یئنی مرحله ده داوام ائتدیریلمه سیدیر.

آذربایجان تۇریاغا، اؤنون اینسانلاری، آبشروئونون زنگین و اسرارانگیز طبیعتی رومانین صحیفه لریندن بۇیلانیر. مؤکیف اثره عاییله سی حاقدا معلومات و اؤزۆنۆن دۇنیایا گلدیگی شرایطین تصویری ایله باشلایب: «... بئله لیکله من، قالماقلی بیر ایلین قیش گۆنۆنده بۇ غریبه، رنگارنگ و وارلی

عایله ده دوغولموشام. همین ایل تاریخین یاددا قالان ایللریندن ایدی، اینسان دوهاسی نین ایجتیماعی چاخناشمالار نامینه یاراتدیغی تعطیللر، تالانلار، قیرغینلار و بۇ کیمی باشقا عمللرله دولو ایدی» (بانین. قافقاز گونلری، پاریس، ۱۹۸۵، ص ۵).

اوتوبیوقرافیک سبکده قلمه آیینمیش رومانین سؤزّت خطّی یازیچی نین ترجمه‌ی - حالی ایله باغلی فاکتار و دتالار اساسیندا قورولموشدور.

اسدالله یئغلی رین مردکاندا یئرلشن بویوک پارکی و چارخووضلاری اولان شهرکناری باغینا دؤشورکن گله جک ادیب راستلاشدیغی گؤزل منظره دن خیرته گلیردی: «کنده گلشیمین ایلیک دقیقه لری منی افسونلا ییردی، هئچ یئرده بۇ جور ایری و تر، عطیرلی، بیهوش اندیجی گؤل - چیچگه راست گلمه میشدیم. حتّا هاوا ساکیت، سؤکوننده اولاندا بله، قوواق آغاجلاری سانکی عادی قایدادا یوخ، داهّا چؤخ سئویندیکلریندن حزین - حزین سسلنیردیلر، انله بیل هئچ یئرده، هئچ واخت بۇراداکی کیمی تمیز سو، ماوی سما اولمامیشدی» (بانین، قافقاز گونلری، پاریس، ۱۹۸۵، ص ۲۸).

تامایله طبیعیدیر کی، «قافقاز گونلری» اثرینده بیلاواسیطه ایلیکن اوشاقلیق ایلری نین تأتوراتلاری یازیچی نین معیشت و سرت سؤسیال تجرؤبه ایله کامیللشمیش حیاتیندان آلینان جیزگیلرله تاماملانیر.

اگر مردکانا گلشی اؤنون آذربایجان کندی نین پاتریارخال حیاتی نین ساده، توخونولمامیش ینیلیکلری ایله باغلیدیر سا، اوشاقلیقدان جانینا-قانینا هؤیموش و اوزؤ ده حدّدن چؤخ خوشلادیغی نفت قوخوسو اونا باشقا شئیلری خاطرلادیر. انله بۇرادا جا یازیچی باکی نفتی نین آذربایجانین حیاتینداکی رولونندان، نفت صاحبکارلاریندان، اؤنلارا «بشر مدنیّتی نین بو تۆن نعمتلریندن ایستیفاده اتمک» ایمکانی وئرمیش ثروتدن صؤحبت آچیر.

۲۰- جی عصرین اوللرینده آذربایجاندا باش وئرن حادیشه لر - اینقیلابین گنیردیگی ترور و داغیتیلار، آذربایجان دموکراتیک رسپوبلیکاسی نین سؤقو، آذربایجانین بولشویکلر طرفیندن فتح اولونماسی اثرده گؤجلؤ رئالیست بویالارلا تصویر اندیلمیشدیر. روماندا یازیچی اونا یاخین و عزیز آدمالارین باباسی موسی نقی یئغین، فاناتیک قادین ضابطه لی نهسی نین، آتاسی میرزه اسدالله یئغین، باجیلاری نین، خثیرخواه فرویلشین آنانین اؤبرازلارینی چؤخ بویوک رغبت و محبتله یاراتمیشدیر.

اصیل مۆسلمان عایله سی نین اولادی کیمی اؤ، خالق نین عنعنه وی بایراملاری نؤوروز و رمضانندان هوسله صؤحبت آچیر. روماندا دیلین، رئال اؤبرازلارین گؤجؤ اورکدن گلن حوزونلو بیر لیریزمله قووشور کی، بۇ دا اؤنوجودا کدر حیسی یارادیر: عؤمرون باهار چاغیندا ابدی ترک اولونان وطن حسرتی ایله دولو بیر کدر حیسی.

«پاریس گونلری» اوتوبیوقرافیک سنجیه لی رومانیندا تصویر اولونان فرانسّا حیاتیندان احوالاتلار «قافقاز گونلری» نده جریان ائدن حادیشه لرین دوامیدیر.

معلوم اولدوغو کیمی، پاریس ۲۰- جی عصرین اوللرینده بیر چؤخ غرب و شرق یارادیجی ضیالیلارینی، آریستوکرات و صنایعچیلرینی اؤزؤنه جلب ائدن مرکز، اوروپا مدنیّتی نین نؤمونه سی، معنوی آزادلیق سمبولو ایدی. بۇرادا «قافقاز»، «پرومتی» و باشقا نؤفوذلو مۆهاجیرت مطبوعاتی نشر اولونوردو.

«شرق اکسپرسی بۆتۆن گۆجۆ ایله حسرتی چکیلن بۇ تۇرپاغا جان آتیردی: او، قولاق باتیریجی بیر گۆرولتو ایله... شهره یاخینلاشیردی. او، اؤز پولاد دیلی ایله منه آزادلیق و خوشبختلیکدن خبر وئریردی، او منی اینقیلایین دؤرد ایلی عرضینده، داغیتی و دهشتلر ایچریسینده، یرتله یکسان ائدیلمیش دۆنیانین تۇر- تۆکۆنتولری اؤزینده گۆزله دیگیم خیاللار دیارینا آپاریردی.»

او، روماندا شهره آشاغیداکی طنطنه لی سطیرلری حصر ائدیر. «پاریس بۇ آد قارشیسیندا ریفته گلیمیش قلبیم اۆچۆن سانکی بیر گۆنش، شفق ساچان جنت، اؤزون و ناراحت تاریخ بۆیونجا یارادیلیمیش داشلارا و کۆچهلره، مییدان و آبیده لره هۆیموش آرزو ایدی.»

«بۇ، بۆتۆن آرزولارین آن پارلاغی ایدی. بۇ ائله عالم ایدی کی، اؤزادا میثلی گۆرۆنمه مییش نعمتلر یارادان میکروعالملری اؤزۆنده قووشدوروردو. من پاریسه همیشه صادیق اولموشام». (بانین، «پاریس گۆنلری». پاریس، ۱۹۹۰، ص ۷). بیز بۇنو دا علاوه ائدک - وطنه ده.

غرب و شرق اؤزۆنه مخصوص وحدت یاراتماقلا ایستعدادلی آذربایجانلی یازیچی نین شوّعوروندا بنلهجه قایناییب قووشموشدو.

دوغرودان دا، او اولدوز فرانساتین ادبی گۆیلرینده پارلادی. لاکین بۇ هنج ده او دئمک دگیلدی کی، امالبانو داها اؤز اوزاق وطنی نین حسرتینی چکمیردی. دؤغما تۇرپاقلای باغلی اولان هر شئی داییم اؤنو اؤزۆنه جلب ائدیردی. «اؤزادا باش وئرن هر شئی منی حدسیز درجه ده ماراقلاندریر. من همیشه اؤزایا گئتمک، شهر و کندلری گزمک، آداملارلا صؤحبت ائتمک، اؤنلارین نجه یاشادیقلارینا باخماق ایسته میشم.»

او، «قافقاز گۆنلری» (۱۹۸۵) کیتابی نین ایکینجی نشرینه یازدیغی اؤن سۆزده چوخ بویوک تأسؤف حیسی ایله قتید ائدیر کی، اؤنا وطنی گۆرمک قیسمت اولمادی. «آذربایجانلا باغلی هر شئی منی داییم ناراحات ائدیر». قافقازدا میئلر آراسی زمینده باش وئرن تۇققوشمالاردان ناراحات اولماسی هنج ده تصادؤفی دگیل. بؤزادا یازیچی نین ۱۹۸۸- جی ایلده فرانسانین «موند» قزینه و رؤسبانین «لیتراتورنایا قازتا» یا وئردیگی موصاحیبه لری خاطر لاتماق ایستردیک.

عؤمرۆ بویو وطن حسرتیله چیریپنن امالبانو ۱۹۹۲- جی ایلین اؤکتوبر آیی نین ۲۳- ده، ۸۷ یاشیندا پاریسده دۆنیاسینی دیشیمشیدیر.

طالعین غریبه اؤیونلاری وار...

بانین طالعی نین غریبه لیکلری دوام ائدیر: یتمیش ایللیک آیریلیقدان سؤنرا بانین اؤز کیتابلاری ایله یئیندن آذربایجانا قاییدیر.

عزیزیم وطنه ساری،

یؤل گئدر وطنه ساری.

چیخایدیم داغلار باشینا،

باخایدیم وطنه ساری...

قرآن - کریمین یثنی ترجمه‌سی

حافظ آبی یثف*

اؤللو تائری نین عزیز پیغمبریمیز محمد (ص) نازل اتندیگی موقدس قرآن یالنیز مؤسلمانلار اۆچون دگیل، بۆتون بشر جمعیتی اۆچون عونوانلانمیش هیدایت کیتابیدیر.

عرب دیلینده تیللوت اولونارکن آوازی نین عظمتیندن حئیرته گلدیگیمیز بۇ سما کیتابی نین موقدسلیگی قارشیسیندا حقیقی ایمان صاحیبی اولان اینسانلارین نئجه ساکیت دایانıp قولاق آسدیقلاری نین یۆز دفعه لرله شاهیدی اولموشام. همیشه اۆرگیمده گیزلی بیر ایستک باش قالدیریپ: کاش بۇ اعجازکار سۆزلرین معناسینی باشا دۆشه بیله یدیدیم...

سوؤت قۇرولوشونون چۆکمه‌سی ایله بۆتون یاساقلار، او جۆمله‌دن ایسلام دینیته و ادبیاتینا قویولموش قاداغلار آرادان گۆتورولدو. بیرینجی نۆویه‌ده ایران ایسلام رسپوبلیکاسیندان و تۆرکیه‌دن گتیریلن، ائله‌جه ده اؤز رسپوبلیکامیزدا نشر اولونان دینی کیتابلار ۷۰ ایل عرضینده یارانمیش بوشلوقو دۆلدورماغا باشلادی. بۇ زامان الیمه کئچن ایلك قرآن ترجمه‌سی مرحوم آکادمیک ضیا بونیاذوف و پروفیسور واسیم محمدعلی یثفین بۆیۆک زحمتله حاضرلادیقلاری کیتاب اولدو. ترجمه‌نین مزیتلری باره‌ده فیکیر سؤیله‌مک هر حالدا عرب دیلینی، قرآن

اؤسولویاتینی و مجازلارینی، هابئله ایسلام تاریخینی دریندن بیلن مۆتخصیصلرین ایشیدیر. باشلیجاسی اؤدور کی، بۇ ترجمه‌ده آذربایجان دیلی نین بۆتون ایمکانلاریندان باجاریقلا ایستیفاده اولونموشدور. من سؤنرالار احمد کاویان‌پورون، نریمان قاسیم‌اوغلونون و بئین‌الخالق «الهدی» نشریاتی ترجمه‌چیلر قروپونون حاضرلادیقلاری کیتابلارلا دا تانیس اولدوم. اولارین دا هر بیرى آیری- آیریلیقدا اؤزونه‌مخصوص کیفیتلره مالیکدیر. اگر کاویان‌پور و «الهدی»-نین ترجمه‌لرینده دینی ایفاده طرزى، ایسلامی لکسیکولوگیا اؤستونلوک تشکیل ائدیرسه، قاسیم‌اوغلودا بۇ، بیر قدر فرقلی شکیلده اۆزه چیخیر. داها دؤغروسو، قاسیم‌اوغلونون ترجمه‌سینده آیه‌لرده ایشلنمیش سۆزلر عرب دیلی نین سۆز سیراسی ایله جرگه‌لنمیشدیر. بۇزادا علاوه ایضاح‌اندیجی سۆز و ایفاده‌لره یثر و ثریلمه‌میشدیر. ترجمه‌متنی اؤسلوب اعتباریله مشهور تۆرک مۆترجمیلری نین چنورمه‌لرینه داها چۆخ یاخیندیر.

ایستر آدلارینی سادالادیغیمیز، ایسترسه ده عصرین اولکرینده اؤ دؤورۆن دیل خوصوصیتلرینه اویغون ترجمه‌ ائدیلمیش قرآن- کریم متنلری نین هر بیرى بۆیۆک زحمت و خیدمتین گۆزل نۆمونه‌سیدیر. لاکین زامان کئچدیکجه موقدس قرآنین دیلیمیزه یثنی- یثنی ترجمه‌لری مثیدانا

* آذربایجان میلی علملر آکادمیاسی نین امکداشی.

چینماقدادیر. بۇ جهتدن ایران ایسلام رسوبلیکاسیندا رسول اسماعیل زاده طرفیندن دیلیمیزه چتوریلیمیش قرآن متنسی خوصوصی مازاق دؤغورور. اولجه اونو قئید اتمه‌لی بییک کی، ترجمه مؤلفی دیلیمیزین بۆتۆن معنا چالاریندان، ایمکانلاریندان باجاریقلا ایستیفاده ائده‌رک، بیر-بیرینی منطیقله تاماملایان مضمونلاری ساده ایفاده لرله اؤخوجویا چاتدیرماغا سعی گؤستریمیشدیر. اسماعیل زاده نین ترجمه سینده قرآن- کریمین آیری- آیری آیه‌لری ائله آردیجیلیقلا کئچیدلنمیشدیر کی، هر بیر سوره اؤزلۆگۆنده بیر بۆتۆلوک تشکیل ائدیر.

مؤترجم دیلیمیزین قراماتیک استروکتورونو گؤزل بیلدیگیندن مۆرکب قرآن مضمونلارینی چؤخ ساده، روان و آیدین شکیلده وئره‌رک، اؤخوناقلی بیر ترجمه متنسی حاضیرلامیشدیر. آن مازاقلی جهت اؤدور کی، جانلی خالق دیلینده عصرلردن بری ایشلنن سؤز و ایفاده‌لر متنه گتیریلیمیش، معنایی داها دا سراسر ایفاده اتمگه تابع تۆتولموشدور.

اسماعیل زاده بعضی ضروری اسلامی ایصطیلاحلار ایستینا اولماقلا، بۆگۆنکو اؤخوجو اؤچۆن داها آنلاشیقلی سؤزلره اؤستونلوک وئرمیشدیر. مثلاً:

«ئسی ایمان گتیرنلر! سیزدن اول کیتاب وئریمیش اولانلاردان و کافرلردن سیزین دینینیزی لاغا قویوب اویون- اویونجاق حساب ائدنلری اوزۆنۆزه دوست تۇتمايین! ایمان گتیریسینیزسه، آلاهدان قورخون!» (مائده سوره‌سی، ۵۷- جی آیه).

بۇزاداکسی «اویون- اویونجاق» سؤز چؤخ یئرینده ایشلدیلیمیشدیر. ترجمه مؤلفی آیه‌نی بۆنسوز دا وئره بیلردی. لاکین مضمون بلکه ده حاضیرکی شکیلده اولمازدی.

حاقیندا سؤز آچدیغیمیز ترجمه‌ده مضمونوندا سؤال اولان آیه‌لر ائله مهارتله وئریمیشدیر کی، اولنلاری اؤخوبارکن ایلامی سؤزۆن عظمتی آدامی واله ائدیر:

«مگر بیلیمیرسن کی، حقیقتاً، گؤیلرین و یئرین حؤکمرانلیغی آلاها مخصوصدور و سیزین آلاهدان غشیری نه بیر وحی (صاحبینیز)، نه ده بیر کؤمکچینیز یؤخدور؟ یؤخسا بۇندان اول موسی دان طلب ائدیلدیگی کیمی سیز ده اؤز پئیغمبرینیزدن (عاعلا باتمایانی) طلب اتمک ایسته‌ییرسینیز؟ هر کیم ایمانی کؤفره دیشسه، حقیقتاً، دؤز یولدان آزمیش اولور» (بقره سوره‌سی، ۱۰۸-۱۰۷- جی آیه‌لر).

اسماعیل زاده نین ترجمه سینین اؤخودوقجا بللی اولور کی، اؤ، قرآنی ساده‌جه عرب دیلینی بیلن بیر مۆتخصیص کیمی دگیل، دینی، اونون اساسلارینی، عئینی زاماندا شریعتی کامیل بیلن بیر عالیم کیمی ترجمه اتمیشدیر. فیکیریمیزجه، عرب دیلینی بیلیمک قرآن ترجمه چیلدیگینده کیفایت دگیلدر. سایدیقلاریمیزدان علاوه، بۇ ایش اؤچۆن مۆحکم ایمان دا طلب اولونور کی، بۇنو هر بیر آیه‌ده حیسن اتمک اولور.

ایندی‌یه کیمی آذربایجان اؤخوجوسو بیر نئچه قرآن ترجمه‌سی تانی‌یردیس، اونلارین سیراسینا آرتیق یئنیسی ده علاوه اولوندو. بۇنون اؤچۆن ایلیک نۆبه‌ده قرآن- کریمین بۆتۆن دیلله ترجمه مرکزینه، خوصوصیله رسول اسماعیل زاده جنابلارینا درین تشکۆروموزو بیلدیریریک. اؤمیدواریک کی، متنین ییغیلماسی زامانی بۇزاخیلمیش بعضی خیردا قۆصورلار دا گله‌جک نشرلر زامانی آرادان قالدیریلماق.

بۈيۈك آلمان تۈركولوگو

گرھارد دۇرفر

ابراھىم رۇرف

۲۷ دسامبر ۲۰۰۳- جو ايل بۈيۈك آلمان تۈركولوگو پروفىسور گرھارد دۇرفر گۈتېنگن شھرىندە

وفات ائتمىشىدۇر.

گرھارد دۇرفر ۸ مارس ۱۹۲۰- جى ايلدە آلماننىڭ كۈننگېزىرق شھرىندە دۇنياغا كۆز آچدى. ۱۹۲۰

- جى ايلدە بىرلىن شھرىنە كۆچدۇ. ۱۹۴۶- ۱۹۳۸ ايللىرىندە ئۆچۈنچۈ رايىشىن قۇرۇلۇشوندا دۆلت

خادىمى و حربى قۇللۇقچو كىمى فعالىت گۇستردى و مۇخارىبە زامانى اسير دۆشدۇ. ۱۹۵۴- ۱۹۴۶

پروفىسور گرھارد دۇرفر

و

دۆكتور جواد ھىيت

(آتكارا ۱۹۸۸)

ايللىرىندە بىرلىندە تۈركولوژى و آلتايستىك ساحەسىندە

پروفىسور كارل ھايئىزىش مىنگىزىن يانىندا،

اىسلام شۇناسلىق ساحەسىندە پروفىسور ھارتمىن و

برائۇن و ن يانىندا و ايران شۇناسلىق ساحەسىندە پروفىسور

ھانسىن يىن يانىندا تەھسىل آلدى. ۱۹۶۴- جو ايلدە

«مۇغوللارنىڭ گىزلى تارىخى نىن سىتاكسى ھاقىندا»

باشلىقلى دۆكتورلوق رىسالەسىنى مۇدافىعە ائتدى. ۱۹۵۷

- ۱۹۵۵ ايللىرىندە ماينتس شھرى نىن علم و ادبىيات

آكادىمىسىندە ياردىمچى پروفىسور كىمى اىشلەدى. ۱۹۶۰

- دا گۈتېنگن شھرىندە يۇرلىشىدى و ۱۹۶۳- جو ايلدىن

اعتىباراً تۈركولوژى و آلتايستىك ساحەسىندە

تەخسۇصونو درىنلىشىدى. ۱۹۶۶- جى ايلدىن گۈتېنگن

بىلىم اۇچاغىندا تدرىسە باشلادى. ۱۹۶۸ - ۱۹۶۶

ايللىرىندە آمىرىكا بىرلىشمىش دۆولتلىرى نىن بلۇمىنگتۇن

شھرى نىن بىلىم اۇچاغىندا قۇناق پروفىسور كىمى

معروضەلر اۇخودۇ. ۱۹۶۸، ۱۹۶۹ و ۱۹۷۳- دە خلىج و اۇغوز تۈرك دىللىرىنى آراشدىرماق اۆچون ايرانا

علمی اعزامیتلر تشکیل ائتدی. ۱۹۷۰- جی ایلدن اعتیاراً آمریکانین جورجیا آنوقوستا شهرینده یئنی تأسیس اندیلیمیش تۆرکولوزی و آلتایستیک اؤجاییندا تدریس ایشینه مشغول اولدو. ۱۹۷۶-۱۹۷۵ ایللرینده ایستانبولدا قوناق پروفیسور کیمی ایشله دی و ۲۷ دسامبر ۲۰۰۳- جو ایلده وفات ائدنه قدر مۆختلیف علمی فعالیتلرینه دوام ائتدی.

پروفیسور گرهارد دۆرفر ایران تۆرکلری حاقیندا گئنیش تدقیقات آپارمیش و خلیج تۆرکلری نین دیلی حاقیندا ۲۰۰۰ صحیفه دن آرتیق بیر علمی ریساله حاضیرلامیشدیر کی، گۆتینگن بیلیم اؤجای طرفیندن چاپا وئرلیمیشدیر. هابئله اونون ۴ جیلدلیک «یئنی فارسجادا تۆرک و مۆغول سۆزلری» باشلیقلى مؤحتشم اثری دیلچیلیک باخیمیندان مانومتال بیر اثر ساییلماقدادیر. پروفیسور گرهارد دۆرفر دۆکتور جواد هیئتین «سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی» کیتابینا اؤن سۆز یازمیشدیر.

گرهارد دۆرفرین بعضی اثرلری بوئلاردان عیبارتدیر:

- ۱- افغانستان و ایراندان تۆپلانمیش گۆنئی اؤغوز دیلی حاقیندا ماتریاللار
- ۲- خوراسان تۆرکلریندن فولکلور و متن نۆمونه لری
- ۳- شرقی تۆرکجه متلرین تاریخی آراشدیرماسی ساحه سینده بیر چالیشما
- ۴- خلیج لرین فولکلور و متلریندن نۆمونه لر
- ۵- خوراسان تۆرکجه سی، کلمه لر، بیغجام قرامر و گۆستریجیلر
- ۶- سیبیر ناغیللاری: تونقوزلار و یاکوتلار
- ۷- کالموک دیلی نین تاریخینه ایشیق ساچان غربی اؤروپا قاینقلاری
- ۸- تاجیک دیلینده تۆرک سۆزلری
- ۹- خلیج دیلی نین قرامری
- ۱۰- یئنی فارسجادا تۆرک و مۆغول سۆزلری (۴ جیلد)
- ۱۱- منچو دیلینده سایلار
- ۱۲- اسکی عثمانلیجا متلرین هیجا آراشدیرماسی

وارلیق درگیسی بو بۆیوک ایتمکی مۆناسیبتی ایله پروفیسور گرهارد دۆرفرین عایيله عۆضولری خانیم اینگه بۆرک دۆرفر، جناب آخیم دۆرفر، جناب ماتیاس دۆرفر و اؤنو سئون اینسانلارین هامیسینا باش ساغلیغی وئریر.

بیر ایلدن آرتیق اییدی کی، نظامی گنجوی نین تۆرکجه دیوانی نین تاپیلماسی باره ده مۆباحیثه و تبلیغات گتممکده ایدی.

بۇ دیوانین آل یازماسی قاهره ده خدیویه کیتابخانا سایندا ساخلانیلیر. او نۆسخه ده آنجا «دیوان نظامی» یازیلیمیشدیر. لاکین کیتابخانین حافظی (سعید نفیسی بئله آدلاندیرمیشدی) علی حلمی افندی داغستانی، کیتابلارین لیستینی حاضیرلایارکن، اونون نظامی گنجویدن اولدوغونو ظنّ ائده رک «دیوان نظامی گنجوی» عۆنوانی ایله ثبت ائتمیشدیر. ائله بۇ مسأله ده ایختیلافلارا سبب اولموشدور. چۆنکی او کیتاب ۲۰۰۳/۱۳۸۱-جۆ ایلین قیشیندا ائله اوغلونون واسیطه سیله چاپ اولوندوقدان سوؤنرا اونون ۱۴۶ قطعه شعریندن ۱۴۰ قطعه سی نین قطعاً قارامانلی نظامیدن اولدوغو معلوم و قبول اولونموش، یاللیز ۶ قطعه سی نین گنجه لی نظامیدن اولدوغو ایذبعاً اولوناراق ایثبات ائدیلمه سی اوچون دلایلر گتیریلیمیشدیر.

بۇ دلیلردن هامیدان آرتیق اؤستونده دایانیلان و ایستیناد اولونانی کیتابین اوچ دفعه سیرالانماسی ایدی. لاکین بیر آز دیقت اولونسا گۆرۆنۆر کی، او کیتابی هئچ اوز ایله ۳ دفعه دن اسکیک سیرالماق اولماز. چۆنکی بۇ شعرلر اوچ نۆوع ایدی. قصیده، فارسجا شعرلر و تۆرکجه غزللر. اگر بۇنلارین هامیسی بیرلیکده (الیفدن، ی-یا قدر) سیرالاسان، اونلارین هامیسی بیر- بیرینه قاریشار. قصیده غزله، فارسجا شعرلر تۆرکجه شعرلره قاریشیب، آشۆفته و «شلم شوربا» و قات- قاریشیق بیر شئی اولار. اؤدور کی، اونون تک چاره سی ائله اوچ دفعه سیرالماقدا اولور. ۱- قصیده لر، ۲- فارسجا شعرلر، ۳- تۆرکجه غزللر. بۇندان ساده

خدیویه ال یازماسی نین سوؤن طالعی

میرهدایت حصاری

فضولیدن (ابراهیم پاشایا ایتحاف ائتدیگی مدحیه دن):

بنزتدی وار ایسه اوزونو ائشیکینه کیم،
گردون- دونون اوستونه یولو شورودو کهکشان.

حضوری دن (۱۰- جو عصر شاعیری):

کونول جان و جهان قتیئده،
کمیئنه قطره دور عومان قتیئده.

دنلو = قدر، تک، دک:

حضوریدن:

نه دنلو رفع اولورسا جانه پرده،
گورورسن پرده وار داخی نظرده.

بو لؤغتلردن عثمانلی شاعیرلریندن
یوزلرجه شاهد گتیرمک اولار. گشرچکده
بونلارا قدیمی لؤغت یوخ، بلکه عثمانلی
لؤغتلری دئیلمه لیدیر. بئله لیکله بو ایستیناد دا
باطیل اولور.

یاخود او ۷ شعرلرین بیرینده ۲- جی
خلیفه (عمر)- نین آدی گلدیگینه گوره او
شعرین گنجه لی نظامیدن اولدوغونو ایثبات
ائتمک اچون ائل اوغلو اونون سوئی اولماسینی
و عکسینه اولاراق قارامانلی نظامی نین شیعه
اولماسینی ایثبات ائتمگه چالیشیر.

نظامی گنجوری نین ۳۰ میندن آرتیق
ایمیزده اولان شعرلرینده اونون سوئی
اولماسینی ایثبات ائدن بیر دلیل یوخدور.
نظامی داستلارین باشلانغیچیندا آلاها و
پئیغمبر- اکرمه ایفراط قدر سیتایش و نعت
دئییر، لاکین ۴ خلیفه دن بیر- ایکی دفعه آد
آپارمیشسا، حتا بیر کلمه ده اونلاری مدح
ائتمه میشدیر. (باخ: مخرن الاسرار، نعت سوم و

بیر شئی اولای بیلمز. او دیوانی او سببه گوره
ایکی شاعیردن بیللمگه هئج دلیل یوخدور.

۲- جی دلیل بیر پارا لؤغتلرین قدیمی
اولدوقلارینی ایدیعا ائتمک و میثاللار گتیرمک
ایدی. اما او قدیمی سایدیقلاری لؤغتلری
گنجه لی نظامیدن ۳۰۰ ایل سوئرا یاشایان
قارامانلی نظامی نین و هابئله اوندان ۴۰۰ ایل
سوئرا یاشایان فضولی نین و سایره شاعرلرین
شعرلرینده (حتا مؤعاصیر اثرلرده) ده
گوروروک، بس اونلارا قدیم لؤغت دنمگین
معناسی یوخدور. سوؤوموزو قانونی و علمی
گؤستمک اچون میثاللار دا گتیره بیلریک.
مثلاً لؤغتلرین بیر، درمان معناسیندا اولان «ام»
لؤغتی دیر.

قارامانلی نظامیدن:

الف و میمدیر آغزینلا قدین چو سنین،
دردیله اول ایکسین من نجه سی ام دئمه بییم.
(ص ۷۶)

فضولیدن:

شها سنسن اول گوهر- دؤرج- حکمت،
کی، سندنیر البته هر درده بیر ام.

ائشیک = سارای معناسیندا، قست = یان،
حضور معناسیندا.

قارامانلی نظامیدن:

ائشیکین توزون عجب می توتسا چشم- تر
عزیز،

جووه ری اولان قتیئده چون اولور گوهر
عزیز. (ص ۶۵)

(نورین پیغمبرین رقیه و کلثوم آدلی ایکی قیزلارینا ایشاره دیر کی، عثمانا وئردیلر، اونا گؤره ده عثمانا ذوالنورین دئیردیلر).

أما ائیل اوغنونون قارامانلی نظامی نین شیعه اولماسی اؤچون گتیردیگی دلیل (شاهید) چؤخ تعجؤیلدور. چؤنکی او، قارامانلی نظامی نین عاشیق اولدوغو علی آدلی بیر اوغلانا ایستحاف ائتدیگی دؤردلوک شعرینی نه ایسه سهو اندهرک حضرت - علی یه نیسبت وئره رک شاعیرین شیعه اولدوغونون دلیلی بیلیمیشدیر. هرچند شاعیر اؤزؤ دئییر کی، اونون محبوبونون پالنیز آدی علیدیر. ائل اوغلو او شعرده شاعیرین محبوبوندان اولان توقوعلریسه دیقت یئتیرمه میشدیر. مثلاً او شعرین سؤن بییتی بئله دیر:

بیر بوسه عطا قیلسا نظامی یه کرم دیر،
محبوبیم، افسندیم، کی اونون ایسمی علیدیر.

بیر بییتده ده محبوبونو بیر گنججه عؤریان گؤرمک هوسینده دیر:

جان وئره دیدیم بیر گنججه عؤریان اله گیرسه،

محبوبیم، افسندیم، کی اونون ایسمی علیدیر.
(ص ۶۴)

البته قارامانلی نظامی نین بو چؤر محبوبلاری چوخدور و هامیسینا دا اؤز آدلاری ایله شعر قوشموشدور. او جؤمله دن یوسف آدینا (ص ۷۰)، مصطفی آدینا و لطفی آدینا (ص ۸۹) و. س.

قارامانلی نظامی نین دوغوم تاریخی ۸۴۴-۸۳۹- جو هیجری ایللری آراسیندادیر. اولومو باره ده ایسه تذکیره چیلر بیر- بیرلری نین اؤزوندن گؤتوره رک آنجاق ایستانبول گلرکن

شرفنامه، معراج پیغمبر). حتا او علی یه آرتیق محبتی اولدوغونو بو میصراع ایله بیلدیریر: «به مهر علی گرچه محکم پییم». یا بو شعرینده حضرت علینی ظؤلمو آرادان آپارماق اؤچون مؤحاریبه یه یؤللادیغی حالدا عمری شیطانین قاپیسینا گؤندریر:

یا علی یی در صف میدان فرست،
یا عمری بر در شیطان فرست.

مؤعاصیر ایرانلی نظامی شؤناس دکتر بهروز ثروتیان یوخاریداکی نظری وئردیگی حالدا نظامی گنجوی نین شیعه (یا معتزله کیمی) بیر اینانجدا اولدوغو باره ده اؤزونون «آئینه غیب نظامی گنجوی» آدلی اثرینده بحث اندهرک دلیللر گتیرمیشدیر (همن اثر، ص ۱۶۹، و «تاریخ کامل ادیان»، ص ۲۹ و ۳۴). هر حالدا نظامی گنجوی سؤنی و شافعی اولسا دا، بو، او شعرلرین اونونکو اولماسینا دلیل اولما یلمز. چؤنکی قارامانلی نظامی نین ده سؤنی اولماسینا دلیللریمیز واردیر. زیرا همن بحث ائتدیگیمیز قسیده ده بئله دئییر:

شرعون سراپی صفه سینون چار روکنی وار،
اول چار یار که آنلاری حق قیلدی مؤجتبا.

صیاتیق که اولدی ثانی - ائنین غارده،

گتتمیشدی صیدق ایله یولونا جان و دیل فدا.

فاریق ائتدی فرق خطایی ثوابدن،

اصفیای اصفیا ایدی اولیای اولیا.

عثمان کی بؤلدی گؤزلری نورینون ایله نور،

هم معدن - عطا ایدی هم منبع - حیا.

کیمدیر کی وصف ذاتینی عد انده حیدرون،

حقینده لافتی ایله چون گلدی هل اتی.

(ص ۷۷)

لاکین ایسندی داها هر زاد آیدینلاشمیشدیر. من کتچن مقاله مده دنمیشدیم کی، قارامانلی نظامی نین دیوانی الیمیزده اولسایدی، چوخ شئیلر آیدینلاشاردی. ائله او جور ده اولدو. چونکی دوستوم دوکتور فیض اللهی او دیوانی اله گتیریب، فوتوشکلینی منه گؤندریدی. اؤرادان معلوم اولدو کی، اؤستونده بیر بئله بحث انتدیگیمیز او ۷ قطعه شعرین (قصیده نین) هامیسی قارامانلی نظامی نین دیوانیندایدیر. بو دیوان تۆرکیه عالیملریندن «خلوق ایپک تن»-ین واسطه سیله تۆرکیه ده اولان آلتی نۆسخه قارامانلی دیوانی و ۵ مجموعه اوزو ایله علمی و تقیدی صورتده حاضریرلانیب و ۱۹۵۴- جو ایلده چاپا وئرلمیش و ۱۹۷۴- جو ایلده ایکینجی دفعه باسیلمیشدیر. خدیویه ده اولان بو ۷ قطعه شعرلرین کامل صورتی او دیوانین اوزو ایله آشاغیدا گتیریلیر:

- ۱- خدیویه نۆسخه سینده یالنیز ۱۲ بیت اولان «یا اشرف البریه و یا سید الوری» دیوانین ۶۹-۷۹-جو صحیفه لرینده ۶۵ بیت گلیمیشدیر.
- ۲- «نرگس» ردیفلی قصیده نین کامل شکلی سلطان محمد فاتحین مدحینده و ۹۵-۹۳-جی صحیفه لرده گلیمیشدیر.
- ۳- لامیه قصیده سی قارامان بگی پیر احمدین مدحینده و ۱۰۳-۹۹-جو صحیفه لرده دیر (بوتو سهو اولاراق امیر احمد یازمیشدیلار).
- ۴- بو قصیده ده قارامان بگی (پیر احمدین قارداشی) قاسم بگین مدحینده دیر و ۱۰۸-۱۰۴-جی صحیفه لرده گلیمیشدیر.

یولدا گنج یاشیندا اولدوگوندن دانیشیرلار. لاکین منیم «وارلیق» درگیسینده (نۆمره ۱۰۶/۳ - ۱۳۷۶- جی ایل) یازدیغیم مقاله دن اونون سلطان محمد فاتحین اولوموندن (۱۴۸۱/۸۸۶) ایکینجی بایزید دؤنمینده ده دیری اولدوغو و اونون سارای شاعیرلریندن بیرى اولدوغو آنلاشیلیر. چونکی اؤرادا دنیلیر کی، سولطان بایزید - او زامانین رسمی اولدوغو کیمی - بیر بیئت شعر سؤیله یرک شاعیرلریندن اونا نظیره دئمگی ایسته میشدیر. او بیئت بئله ایدی:

هر صویح گۆنش گلسه قاپونا عجب اولماز،
معذوز اولانی شه کی گداده ادب اولماز.

بو بیئته شاعیرلردن: احمد پاشا، نظامی، قاسم پاشا، شبابی، امالی و ذهنسی نظیره دنمیشلر. نظامی نین دندیگی نظیره ایسه بئله ایدی:

گۆل عاریضینه اولسا موقابل عجب اولماز،
کیم یۆزی آچیلیمیشدا حیا و ادب اولماز.

بو شعر همن خدیویه نۆسخه سینده تاماملالاشاراق ۱۰ بیئتلیک بیر غزل اولموشدور (ص ۶۸).

سولطان بایزیدین ۱۴۸۱/۸۸۶- جی ایلده سولطان محمد فاتحدن سونرا تاخستا چیخماغینی و نظامی نین نئچه ایل اوندان سونرا دا دیری اولماسینی نظره آلساق، تخمین اوزو ایله دنمک اولار کی، قارامانلی نظامی ۵۰-۴۵ ایل یاشامیشدیر. نئجه کی، اوزو ده بیر شعرینده ساققالی نین آغارماسینا اشاره ائدیر:

زولفونون زنجیرینی بند آنت بانا دندیم، دندی:

ساققالین آغاردی میسکین دانخی

اوسلانمازمیسان؟ (اصلی دیوان، ص ۷۹)

(اوسلانماق: مؤدب اولماق، اغلا گلیمک) -

ائل اوغلو «اوسانمازمیسان» یازمیشدیر.

۵- «چىراغ» رديفلى شعر غزللر ايچىندە
۱۷۲-جى صحىفەلردە گىتىرىلمىشىدۇر.

۶- بۇ شعر دىۋاندا ۱۱۵-۱۱۴-جى
صحىفەلردە گىتىرىلمىشىدۇر.

۷- بۇ سۇن شعر دە قارامانلى دىۋانىدا
۱۱۲-۱۱۳-جۆ صفحەلردە گىلمىشىدۇر.

بىلە ليكلە بۇ كىتابىن بۆتونلوكلە قارامانلى
نظامى نىن دىۋانى اولدوغو معلوم اولموشدور.

دوغروسو دا بۇدور، بىر شاعىرىن
دىۋانىندا اۆزگە شاعىرىن شعرلرى نىسن

گىتىرىلمەسى نىن سىببى اوللا بىلمز و ۳ دفعە
سىرالانماق دا اونا گۆرە دىر كى، قسىدەلر و

فارسجا شعرلر و تۆركچە غزللر طىبعى اولاراق
آىرى- آىرى سىرالانىشىلار. بۇندان باشقا دا

اوللا بىلىمزدى. البته نظامى آدىلى بىر نىشچە
شخصلرىن آدى تارىخىدە ئىت اولونموشدور

كى، بعضاً يانلىشلاردا سبب اولور. اۆ جۆملەدن:
گىنجەلى نظامى، قارامانلى يا قونوى نظامى،

نظامى عروضى، اونون اوغلو نظامى سمرقندى،
نظامى بخارايسى، نظامى قەستانى، نظامى

بلندشهرى ... (دئمەلى بىك كى، بىر پارا
ايدىعالاردا رغماً قىلمو نظامى آدىلى بىر شخص

يۇخدور). مقاله مین سۇنوندا الیمده اولان نظامى
آدینا بىر نثر و نظمدن دانىشماق ایستە بىریم. منیم

قىتیدلریمده بىر مجموعه دن نقل اتدیگیم، نظامى
آدینا بىر نثر و بىر نظم واردیر (بۇ بارەدە سۇنرا

آىرى بىر مقاله يازماق فيکرىندە بىم). اۆرادا،
نظامى، نثرىنى قۇرتاردىقدا نظمه كىچىدىگىندىن

دانىشىر. بۇ نظمی تدقیقاتچیلار اۆچون آشاغیدا
گىتىرىم:

بئنه نثرین «نظامى» اولدو تمام،

خامه، نظم ایله قیلدى ختم- کلام.
دندى اۆ آب- راه- حق چوقدور،

آنى شکسىز مۆحیط اولور، یوقدور.
لیک بۇدور مدار- جهله مقال،

عمل ائندلر اولور اهل- کمال.
شرع بىر کارى ائده گر تقبیح،

یا کى طبع- سلیم ائده تقبیح،
دور اول اؤندان، بۇدور سلامت- کار،

اول مۆذب، بۇدور حقیقت- کار.
یۆرى کارینده ایستیشاره ائله،

قیل ریجا حقدن ایستىخاره ائله.
پند- خىرى بۇ بنده دن گوش ائت،

آنى خىئر ایله ذیکر- منکوش ائت!
حالین ایصلاح ائده اونون بارى،

لاىق- حق دگىل همه کارى.
ذیکر- عۆصیان موبه مو کاسید،

فیکرى مغشوش و سر به سر فاسید.
یعنى صاحب وثیقه بۇ مۆحتاج،

مرحمت ائيله حالینه ال آج.
ائيله ایخلاص له دۇعاى- حزین،

ایستیماع ائيله مین دئسین آمین.
بالحق بمفخر تقلین.

(تقلین: اینس و جین، آدم و پرى)
محرمان- حریم- درگامى،

سالیکان- طریق- آگامى.
هم اون ایکی ایمام حۆرمتىنه،

هم اون ایکی همۆم حۆرمتىنه...
(بۇ سۇن بئیتلرین نظامى نىن شعرى نىن دالیسى

اولوب یا آىرى اولدوغو بللى دگىل).

سوئمز اوْجاق

شاعیر کریم مشروطه چی نین ۷۵ ایلیگی

مسعود فیوضات

احساسلی و صمیمی آذربایجان شاعیری و وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هیئاتی نین عۆضوو کریم مشروطه چی «سوئمز» جنابلاری نین ۷۵ ایلیگی مۆناسیبتیله جمعه گۆنو ۱۳۸۳/۳/۱، تهرانین «هنر» مدنیت ساراییندا بیر شعرلی- موسیقیلی عزیزله مه مراسیمی کنچیریلدی. بو مؤحتشم مراسیمده گۆزل آنا دیلمیزی و زنگین ادبیاتیمیزی تمثیل ائله یین حۆرمتملی ادبیات شوناس عالیملریمیز، مطبوعاتچیلاریمیز، شاعیرین قلم و امک دۆستلاری و قۆهوم- اقرباسی ایشتیراک ائتمیشدیلر. گۆزکملی آغ ساققال عالیملر، مدنی- ایجتیماعی شخصیتلردن و ادبیاتچیلاردان دۆکتور جواد هیئت، بهزاد بهزادی، عزیز محسنی،

دۆکتور محمدحسین مبین، محمد ضرابی، مۆهندیس اوغلو مۆهندیس فرهود حیاتی و یارادیجیلیغی خاطیره لریندن دانیشیب، کرج آذربایجان ادبی نسیم خانیم (احسانی)، اصغر محمد مدرس گۆزل و مجلیسی بزه دیلر. ایکی چیخیشلاری اوْلدو. بیرینچی موسیقیچی دۆستو مۆهندیس سوئمزین سوْزلرینه گیتار چالاراق اوْخودو.

دۆکتور حمید وارسته، سید علیرضا صرافی و شاعیرین مشروطه چی، شاعیرین حاقیندا و اونونلا علاقه دار اثرلریندن سوْز آچدیلار. درنگی نین عۆضوو شاعیره فردی جنابلاری و آقای مضمونلو شعرلر اوْخوماقلا بۆلومده موسیقی حیصه ده شاعیرین مسعود فصیحی جنابلاری بستانه میش نئچه ماهیننی سوئندا مراسیمه تبریز

شهریندن قاتیلان، حسن آغا دمیرچی نین بدیعی رهبرلیگی آلتیندا پارلاق فعالیت گۆسترن «آذربایجان موسیقی مکتبی نین آنسامبلی» ۴۵ دقیقه لیک موسیقی رپرتواری ایله چیخیش ائتدی. رپرتواردا حسن آغا دمیرچی نین، شاعیرین شعرلری اساسیندا بستانه میش نئچه ماهینسی، ائله جه ده خالق ماهینلاری و موغاملاریمیزدان عیبارت پارچالار ایفا اوْلوندو. واختین باشا چاتدیغینا گۆره پرؤقرامدا اون گۆرولموش بیر نئچه نفر، اوْ جوْمله دن مۆهندیس جعفر کیوانچهر، شاعیر ساوالان، طنز شاعیری میرزه شهرک، شاعیره ایشیق خانیم (شایا) و نورانی جنابلاری چیخیش ائده بیلمه دیلر و «ساهر» ایله «صابر» آدینا ادبی

انجۇمىنلىرىن پىشىغاملارى اۇخونمادى. انلەجە دە تىبرىزدن گۆندىرىلن: حۆرمىتى دۆكتور تىرابى، دۆكتور رىئىس نىيا، رحىم نوروزى، مۆھىندىس اقدسى، فرىدون حىصارى جنابلارى نىن و «قىزىل قلم» مۆسىسەسى نىن مقاله و يا پىشىغاملارىنى اۇخوماغا فۆرست چاتمادى. آما آپارىجى طرفىندىن اعلان اولوندو كى، ايكىنچى يۇيىلى مەراسىمى تىبرىزدە كىچىرىلەجىك و و اۆمىدوار اولدوغونو بىلدىردى كى، سۆز وگىدىن مقاله لردن اۆ مەراسىمدە فايدا لانماق اىمكانى اولسون. ھابىشلە قىشدا اولوندو كى، سۆنمىزىن حىيات و يارادىجىلىغىنا حىسر اولونموش بۆتون يازىلى ماتىرياللار، اۆ جۆملەدن بۆ گۆنە كىمى شاعىرىن قلم دوستلارى اىلە بىر چۆخ ادبى يازىشمالارى، مۆشاعىرەلرى و اۆنون يارادىجىلىغى بارەدە داخىلدە و خارىجىدە يازىلمىش بۆتون مقاله لر اۆزل بىر مجموعە شىكلىندە نىشرا ئىدىلەجىكىدەر. سۆندا شاعىر سۆنمىز اىشتىراكچىلار طرفىندىن شىدەتلى آلقىشلاناراق صحنە يە چىخىپ و ھامىدان تشكۆرونو بىلدىردى.

شاعىرىن شرفىنە چۆخلو گۆل چىلگىلى گىتەرلىمىشىدى و اۆنون بىر بۆيوك و گۆركىملى پۇرتەرسى حۆرمىتى آغالار: مۆھىندىس مىر طاهر موسوى و زىكرىا طرزىمى طرفىندىن مەراسىمە ھىدە اولوندو. عىنىن زاماندا ايكى نفىس تابلو، بىرىسى «نامى» آدىنا ادبى محفىلىن بۆتون عۆضولرى طرفىندىن، ايكىنچىسى شاعىر سۆنمىزىن كىچىمىش بانك امكداشلارى طرفىندىن اؤنا ھىدە اولوندو. مۆسىقى نىن باشلانىشىندا حسن آغا دىمىرچى «آذربايجان مۆسىقى مەكتىبى»- نىن آدىندان مىلى قەرمانىمىز بابكىن گۆزل بىر ھىكىلبنى شاعىر سۆنمە ھىدە ائتدى.

اۆستاد شايا «آلاو» دا اۆز قلم دوستو سۆنمىزىن ايكى شعر دىترى حاقىندا يازدىغى مقاله لرى ۷۵ نۆسخەدە مەراسىمە ھىدە ائتدى.

مەراسىمىن اىدارە ھىئەتى تەراندان جناب زىكرىا طرزىمى، مسعود فىوضات و تىبرىزدن عليرضا صرافى و جعفر كىوانچەردن عىبارت اىدى. مەراسىمىن آپارىجىسى مسعود فىوضات اىدى.

كرىم مشروطەچى ۷۵ ياشىندا

دۆكتور جواد ھىت

عزيز دوستلار، حۆرمىتى اىشتىراكچىلار!

بۇ گۆن عزيز دوستوموز، گۆركىملى شاعىر، يازىچى، ۲۵ اىلدىن بىرى وارلىق درگىسىندە ھىمكارىمىز اولان جناب كرىم مشروطەچى «سۆنمىزى»ى آغىرلاماق و عزيزلەمەك مقصدى اىلە دوستلارى نىن طرفىندىن تشكىل ائدىلمىش بۇ اۆغورلو يىغىنجاغا تۇپلاشمىشىق. اؤنا گۆرە من ھر شىدىن اول بۇ مجلسى برپا ائدىن دوستلارا، اۆزلىكە طرزىمى جنابلارىنا تشكۆر و درىن مىتتدارلىغىمى بىلدىرىمەك اىستە بىرىم.

من گۆركىملى، اۆستاد شاعىرىمىز سۆنمىزە رحمتلىك سەند واسىطەسى اىلە تانىش اولموشام. بىلىرىسىنىز كى، سەند دەدە قۇرئود داستانلارىنى شەرە چىكمەكە بىزىم اۆچون اولمىز بىر آبدە بۇراخىمىش و اۆز آدىنى دا بىر مىلى شاعىر كىمى ابدىلىشىدىرىمىشىدەر. حۆرمىتى سۆنمىز ۲۵ اىلدىن بىرى درگىمىزە

امکداشلیق ائتمیش و گۆزل شعرلری ایله وارلیقین صحیفه‌لرینی بزه‌میشدیر. او، وارلیق تحریریه هئیاتی‌نین چالیشقان بیر عوضوو کیمی اوزون مۆدت وارلیقدا باسیلان شعر و مقاله‌لری هم تاپ و هم ده رداکته ائتمیشدیر.

اؤستاد سۆنمز فیکیر و دویغو شاعیریدیر. شعرلری شکیل و دیل باخیمیندان ساده، مؤحتوا باخیمیندان دا دولغون و زنگیندیر. اؤنون شعرلرینده بدیعی صنعت عونصورلریله ایفاده اولونان شاعیرانه دویغولارلا یاناشی، خالقینا و اینسانلیغا خیطاب ائدن فلسفی فیکیرلردن زنگین پیامی واردیر. اؤستاد سۆنمزین آنا دیلینه اولان محبتی و باغلیلیغینی گۆرمک اۆچون اؤنون «آغیر ایلر» منظومه‌سی‌نین «آنام دیلی» بۆلومونو اؤخوماق لازیمدیر. شاعیر بۇ منظومه‌ده آنا دیلینه «لهجه» دئییلدیگیندن طبعی‌نین آییلدیغینی و بۇ تحقیر و اهانتدن دامارلارینداکی غثیرت قانی‌نین قاینادیغینی و بۇ هیجانلا «پاسلی قلمی» اینه آلیب، بۇ قیمتلی اینجیلری یان- یانا دۆزدوگونو سۆیله‌ییر:

او گۆندن کی، دایلم «لهجه» ساییلدی،
 یاتمیش طبعیم بیر دیسکینیب، آییلدی.
 بۇ آییقلیق اۆلکه‌میزه یاییلدی،
 دامارلاردا غثیرت قانی قاینادی،
 پاسلی قلم الیمیزده اۆینادی.
 دؤداقلاریم گۆلومسرکن ازلده،
 آنام منه «اوغول» دئییب بۇ دیلده،
 آنا دیلی اؤنودولماز مین ایلده،
 حقیقتده بۇ دیل منیم جانیمدیر،
 ایلیگیمدیر، سۆموگومدور، قانیمدیر.

اؤستاد سۆنمزین فارسجا دا گۆزل شعرلری واردیر. اؤنون اؤستاد شهریارین «حیدر بابا» منظومه‌سی‌نین فارسجا یا ترجمه‌سی بۇ شاه اثره یازیلان ترجمه‌لرین ان یاخشیسسی و یا ان یاخشیلاریندان بیریدیر. دنمه‌لی، سۆنمز آذربایجانین پارلایان شاعیری اولماقلا یاناشی گۆرکملی ایران شاعیریدیر. سۆنمز عثین زاماندا گۆزل نائیر و تنقیدچیدیر. اؤنون نثری ده شعرلری کیمی آخچی و بدیعیدیر. نثری‌نین نه قدر گۆجلو، گۆزل و عثین زاماندا ساده اولدوغونو گۆستریمک اۆچون اؤنون حسرت چلنگی کیتابینا گۆز گزدریمک کیفایتیدیر.

سۆنمزین خطی ده گۆزلدیر. یازسی بیر خطاط، خوش‌نویس یازیسیدیر. تعجۆب بۇراسیندادیر کی، شعرین ذیروه‌سینده دۇران بیر شاعیر هم ده بۇ قدر ترتیبلی و اینتیظاملیدیر. بیز اؤنون بۇ قابیلتریندن، هم ده گۆزل خاصیتلریندن هر زمان فایدالانمیشیق. وارلیق درگیسیندن باشقا منیم ایکی کیتابیمی دا سهوسیز و گۆزل بیر شکیلده تمناسیز چاپا حاضرلامیشدیر. اؤستاد سۆنمز دیلیمیزین ایملاسی باره‌ده داخی وارلیقلا امکداشلیق ائتمیش و رحمتلیک اؤستاد دۆکور نطق‌نین حاضرلادیغی

«ایملا قیلاووزو» ریساله سینی تایب اندیب، چاپا حاضیرلامیشدیر. او ایملامیز بارهده «شئه مۆنجوغو» کیتابیندا ایکی بیت شعر ایله دوققوز سسلی حرفلریمیزین و «دا» - «ده» اداتی نین نئجه یازیلماسینی گۆستر میشدیر:

ازل گۆندن سنی دؤیدوم اؤزومده،
 اؤرگیمده، دیلگیمده، سؤزومده،
 منده ائله بۆتاق آتدین، بوی آتدین،
 نهایتده سن اولدوم من اؤزوم ده.

من اونون حاقیندا ۱۳۵۹- دا مقاله یازمیشام. بۇ گۆن واختیمین آزیغیندان اونون حاقیندا قیسا دانیشاجام. آخی مندن سونرا دانیشان دوستلار اونون حاقیندا لازیم اولانلاری سؤیلهیه جکلر. من اؤز فیکیرلیمدن چۆخ، اوتایداکى بیر نئچه عالیم، شاعیر و یازیچیلارین و بۇ تایدان دا رحمتلیک دؤکتور روشن ضمیرین اؤستاد سؤنمز بارهده ایفاده ائتدیکلری فیکیرلرینی نقل ائده جگم.

۱ - آذربایجان ادبیاتی نین بویوک اؤستادی رحمتلیک پروفوسور عباس زامانوف ۱۸ ایل بوندان اؤنجه منه یازدیغی مکتوبدا اؤستاد سؤنمزین «ایکی صمد، ایکی طالع» شعرینی بئله قیمتلندیریر: «بۇ شعرى هامیمیز بئندیک، بۇ عادیجه بیر شعر دگیلدر، پؤتیک بیر داستاندیر، بیر داستان کی بویوک بیر خالقین فاجیعه سی، سئوینجی و کدری اوندان عکسینی تپمیشدیر. ائله بیر داستان کی، اؤرگیمزدن کئچنلر اؤستاد شاعیر ایلهامی ایله عؤمومیلشدیریلیب، رسم ائدیلمیشدیر. بۇ گۆزل صنعت اینجیسی نین مۆلفینه ده، اونون امل دوستلارینا دا عشق اولسون!».

۲ - آذربایجانین بویوک شاعیری بختیار وهابزاده اؤستاد سؤنمزین باکیدا نشر اولونان کیتابی بارهده بئله یازیر: «بیز بۇ شعرلره عادى شعرلر کیمی دگیل، اؤز حاقی اوغروندا آیاغا قالدیمیش خالقین کؤنول نغمه لری کیمی باخیریق. بیر نؤقظه ده کی، شاعیر خالق ایله بیرلشیر، اونون دؤشونن بئینینه، دانیشان دیلینه چئوریلیر» (قاراقوش یازی گۆزلر).

۳ - آذربایجانین مشهور شاعیری نبی خزری ده بئله دئیر: «سؤنمزین چۆخ سلیس و اؤبرازلی شعر دیلی وار. او بۆتون شیمالی- جنوبی آذربایجانین ان گۆزل پؤتیک عنعنه لرینی اؤزوندن جمعلشدیر میشدیر (آغ شیمشکلر، ص ۳۸۵).

۴ - آذربایجانین مشهور خالق یازیچسی آکادمیک میرزه ابراهیموف سؤنمز یازدیغی مکتوبدا رأینی بئله ایفاده ائدیر: «بۇ یاخینلاردا «عیسی نین سون شامی»- نی بیر داها اوخودوم. بۇ گۆزل اثرین ان بویوک بدیعی قیمتی منجه اوندادیر کی، اینسانین داخیلی ایضطیرابلارینی، موقدس آرزولارینی ترنؤم ائدیر. بیر سؤزله، موعاصیر ایفاده ایله دئسک، اصیل اومانیست، اینسان پرور ائدیر. هم ده احتیاصلا، اودلو، حرارتلی حیسسلره یازیلیب. بۇ کئیفتلر اولمادان بویوک صنعت اثری یارانا بیلمز. بۇ کئیفتلر سنده وار...».

۵ - اوستاد سونمزین «منسیزله میشم» شعرى باره ده ادبیات اوستادیمیز رحمتلیک دوکتور روشن ضمیر تاتورتینی بئله ایفاده ائدیر: «آن شب شعر «منسیزله میشم» شما به کالبد فرسوده من روح دمید و تأثیر عجیب باور نکردنی در دل من باقی گذاشت... و جان ما را برای چند لحظه از این خاکدان بدر برد و با کیهان نورد خیال در آسمانها به سیر و صفا واداشت. شاید یکی از ویژگیهای شعر خوب آن باشد که از همان بیت نخست چنگ در دل ما زند و تا بیت بازپسین رهایمان نسازد (دو شاعر بزرگ، مولانا و شهریار، ص ۳۷۳/۵).

۶ - «شئه موندوغو» شعرلر مجموعه سی باره ده فیلولوژی علملر نامزدی ماهزر مهدی بیووا بئله یازیر: «سونمز او قبیل شاعیرلردندیر کی، اونلار اوزکلری نین حوکمونه خلاف هنج نه یازماز، دوشوندوکلرینی شعره گتیرمک اوزچون یوز اولچوب، بیر بیچرلر». سونرا دئییر: «سونمز لیریکدیر، او، آز سوزله، حجمجه کیچیک اولان شعرلرله، دوردلوک و بایاتیلارلا بویوک معنالاری عکس ائتدیرن، اینجه قلبلی و مؤتفکیر بیر شاعیردیر». سونرا دورد میصراعلیق بیر شعرینی وئیر:

دیلم - دیلم دوغرا قیزیل آلمانی،
وئر هر گلن بیسین اوندان بیر دیلم.
اوج کلمه دیر وارلیغیمی بیلدیرن:
بیر وطنیم، بیر منلیگیم، بیر دیلم.

سونرا دئییر: «بشر اولادی نین وارلیغینی بیلدیرمک اوزچون باشلیجا شرطلر محض شاعیرین سؤیله دیکلریدیر... سونمزین لیریک قهرمانی کامل انسان، یتکینلشمیش شخصیتدیر. او، اوز تاریخی کتچمیشی ایله اویونن، گله جگینه اؤمیدله باخان و طنداشدیر. آیلمزلیک، کاراکترین ان باشلیجا کتیفتی و معیاریدیر». انله بونا گوره دیر کی، «شئه موندوغو» کیتابینا اؤن سوز یئرینه بو دوردلوگو یازمیشدیر:

مغرور دایان، آلتین آچیق، اوزون آغ،
تک آلاها آیل ارکیم، آی ارکیم.
اوندان باشقا سن بیر کسه آیلمه،
قارشیندا گور آییلیر کیم، آی ارکیم.

بو دوردلوک ارک قالاسی نین تصویری ایله برابر، اوزون ایللر «وارلیق» درگیسی نین قاپاغی نین بزگی اولموشدور.

مؤلیف سونرا یازیر: «سونمز مؤتفکیر شاعیر اولماقلا یاناشی گوزللیک نغمه کاری، محبت شاعیریدیر». من واختینیزی بوندان آرتیق آلماق ایسته مه دیگیم اوزچون سوزلریمه سون وئیریم و اوستاد سونمز اوزون عومور و ساغلیق و نایلیت دیله بیریم. اؤمید ائدیریم، اونون ۸۰ یاش یوئیلیینده داها طنطنه لی اغیرلاما مراسیمینده ایشتیراک ائدم. ساغ اولون.

سۆنمز آتا

علیرضا صرافى

منیم سۆنمزله تانیشلیغیم اؤنو تانیمدان اول اولوب! سۆنمز ایلك اؤنجه باتقین بیر ملؤدی ایدی یوردوموزون داغلاریندا- دره لرینده سسلنن: «آچیل سحر، اویان گۆنش...»^۱.
سؤنرا قارانلیق گنجه لرده بیر ساری ایشیق کیمی گۆرونوردی داغ گدیگینده، یولچولارا یول گؤسترسین دئییه. کیمسه بیلمزدی، او ایشیغی کیم یاندیریب، کیمسه بیلمزدی، او ملؤدینی کیم سسلندیریب، کیمسه بیلمزدی، او گۆنشی اویان دیران شاعیر بیزلردن هانسیمزدی...

* * *

بۇ گۆن بیر داها ایشیغینا تۇپلانمیش اولان سایین یولداشلار،... بیلیرم، بیر چۇخلاری سۆنمزین ادبی شخصیتیندن دانیشیب، دانیشاجاقلار. ایذن وئرسه نيز، من ده چالیشاجام، کریم مشروطه چى، «سۆنمزین» عؤمور کیتابینی وراقلا یارق، اؤنون ایجتیماعی- اینسانی کاراکتریندن سؤز آچام.
آتاسی تنیک مایالی، اورتاباب بیر محله باقالی ایمیش «حتم بیگ» کۆچه سینده تبریزین^۲. صاف، ساده، صمیمی بیر اینسان. او واختیله مشروطه اینقیلابی نین فدااییرینه قۇشولموش و تۇفنگ گۆتورموشدور.

- اوغول، اینسان پۇلو خرجله ینده قازانار - دئیرمیش، مشروطه چى عمی.

آناسی اولدوقچا مهربان، ساکیت و دؤزوملو، ائو ایشلرینده تبریز رویه لی، سلیقه لی- ساھمانلی، زحمتکش، اۇزاق گۆزن بیر قادین، بئش اۇشاغین آناسی. هم ده اینجه، گۆزل سسله اوخویارمیش، تیکیش تیکنده، قۇیماق بیشرینده. نه یازیق کی، سسی مطبخ گۆشه لرینده، سردابالار درینلیگینده^۳ تاخیلی قالیب، گۆن ایشیغی گۆرمه دی، حیطلرینده کی تۇت آغاجی بئله ائشیتمه دی اؤنون سسینی...

۱ - بۇ شعر بلکه ده سۆنمزین ایلك نعریدیر. ۱۳۳۰- لاردا ایراندا یایلمیش اولان یونان کؤکلو «مرا ببوس» آدی ایله مشهور ماھنی اؤچون سۆنمز «آچیل سحر، اویان گۆنش» شعرینی یازمیشدیر. همان شعر و ماھنی تئزلیکجه دیلدن دیله، اۆرکدن اورگه یایلمیشدی. دنمک سۆنمزین ایلك یاینلانان اثری ده همین شعردیر. آنجاق او، کیتابلاردا، مطبوعاتدا دگیل، سینهلرده یایلمیشدیر. سۆنمزین بیر نئچه یاخین دؤستوندان باشقا کیمسه اؤنون شاعیری نین ادینی بیلمزدی او زامانلار.

۲ - حتم بیگ تبریزین لیللاوا محله سینده بیر کۆچه نین آدی ایدی. دؤکتور بهمن عیسی بیگلونون دندگینه گۆره، همین محله ده مشروطه اینقیلابی زامانی بیر چۇخ سیاسی موباریزلر وارمیش. بۇنلار عؤموماً سؤسیال-دموکرات تفکۆرونو مۇدافیعه ائدرمیشلر. سۆنمزین آتاسی دا همین مشروطه چى سؤسیال-دموکراتلارین ساده عؤضولریندن بیرى ایمیش.

۳ - سۆنمز اؤز خاطیره لرینده قئید ائدیر کی، اؤنون مۇسیقی شۇناس داییسى میرزه جعفر بدایعی، آتاسی نین سسیندن حظ آپارسین دئییه اؤندان ایسترمیش کی، ائولرئ نین سرداباسینا گلسین و اوزادا اوخوسون. سؤز یۇخ

آلتی یاشیندا درسه قۇیدولار کچیچک کریمی... آنجاق ایبتیادی مکتبینی بیتیردیکن سونرا او ایشه گئدیر، ناسقی جۇراب تۇخویور اوئشاقلارا و ائوینه چۆرک داشی بیر.

ایگیرمیلرینده سیاسی مۇباریزه لره قۇشولور، زیندانلاریندا یاتیر مملکتین و اوزون زامان وطنیندن اوزاق دۆشور، آنجاق «هارداسا اوزویله وطن گزدریر»^۱ کریم مشروطه چی.

اوتوزوندا ائولنیر، حیات یولداشی نین یاردیمی ایله اوزون مۆدت آراسی کسپلن تحصیلینی بیر داها باشلایب، نهایت قیرخیندا بیتیریر حوقوق فاکولته سینیی.

قیرخ بشینده اوزون آیریلیقدان سونرا آنا یۆردونا، آتا اوجاغینا، تبریزینه دۆنور. بۇرادا قابیلیتی و باجاریقلی بیر ایش آدمی کیمی ایشله مگه باشلایر.^۲ چالیشدیغی مالی مۆسسسه نین الی ایله بیر چۆخلارینا ایش یارادیر، سرمایه وئریر، بیر چۆخلارین نین الیندن تۆتور.

اللیسینده جیددی حالدا ادبیات عالمینه قدم قۇیور.^۳ اللی آغیر ایلین سونوندا قانی ایله، داماری ایله حیس ائدیپ، دۆیدوغو آجیلی - شیرینلی حیات تجرؤبه لرینی بیزیمله بؤلوشمگه باشلایر.

آلتیمیشیندا تۆرک ادبیاتی نین اوجا ذیره لریندن بیرینه چئوریلیر.

یتمیشینده آذربایجان علملر آکادیماسی نظامی آدینا ادبیات اینستیتوتو طرفیندن آد گۆنونو آذربایجان شعرین نین بایرامی کیمی باکیدا قئید ائتمک اۆچون اورتایا چاغریلیر. آنجاق او «بله بیر مراسیم اولسا دا، بۇ تاید قۇرولسا، یاخشیدیر» - دئییه تشکۆر ائدیپ، باکیبا گئتمکدن عۆذر ایسته بیر

و نه یاخشی کی، بۇ گۆن سونمز آتامیزی عزیزله یه بیلیمک سعادت بیزلره نصیب اولدو، باخامایاراق کی، اونسوز دا او همیشه عزیزدیر بیزیم اۆچون.

اؤنون حیاتینی اؤیرنرکن بیر مۆعمّا دا بیزی دۆشوندورور: گۆره سن بله بیر ائیش - یۇخوشلو، آچاق - اوجالی طالعی یاشایان، یۇخسوللو، دربدرلیک چکن عادی بیر وطنداشدان نئجه سونمز کیمی عالی جناب، یۆکسک شخصیته بیهلنمیش بیر ادیب اورتایا چیخیمشیدیر؟

منجه بۇ دا یۆردوموزون مۆعجوزه لریندندیر. ایجازه وئرین، رحمتلیک دۆکتور «حمید نطقی» - دن انشیتدیگیم بیر دۆشونجه نی سیزینله پایلاشیم. او دئییردی: «تبریزین تاریخی آبیده لری چۆخ ایمیش، آنجاق اؤنلارین یاریسینی زلزله ییخیب، یاریسینی دا بلدیله! ایندی اؤنلارین چۆخونو گۆرمک اولماسا دا، بۇ تاریخی شهرین داییماییتشیدیردیگی بۆیوک شخصیتلرینی هر زامان گۆرمک مۆمکوندور... تۆتالیم

کی، آناسی نین سسی نین گۆزللشمه سینده داییسینی دا مۆعین رؤل اولموشدور. هم ده باخ: آغیر ایلر، ۲- جی نشر، ص ۴۹/۵۰

۱ - انسان وار اوزویله وطن گزدریر، اؤنونلا اؤیونر وطنداشلاری، انسان دا واردیر کی بؤل گئدن زامان، اونا لعنت اؤخور وطن داشلاری. - شنه مۆنجوغو، ص ۲۴

۲ - کریم مشروطه چی شاه دؤنمی نین سون سککیز ایلینده بانک تهرانین تۆرک دیللی ایالتلرده کی تشکیلاتی نین مۆدیری کیمی چالیشیردی.

۳ - اؤنون بۇ دؤورده کی یعنی ۹-۱۳۵۱- جو ایللرده کی صداقتلی چالیشلارینی یاخیندان گۆرنلر اؤنو بیر نۆمونه، سئوملی و باجاریقلی مۆدیر کیمی قیمتلندیرلر.

سلطان القرائی لر، نخجوانی لر، واعظ، شهریار و ... بیز اؤنلارا باخیب دا باشیمیزی اوجا توتماغا حاقلی ییق.»

سؤنمز ده تبریزین ایجتیماعی - ادبی موحیطی نین یئتیشدیردیگی بیر شخصیتدیر. اونا آتاسیدان دؤنیا مالی قالمادی کی. ایرث دندیگین اونا چاتدی آتاسیدان صیدق، صفا، آناسیدان صبیر، وفا، بیر ده کی، آنا دیلی، بیر ده کی، آتا سؤزو... سونرا او، آذربایجان مدنیتی آب-هاواسیدان قیدالاناراق اوزونو یئتیشدیردی، اوزونو تنقید ائدهرک، دیشدیره- دیشدیره یئتیشدیردی. دؤنن بیخیلا- قالخا بویورین اوشاق، سونرا تاپدانیب- برکی ین گنج، بۇ گۆن یازیب- یارادان ائل شاعیری اولدو، یانیب- یاشادان سؤنمز اوجاق اولدو، بیر ائل اوغلایدو، ائل آتاسی دا اولدو.

او اولدوقجا تواضوعکار، مهرباندير، کیمسه نین اۆرگینه دیمز، تکبۆر و غورورو سؤمز. چؤخ بیلپ، آز یازار، آز یازینجا دا اؤز یازار، واختینی یترسیز ایتیرمه دیگی کیمی، سؤزونو ده یترسیز گنیرمز، ادب- ارکانی پوزماز. یازیلارینی کیپ- کیپ یازماز کی، دۆزلیشینه یتر قالماسین. «بیلیمیرم» دئمکدن، «باغیشلا» دئمکدن، «یانیلدیم» دئمکدن چکینمز.

او، قوناق سنور، سؤفره لیدیر. قاپیسی دا اۆرگی کیمی هامی نین اؤزونه آچقیدیر، سؤنمز آتانی. اونا آتا دئمکده من اوزومو حاقلی سانیرام، چؤنکی اونون ائله حقیقتاً ده ایستر شخصی یاشایشینداکی یئتکین کاراکتری، ایسترسه ده یاراتدیغی اثرلرین آرخاسیدان گورونن سیماسی بیر موشفیق، مۆدریک و مهربان آتا کیمیدیر.

تصادوفی دگیلدر کی، او، ایلک اثرینی یعنی «آغیر ایللر» کیتابینی قیزی نین ایستگینه گۆره یازمیش و سون «حسرت چلنگی» کیتابینی اوغلونون ایستگینه گۆره و سؤز یوخ کی، بیر چؤخ باشقا شعرلرینی ده معنوی اوغوللارینا و قیزلارینا خیطاباً یازمیشدیر.

اثرلری نین چؤخو تربیه اندیجی ماهیت داشی ییر. من نه زامان سؤنمزى اوخوموشام، بیر آز داها آدم اولموشام.

ماراقلی بۇراسیدان دیر کی، او اؤز محبتینده تمناسیزدیر. ایستکلی، قایغی کش عایله سینه نچه- نچه احساسلی شعرلر حصر ائدن شاعیر، کیتابلاری نین نشر ایشینی، زحمتینی حتا اؤز دوغما اولادی نین عۆهده سینه بۇراخماغا بئله راضیلاشمیر. واختلی- واختیندا اؤزو اونلاری نیظاما سالیب، نشره حاضیرلاییر. بلکه ده ۲۷ ایل اؤنجه یازدیغی کیمی^۱، اؤزونون الندن گلن بیر ایشی باشقاسینا بۇراخماغی اؤزو اؤچون عار بیلیر سؤنمز آتا. بیز بیر داها محض بۇ ایشینه گۆره ده اونا میتداریق.

هر شاعیرین پارلادیغی بیر دؤوران وار. شهریارى شهریار ائدن اونون ایقتیلابدان اولکی شعرلری اولموشدور. سؤنمز گلدیکده ایسه دئمک اولار کی، اونون ان پارلاق دؤورانی ایقتیلابدان سونراکی ایلک اون ایلدیر. سون ایللرده او، شعر یازماقدان داها چؤخ شعرلری نین توپلاماسی و ایصلاحی ایله مشغول

اولموشدور و شعر اينچىلىرىنى دە «ھردن سېمىشىدىر»^۱. بلكە دە او بۇ ايمساكى ايله بيزلرە آنلاتماق ايستە بىر كى: «بىرىنچى مىصراعدا آتا سۇسا دا، ايكىنچى مىصراعى اوغول دئمهلى»^۲.
 سۇنمىزىن عۇمور كىتابى نىن خۇلاصەسى بۇ كى، او، اللى ايل حياتىن آلچاق- اوچاسىنى، داغ- درەسىنى بىر بولود كىمى يۆكلنە- يۆكلنە دولاندى، دولوب- دولوخساندى... سۇنرا داملا- داملا تۇرپاغا ياغدى و مۇنجوق- مۇنجوق يارپاقلارىندان آسلاندى اوزوم باغلارى نىن.

* * *

سايىن مجلس اهللى: منى صبىرلە دىنلە دىنىز، ساغ اولون.
 سۇيملى سۇنمىز آتا: ئمرەلى عۇمرونوزون ذىروەسىندە سىزى بىر اوغول كىمى تىرىك اندىریم و اللرىنىزدن اوپورم. سىزىنلە اوپونور و اينانيرام كى، مادام ايشىغى سئون وار، اوچاغىنىز سۇنمە يەجك.

كرىم مشروطه چى (سۇنمىز) ين يايىنلانمىش اثرلىرى:

- ۱- آغىر ايللر
- ۲- عىسى نىن سۇن شامى
- ۳- قارانقوش يازى گۇزلر (كىرىل الفباسىندا)
- ۴- سلام بر حيدر بابا (شهرىارين حيدر بابا منظومه سى نىن فارسجايا ترجمه سى)
- ۵- شئە مۇنجوغو
- ۶- آمان داغلار
- ۷- حسرت چلنگى (باكى سفرى حاقىندا قئىدلر و مۇشاعيره لر)
- ۸- بۇ ياشدا
- ۹- مۇصاحىبه (حيدر بابا و اونون ترجمه لرى بارەدە خۇصوصى يايىنلانمىش جۇزۇه)
- ۱۰- ايملامىز حاقىندا (ايملا قايدالارى حاقىندا خۇصوصى يايىنلانمىش جۇزۇه)

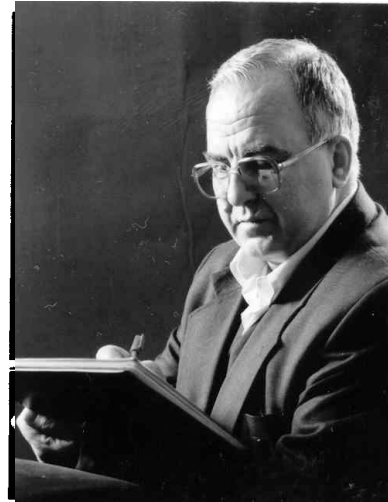
۱ - گۇيرچينه دئىرىدىن دن سېرلر، دۆز دئىرىدىن، دنى بىردن سېرلر. سۇز دئدىگىن، دۇستوم، دنە بنزەمز، اونا گۇره سۇزو ھردن سېرلر. - شئە مۇنجوغو، ص ۳۲

۲ - او دئمك ايستەدى تانىشا- يادا، بۇ سس بىر آن بئله كسىلمەمەلى، بىرىنچى مىصراعدا آتا سۇسا دا، ايكىنچى مىصراعى اوغول دئمهلى. - آمان داغلار، ۲- جى نشر، ص ۷۶

قره‌باغ در عصر سلجوقیان

صمد سرداری‌نیا

در اوایل قرن پنجم هجری، اواسط قرن یازدهم میلادی، گروهی از ترکمانان غز که در دشت قزقیز سکونت داشتند، به زعامت سلجوق بن دقاق از نواحی ترکستان رو به ماوراءالنهر نهاده، در جند ساکن شده و اسلام را پذیرفتند و به تدریج نیرو گرفته و کثرت یافتند و توانستند مسعود غزنوی را به سال ۴۳۱ ه.ق. نزدیک حصار دندانقان مرو به سختی شکست داده و پایه حکومت مقتدری را بنیان بگذارند و دولت‌هایی را که در داخل ایران حکومت می‌کردند برانداخته و مهم‌ترین دولت ترک را جایگزین آن‌ها سازند که خود در جهان اسلام و خاصه در ایران و لاجرم در آذربایجان و پیرامون‌های آن از مهم‌ترین

رخداده‌ها و مقدمه تحول بزرگی به شمار می‌رود، به طوری که به اعتقاد دکتر باستانی پاریزی: «هفت مقطع بزرگ تاریخی در تاریخ ایران سرنوشت‌ساز می‌باشند که یکی از آن‌ها مقطع به قدرت رسیدن امپراتوری ترکمانان سلجوقی می‌باشد».^۱

«ج. ج. ساندرز» درباره اهمیت این قوم و اسلام آوردن آنان می‌نویسد: «در حدود سال ۹۶۰ میلادی، خاندان سلجوق، از ترکان اوغوز که چادرهای خود را نزدیک شهر جند، بر کرانه سیردریا می‌زدند، به دین اسلام درآمدند. این تغییر مذهب به همان اندازه مهم بود که مسیحی شدن فرانک‌ها در زیر فرمان کلویس، قریب پنج قرن پیش از آن اهمیت داشت».^۲

۱ - روزنامه ایران، ۱۳۸۲/۱/۱۶، ص ۷

۲ - ج. ج. ساندرز، تاریخ فتوحات مغول، ترجمه ابوالقاسم حالت، ص ۴۵

در این زمینه، توضیح بیشتری در فرهنگ معین بدین شرح آمده است: «سلجوقیان یا سلاجقه خاندانی ترک که از ۴۲۹ تا ۷۰۰ هـ.ق. / ۱۰۳۷ تا ۱۳۰۰ میلادی در آسیای غربی سلطنت کردند. ظهور این خاندان در تاریخ اسلام از وقایع بزرگ و به منزله شروع دوره جدیدی است. مقارن ابتدای استیلای این قوم، خلافت دچار ضعف شده بود و هیچ یک از سلاطین در این ایام قدرت آن که کشورهای اسلامی را تحت یک حکومت درآورد، نبود، بلکه این ممالک زیر دست سلسله‌های متصرفی سر می‌کردند. فقط فاطمیان را باید از این حکم مستثنی دانست، ولی ایشان هم اگرچه دولتی بزرگ داشتند با خلفای عباسی در حال صفا نبودند، بلکه مدعیان آن خاندان محسوب می‌شدند. سلجوقیان از ترکمانان بدوی و در آغاز بی‌علاقه به زندگانی شهری و تمدن و دین بودند و چون اسلام آوردند بر اثر سادگی طبع در این راه دچار تعصب شدند و به سبب همین حس به مدد دولت و خلافتی که رو به مرگ می‌رفت شتافته، آن را احیاء کردند. سلاجقه به ایران و الجزیره و شام و آسیای صغیر هجوم آوردند... و هر سلسله‌ای را که در راه خود دیدند برانداختند. در نتیجه، آسیای اسلامی را از اقصی حد غربی افغانستان تا ساحل بحرالروم تحت یک حکومت آوردند و با دمیدن روح غیرت و تعصبی در مسلمانان، عساکر روم شرقی را که مجدداً به تعرض بلاد اسلامی پرداخته بودند، عقب زدند و بر اثر همین کیفیات نسل متعصب جنگجوی جدیدی پیدا شد که بیشتر مغلوبیت صلیبیان عیسوی نتیجه دلآوری ایشان است و همین مسائل است که به سلاجقه در تاریخ اسلام مقامی بلند داده است.»^۱

رئیس این قوم در ائتن هنگام، یکی از اعقاب سلجوق به نام طغرل بود. وی مؤسس سلسله سلجوقیان ایران است که تا سال ۴۴۷ هـ.ق. به تدریج امپراتوری عظیمی تشکیل داد و در فتوحاتی که نصیب او می‌شد، آذربایجان نیز در قلمرو او درآمد. بنا به نوشته مؤلفین تاریخ ایران در دانشگاه کمبریج: «از همین دوره، اهمیت ویژه آذربایجان به عنوان پایگاه توسعه‌طلبی ترکمن‌ها آغاز می‌شود. این ناحیه در انتهای یک سهراهی قرار دارد که از ری و شمال ایران می‌گذرد و از همین راه بود که ترکمنان از خراسان و ماورای آن سرازیر گردیدند، دره‌های حاصلخیز این ناحیه - آذربایجان یکی از معدود نواحی ایران است که می‌توان در آن در سطح وسیعی کشاورزی دیم کرد - مراتع بسیاری برای احشام صحراگردان فراهم می‌ساخت. قدرت سیاسی در این ناحیه پراکنده و پاره‌پاره بود، و این فرصت‌های زیادی برای استخدام در خدمت امرای محلی ایجاد می‌کرد. از این گذشته، آذربایجان به عنوان ولایت مرزی که دارای مرز مشترک با قدرت‌های مسیحی بود، سنت دیرپای غزا با کفار داشت، که چنانکه دیده‌ایم، خاندان‌هایی نظیر شدادیان نقش برجسته‌ای در آن داشتند. همه این عوامل در تبدیل آذربایجان

به مرکز تجمع ترکمنان دست به دست هم داده بود، و از همین دوره بود که این سرزمین به یافتن صبغه قومی و زبانی ترک آغاز کرد و این صبغه را تا به امروز حفظ کرده است. در طی کمابیش سده بعد، غازیان از این ناحیه به امیرنشین‌های مسیحی ارمنستان و گرجستان فشار می‌آوردند و در عین حال به درون آناتولی رخنه کرده، دولت‌های غازی، نظیر دانشمندیه و منگوجکیه را در آنجا پی افکندند و شالوده‌های سلطنت سلجوقی را در روم پی‌ریزی کردند که می‌بایست چندین دهه پس از انقراض سلاجقه بزرگ در ایران و عراق دوام آورد.

«... در سال ۴۴۶ هـ. ق. / ۱۰۵۴ میلادی طغرل به آذربایجان رفت تا روادیان و شدادیان را به ترتیب در تبریز و گنجه تحت فرمان خود درآورد.»^۱

«بعد از رکن الدین طغرل بیگ محمد (۴۲۹-۴۵۵) به موجب وصیت او، سلطنت سلاجقه به پسر برادر وی آلپ‌ارسلان چغری بیگ (۴۵۵-۴۶۵) انتقال یافت و چون او درگذشت، پسرش جلال‌الدین ملک‌شاه (۴۶۵-۴۸۵) جانشین پدر شد.

«امپراتوری عظیم سلجوقی در دوره سلطنت این دو پادشاه مقتدر به حدّ اعلای عظمت رسید» در سال ۴۵۹ هـ. ق. / ۱۰۶۷ میلادی، آلپ ارسلان در اران بود و در آنجا از فضل بن شاوور شدادی (فضل دوم) و نیز از شروانشاه فخرالدین فریبز بن سلار خراج گرفت، در سال‌های آینده غلامان ترک به حکومت کرانه‌های غربی دریای خزر تا دربند منصوب گردیدند.

«... ترکمنانی که در مرزهای بیزانس و ارمنستان در شرق آناتولی به سر می‌بردند، به صنوف غازیان مسلمان قدیمی‌تر، یعنی رزمندگان عرب، کرد و دیلمی پیوستند که از دیرباز با هماوردهای بیزانسی یا اکریتای خود پنجه افکنده بودند. با این افزایش ترکان در ثغور، اصطلاحات ترکی «آقینچی» (مهاجم) و «اوج» (احتمالاً به معنی حدّ، مزر، رزمنده‌ای که در مرز می‌جنگد) دوشادوش اصطلاح غازی رواج گرفت.»^۲

دکتر محمد جواد مشکور می‌نویسد: «چون آذربایجان چراگاه‌های فراوان داشت و ترکان قومی چادرنشین و حشم‌دار بودند و خویشاوندانی نیز در آن استان داشتند که پیش از ایشان جای آنان را باز کرده بودند، بیش از دیگر جاها به آذربایجان روی آوردند.

«به قول منجم‌باشی، بقایای قوم خزر در سال ۴۵۸ هـ. ق. / ۱۰۶۶ میلادی از دربند قفقاز گذشته به آران آمدند و در نزدیکی دربند در قصبه قحطان مسکن گزیدند.

۱ - تاریخ ایران، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۵، ص ۴۹، ۵۰ و ۶۷، ترجمه حسن انوشه
۲ - همان

«در سال ۶۶۸ هـ. ق. / ۱۰۷۶ میلادی این ترکان تماماً در آران و ماورای رود ارس جای گرفتند. در همین سال ملک‌شاه سلجوقی عده‌ای از ترکان را در تحت قیادت ساوتگین در سرزمین آران اسکان داد. از آن زمان گنجه به تدریج شهری ترک‌زبان گردید.

«برقراری ترکان در آذربایجان و آناتولی از نظر سیاسی بیشتر برای دفاع از حدود اسلام در برابر مسیحیان گرجی و بیزانس بوده است.»^۱

«علاقه ملک‌شاه به مرزهای شمال غربی ایران مضاعف بود. نخست به دست آوردن آران و بدین ترتیب محافظت از آذربایجان و دوم، در دست داشتن جاده‌ای که از ارس گذشته به درون ارمنستان می‌رفت، برای درایستادن در برابر حملات گرجیان. در طی پادشاهی ملک‌شاه آذربایجان اهمیت خود را هم به عنوان ناحیه تمرکز ترکمنان و هم به مثابه پایگاهی که امرای ترکمنان از آنجا حرکت کرده در داخل آناتولی می‌جنگیدند و برای نیروهای خود ذخایر می‌آوردند، حفظ کرد. سلطان عاقبت با قرار دادن سراسر آران- آذربایجان تحت حکومت پسر عمش قطب الدین اسماعیل بن یاقوتی که به وی لقب ملک داده شده، این اهمیت را به رسمیت شناخت.

«وقتی که ملک‌شاه بر تخت شاهی نشست، اندیشید که لازم است استقلال تا اندازه‌ای اسمی فضل (فضلون) سوم، پسر فضل دوم، امیر شدادی گنجه و دوین را که در سال ۶۶۶ هـ. ق. / ۱۰۳۷ میلادی بر جای پدر نشسته بود، تقویت بخشد. از این رو، سلطان نیرویی را به آران گسیل کرد، گنجه تسخیر گردید و فضل برکنار شد، اما در عوض حکومت استرآباد در گرگان را به وی دادند. ساوتگین که به واسطه لشکرکشی‌هایش به این ناحیه در ایام پادشاهی آلپارسلان با آن آشنایی داشت، به حکومت گنجه منصوب شد. اما فعالیت تجاوزکارانه پادشاه گرجستان، بقراط چهارم، پسر گیورگی دوم (۸۹-۱۰۷۲ م) موجب گردید که قارص بار دیگر موقتاً بر دست مسیحیان تسخیر شود. سلطان در سال ۴۷۱ هـ. ق. / ۱۰۷۸-۹ میلادی آهنگ گرجستان کرد و اندکی بعد عملیات جنگی در آن ناحیه را به احمد، امیر ترکمنان سپرد که در سال ۴۷۳ هـ. ق. / ۱۰۸۰ میلادی قارص را دوباره پس گرفت و پس از مراجعت به پایگاهش در آران، دو تن از بگ‌های ترکمن به نام‌های یعقوب و عیسی بوری را به گرجستان اعزام کرد. آن دو تا لیزستان و دره چوروک بر کران دریای سیاه رخنه کردند و نیز طرابوزان را مورد تهدید قرار دادند. به گفته آنا کومنا، این شهر در واقع تسخیر شد، اما سردار بیزانسی، اندکی بعد آن را از ترکمنان پس گرفت.

«شورش فضل سوم شدادی که بر سر حکومت خویش اعاده شده بود، احتمالاً پس از مرگ

ساوتگین در سال ۴۷۸ هـ. ق. / ۱۰۸۵ میلادی، حضور ملک‌شاه را در قفقاز، در سال ۴۷۸ / ۱۰۸۶ م ضروری ساخته بود. سلطان پس از گرفتن قول اطاعت و خراج از شروانشاه فیروز بن سلار، بر کران دریای سیاه رسید و در آنجا غلام- سپهسالار بوزان مأمور گرفتن گنجه گردید. فضل را سرانجام از تخت برداشتند و دودمان شدادی در گنجه فرو مرد، اما دودمان جنبی شدادیان در آنی به قیادت امیر ابوالفضل منوچهر، یکی از دست نشانندگان وفادار ملک‌شاه در سده ششم هجری / دوازدهم میلادی به حیات خود ادامه داد. شروانشاه ظاهراً پاره‌ای نفوذ بر اران اعمال می‌کرد، اما بیشتر حوزه رودخانه ارس بی‌تردید به اقطاع نظامی تقسیم شده بود و در نمونه موجود تصرف آذربایجان بر دست ترکمنان مستغرق گردیده بود. این ناحیه روی هم رفته زیر سلطه قطب‌الدین اسماعیل بود.^۱

ملک‌شاه چهار پسر داشت: برکیارق، محمد، محمود و سنجر. ملک‌شاه در سال ۴۸۵ هـ. ق. درگذشت و نایره جنگ میان طرفداران سلطان محمود و برکیارق زیانه کشید. در این اثناء محمود فوت کرد و برکیارق رسماً جانشین پدر گردید و سنجر را حکومت خراسان داد. چندی نگذشت که میان برکیارق و برادرش محمد که در این هنگام حکومت گنجه را داشت، نزاع درگرفت. بعد از چند بار زد و خورد به سال ۴۹۶ هـ. ق. کار به صلح انجامید و ممالک سلجوقی بین دو برادر تقسیم شد. یعنی آذربایجان، مغان و ارمنستان در قلمرو سلطان محمد که مرکز حکومتش گنجه بود، درآمد و باقی مناطق را برکیارق در اختیار گرفت.

«برکیارق گنجه را به اقطاع محمد، برادر بطنی سنجر داد و قتلگین را به اتابکی وی گماشت، اما چندان نگذشت که محمد خود را از زیر نفوذ اتابک بیرون آورد، وی را کشت و سراسر اران را متصرف گردید. ... دوازده سالی که در پی مرگ ملک‌شاه آمد، سال‌های اغتشاش و جنگ خانگی بود که تنها با مرگ برکیارق در سال ۴۹۸ هـ. ق. / آغاز ۱۱۰۵ میلادی پایان گرفت. به رغم این آشفتگی‌ها، مرزهای خارجی امپراتوری از برکت مساعی ملک‌شاه و وزیرش که سیاست آنها نگهداری مرزهای شمال غربی از طریق تمرکز ترکمنان در آذربایجان و اران و مراقبت و پاییدن دقیق قراخانیان در سرحدات شمال شرق بود، آرام و استوار باقی ماند.»^۲

بعد از مرگ برکیارق، سلطنت به پسرش ملک‌شاه ثانی می‌رسید که طفلی ۵ ساله بود، لیکن محمد وی و یا هر مخالف دیگر را از سر راه خود برداشت و یگانه فرمانروای تمام ایران گردید. «چون محمد در سال ۵۱۱ هـ. ق. درگذشت، پسر وی محمود دوم که داعیه سلطنت سلاجقه را بر

۱ - تاریخ ایران، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۵، ص ۹۷، ۹۸، ۱۰۵، ۱۱۰

۲ - همان

سرداشت، به جنگ عمّ خود سنجر شتافت که او نیز خویشتن را وارث تخت و تاج برادر می‌دانست، ولی شکست خورد و از در اعتذار درآمد. سنجر او را بخشید و نیابت سلطنت عراق را به او واگذار کرد. این بار آذربایجان و پیرامون‌های آن به حیطة تصرف محمود درآمد و نیز بدین ترتیب سلسله سلاجقه آذربایجان (و عراق و کردستان) پدید گشت که از سال ۵۱۱ تا ۵۹۰ ه.ق. باقی ماند.^۱

«محمود که گرفتار مشکلات داخلی بود، تنها به نوبت می‌توانست توجهی به مرزهای خارجی امپراتوری خود داشته باشد. در طی پادشاهی وی منطقه عمده خطر در شمال غرب، یعنی ارزن و قفقاز قرار داشت که در آنجا گرجیان تحت رهبری داود چهارم معروف به «احیاگر» (۱۱۲۵-۱۰۸۹ م) بسیار فعال شده بودند...

«منابع می‌گویند که محمود پادشاهی دادگر و رحیم بوده و تسلط وی را بر ادب عرب می‌ستایند و می‌گویند که وی در ادبیات به مقامی رسید که در میان سلجوقیان استثنایی بود. برعکس، انوشیروان بن خالد از رفتار وی با دستگاه دیوانی به بدی یاد می‌کند. وی ده مورد از عیوب بزرگ پادشاهی وی را برمی‌شمرد که از آن جمله بود: دوری و بیزاری از سنجر و دبیس، پراکندن غلامان درگاهی، رواج یافتن فساد اخلاقی در دربار، و اسراف و تبذیر خزانه‌ای که پدرش اندوخته بود.»^۲

سلجوقیان حکومت روادیان و شدادیان را منقرض کردند، ولی شروانشاهان با پرداخت ۷۰ هزار دینار و تعهد سالانه چهل هزار دینار خراج در تبعیت سلجوقیان برجای ماندند.

«دولت سلجوقی در قرن ۱۲ میلادی (اواخر سده ششم هجری) تضعیف شد و شرایط مناسبی در جهت نیرومندی دولت شروانشاهان به وجود آمد. مبارزه علیه سلجوقیان در زمان فرمانروایی شروانشاه منوچهر دوم نیرو گرفت. دولت شروانشاهان استقلال یافت و نیروی دریایی مجهزی به وجود آورد.

«در همین سده، شروان با پادشاهی گرجی رابطه برقرار کرد. پس از هجوم سلجوقیان بر شروان، سپاهیان گرجی به یاری شروانشاه شتافتند. منوچهر دوم دختر پادشاه گرجستان را به زنی گرفت و بدین ترتیب اتفاق و همبستگی آنان محکم‌تر شد.»^۳

۱ - دکتر فقیه، آتورپاتگان، ص ۱۵۲

۲ - تاریخ ایران، پژوهش کمبریج، ص ۱۲۴

۳ - ن. قولیف، از پیدایی انسان تا رسایی فتودالیسم در آذربایجان، اقتباس و ترجمه ح. صدیق، ص ۵۶ و ۵۷

İranlı eşbaşkanı olan (Osmanlı tarafından Cemiyet'in başkanı, merhum Yusuf Ziya Beğ idi), halkın ve devletin güvendiği ve Osmanlı ordusu başkumandanı Ali İhsan Paşa'nın da saygı gösterdiği şahıs olarak bilinen ve bu hâdiseleri yakından müşahide eden babam, merhum Mirze Ali Heyet (Müctehid)'in o kanlı olaylar ve Osmanlıların sonraki tepkileri hakkında bizzat şahsıma anlattıkları da yukarıda yazdıklarımın mutabıktır.

Makalemin sonunda bu facianın bir parçasını açıklayan târihî bir mektubu o dönemin hadiseleriyle ilgili bir belge olarak nakletmek istiyorum. Bu mektup o dönem Âzeri Müslümanların yardımına gelen Osmanlı ordu kumandanı (Ferik) tarafından Emir Erşed'e yazılmıştır. Emir Erşed hükûmet taraftarı olan ve Ermeni-Asûri mezâlîmi karşısında ağabeyi Serdar Aşayir Hacıalilü ile birlikte Osmanlılarla işbirliği yapan büyük bir aşiretin hânı (reisi) idi. Bu mektup birkaç diğer mektupla beraber benim eniştem olan Dr. Cihanşah Hacıalilü'nün babası Serdar Aşayir'in arşivinde saklanılmıştır. Mektupta adı geçen Topçu Mahmud Han Türkiye'de Harp Mektebi'ni bitirmiş ve İran ordusuna geçtikten sonra general rütbesi almış şehit General Mahmud Emin'dir.

İşte mektubun metni:

Emir Erşed Han hazretleri huzûr-i âlîlerine:

Mektûb-i şeriflerini aldım. Samimî ve berâderâne teşekkürler ederim. Bu havâlide elbette mesmû'-i âlîleri olmuştur ki Ermeniler nâmerdâne bir sûrette ellisekiz Müslüman kendini [köyünü] târ-ü-mâr etmişler. Bu hareket-i mel'ûnânenin önüne geçmek ve İslâmın kanını almak üzere hareket ettim. Zât-ı âlîlerinin ötedenberi mâ'lûmum olan samîmiyet ve şecâ'at-ı dindârânelerinde zerre kadar şübhem yoktur. Bu taraflarda İran tayında İslam arasında katâlm ve cenk ü cidâlin devâmı, takdir buyurursunuz ki, dine ve millet düşmanlarımızın ne derece yüzünü güldürmekte ve Kur'ân-ı Mubîn âşıklarını ne derece rencide etmektedir.

İran ve İrânî kardeşlerimle münasebetim dâimâ mevcut olmakla berâber İran'ın vaz'iyet-i dâhilesini hakkıyla bilmiyorum. Gerek umûmî ve gerek husûsî işlerde tenvîr buyurulursa son derece müteşekkîr kalır ve hakka mesrûf her türlü hademâtda noksan etmemeğe gayret edeceğimi va'd ederim.

Umûr-ı âmme ve husûsât-ı sâ'ireyi şifâhen mâ'lûmât-dâr etmek üzere ma'iyet-i âlîleri topçu kumandanı Mahmûd Han'ı tâ'lîmât-ı lâzıma ile Ermenilere i'lân etmeksizin (meselâ av bahânesiyle) Mincivan'a gönderirseniz yarınki Çarşamba günü akşama kadar beni orada bulabilir. Arzu buyurulursa zât-ı selâmîleri de teşrif buyurabilirler. Herhâlde yarın gündüz ve gecesi Mincivan'da bulacağımı arz ile samimî selâmlarımın kabûlünü ricâ ederim efendim. 16 Şubat 1336 yevm-i Salı. İmzâ: Ferik.

Ocak 1918 yılında İngiltere'nin ikinci kolordu kumandanı Gresi, Urmiye'deki Fransız Hastânesi'nin müdürü Kujol, Amerikan Konsolosu'nun muavini ve misyonerlerin şefi Makdavel, Rusya'nın Urmiye'deki Konsolos muavini V.P.Nikitin ve Asûrîlerin başpapazı Marşimon bir süre müzâkerelerden sonra, silahlanmış Ermeni-Asûrî kuvvetlerinin Çar ordusunun bölgede kalmış kuvvetlerinin desteği ve Amerikanların maddî yardımıyla Türklere karşı savaşı devam ettirmesine ve Âzerbaycan'da (İran'da) müstakil Hıristiyan bir devlet kurmasına karar verdiler. İngilizlerin tavsiyesiyle Kürtlerin de bu hedef doğrultusunda kullanılması önerildi. Bu maksat için Marşimon 3 Mart 1918'de 140 süvari asker ve birkaç Rus subayıyla beraber Simitko'yla görüşmeye giderek ona şöyle diyor: "Biz kendi güçlerimizi silahlandırıp hazırladık. Bizim süvari gücümüz azdır, sizin süvarileriniz bizimle beraber olursa gider Tebriz'i bile alırız." Bu teklif Simitko'nun islami haysiyetine dokunur ve daha önceden hazırlanmış bir plân üzere Marşimon ve arkadaşları Simitko'nun süvarileri tarafından öldürülür.

Marşimon'un ölüm haberi Selmas'a ulaşınca, Asûrîler ve Ermeni Daşnakları iki günde onbine yakın silahsız Müslümanı katliam ederler. Asûrî Kilsesi katliam fetvası verir ve Kesrevî'nin söylediğine göre, 10,000 kişi öldürülür. Ahmet Kaviyanpur'un yazdığına göre, Hoy ve çevresindeki Hıristiyan-Müslüman savaşında takriben 130 bin kişi öldürülmüştür. Bu zaman Rus silahlı kuvvetleri Müslümanları silahsızlandırmak için emir çıkarmıştır. Bu emirde böyle yazılmıştı: "İran devleti Âzerbaycan'da tarafsızlığını koruyamadığı için müttefiklerin kararıyla yabancı (Osmanlı) orduları önlemek ve Âzerbaycan'a girmelerini engellemek maksadıyla Millî Hıristiyan Ordusu kuruluyor... Müslümanlar aşağıdaki şartlara riayet etmelidirler:

- 1- Stepanyans'ın başkanlığında 16 kişilik bir Meclis kuruluyor.
- 2- Şehirde olağanüstü hal ilan edildiğinden, polis idâresinin başkanı bu Meclis tarafından tayin edilmelidir.
- 3- Müslümanlar 48 saat zarfında silahsızlanmalı ve silahlarını teslim etmelidirler.
- 4- İran Kazak birimleri Rus subaylarının komutasına tabi olmalıdır.

Bu zaman Ermeni General Andranik 3 bin kişilik ordusuyla Aras nehrini geçerek Hoy'u muhasereye alıp, Hoyluları kılıçtan geçirdikten sonra Urmiye'ye doğru yol alıp Hıristiyan kuvvetlerle birleşmek ve Hıristiyan Devletinin kurulacağı yerde, Osmanlı ordusunun muhtemel hücumunun karşısını almak için harekete geçer. Andranik kendi plânlarını gerçekleştirmek ve "Büyük Ermenistan" devletini kurmak konusunda Rus ve İngiliz kumandanlarının da onayını almıştı.

Bu esnada Osmanlı Türk Ordusu Âzerbaycan'a gelerek Hoy ve Selmas'ta Andranik ve diğer Hıristiyan güçlerle savaşa girip onları yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Andranik kendi ordusuyla kaçmak mecburiyetinde kalır. Böylece Âzerbaycan'da müstakil Hıristiyan devletinin kurulması hayâli 130 bin insanın hayâtı pahasına bitmiş olur.

Şunu da belirteyim ki o dönemde İranlılarla Osmanlılar arasında dostluk ilişkilerini güçlendirmek amacıyla Tebriz'de kurulan "İttihâd-ı İslâm Cemiyeti"nin

himayesiyle ayrı bir güç oluşturmak veya daha doğrusu İran'a karşı Hıristiyan bir devlet kurmak çabasındaydılar. Ancak Asûrîler ve Ermeniler olarak sayıları az olduğundan, Kürtleri de kendileriyle beraber yapmak istediler ve bu hususta en uygun adam olarak Simitko'yu (Kürtlerin reisi) seçtiler.

Bu karar üzerine Asûrîlerin reisi ve Başpapazı Marşimon silahlı 140 kişiyle İsmail Ağa Simitko'yu görmeye gitmiştir. Simitko'nun itirafına göre Marşimon kendisine şöyle demiş: “Kürdistan adlanan bu topraklar hepimizin vatanı olmuştur. Fakat mezhep ayrılıkları bizi dağıtmış ve bu duruma düşürmüştür. Şimdi ise birleşmeli, bu ülkeyi ele geçirmeli ve birlikte yaşamalıyız... Biz ordu seferber ettik, ancak süvari gücümüz yoktur. Eğer siz de bizimle beraber olursanız, Tebriz'e kadar hücum edip orayı da alırız.” Bu teklif Simitko'ya bir Müslüman olarak ağır geliyor ve Marşimon'u adamlarıyla birlikte öldürtüyor! Marşimon'un ölüm haberi Urmiye'de yayılınca, Hıristiyanlar dini liderlerinin emriyle iki gün katliam yapıp, 10 bin Müslüman ve Müsevîyi öldürtüyorlar.”

725. sayfada şöyle deniliyor: “Marşimon'la birlikte Osmanlı topraklarından gelen Cilovlar yaklaşık 12 bin aileden ibâretti. Bunlara zâten Urmiye, Selmas, Sulduz ve çevresinde bulunan 20 bine yakın Ermeni ve Asûrî ailesi de eklendi. İrevan, Van ve Nahçıvan'dan kaçıp gelen 5-6 bin Ermeni de onlarla birleşti. Bunlardan 20 bin kişi tecrübeli askerdî, Rus ordusunun 800 subayı da Rusya'ya dönmeyip, 72 Fransız subayıyla birlikte askerleri komuta ediyorlardı. Savaş teçhizatları 25 top ve 100 mitralyözden ibâretti. Rus konsolosu Nikitin, Amreikan konsolosu Şet ve Fransız Hastânesi'nin başhekimi Kujol, planlama ve yönlendirme görevini yürütüyorlardı. Asûrîlerde Marşimon'un katlinden sonra Ağa Petros askerî işlerden sorumluydu, Melik Hûşâbe de önemli mevkide olan Asûrîlerdendi.”

Sonra 755. sayfada şöyle diyor: “Böylelikle savaş devam ediyordu ki birdenbire Osmanlı ordusu Selmas tarafından gelmeye başladı. Osmanlı askerler gelir-gelmez toprakları dağın başında yerleştirip hiç beklemeden ateş açmaya başladılar. Hoy halkı Osmanlı askerlerinin gelişinden çok sevindi ve savaşmaya cesaretleri arttı. Diğer taraftan Ermeniler kendilerini iki ateş arasında gördükleri için galebeye olan ümitlerini yitirip, yalnız savaşarak kendilerini döğüş alanından uzaklaştırmaya çalıştılar. Osmanlıların şiddetli hücumlarıyla onların çoğu öldürüldü.

“Osmanlılar 2-3 günde Hoy ve çevresinde bulunan bütün Ermeni erkeklerini öldürdüler ve sonra Urmiye'ye geri döndüler.”

Kesrevî kitabınının 763. sayfasında şöyle yazıyor: “Böylece Selmas ve Urmiye fitneleri Osmalılar tarafından bastırıldı ve Dr. Şet ve yandaşlarının türettikleri fitne ateşi 130 binden fazla Müslüman ve birçok Hıristiyanın ölümü ile sona ermiş oldu. Çevredeki bütün binalar harâp oldu. Hıristiyanlar dahi evlerinden-yurtlarından derbeder oldular. Bir toplumun yabancıların elinde oyuncak olmasının sonucu işte budur!”

Ahmet Kaviyanpur'un “*Urmiye Tarihi*” adlı kitabında ve Prof. Hasan Alibeyli'nin “*İpek Yolu*” dergisinde yayınladığı makalesinde de olaylar takriben Kesrevî'nin yazdığı gibi nakledilmiştir, ancak daha kısa ve aydın olarak. Bu iki kaynağa göre hadiseler böyle cereyan etmiş:

BATI ÂZERBAYCAN'DA HIRİSTYAN BİR DEVLETİN KURULMASI PLANLARI VE AVRUPALILARLA OSMANLILARIN ROLÜ (1918)

Dr. Cevat Hey'et

Bu bildiriği hazırlarken târihî belgelerin yanısıra, o dönemde bu hâdiselerle yakından ilişkisi olan ve etkili bir rol ifâ eden, “İttihâd-ı İslâm Cemiyeti”nin İranlı eşbaşkanı olan babam, merhum Mirze Ali Heyet'in şahsıma anlattıklarını, ayrıca savaş esnâsında Osmanlı ordusu kumandanının (Ferik) bir mektubunu da nakledeceğim.

İran'ın meşhur tarihçisi Ahmet Kesrevî “Âzerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi” adlı kitabının 710. sayfasından 764. sayfasına kadarki bölümünde bu konuyu aşağıdaki başlıklarla ele almıştır: “Urmiye şehrinin problemleri”, “Simitko'nun Marşimon'u öldürmesi”, “Asûrilerle savaş ve Selmas'ın canyakıcı olayı”, “Osmanlıların Âzerbaycan'a gelmesi hakkında”, “Selmas ve Urmiye olayının uzantısı”, “Hoy, Selmas, Urmiye ve

çevre köylerde yaşayan Müslümanların Asûriler, Ermeniler ve General Andranik'in üç bin kişilik ordusu tarafından katliam edilmesi”. Ayrıca Rusların ve İngilizlerin tahrikleri, Amerikan misyonerlerinin Ermeni ve Asûrî büyükleriyle müzâkereleri ve Batı Âzerbaycan'ı Müslümanlardan temizleyerek, Hıristiyan bir devletin kurulması yolunda onlara gösterdikleri yardımlar teferrüatıyla izah edilmiştir. Meselâ, 723. sayfada Urmiye'nin Hıristiyanlar tarafından işgal edilmesini anlattıktan sonra şöyle diyor: “Petros jandarmanın kumandanı ve İbrahim Han (kaçak Kafkasya Ermenisi) polis idâresinin başkanı oldu. Bir taraftan 16 kişiden oluşan İdâre Heyeti (şehri idâre eden 16 kişilik Hıristiyan meclisi) tüfek ve diğer silahları halktan alıyor, diğer taraftan da Mr. Şet'in (misyonerlerin şefi ve Amerikan Konsolosu'nun yardımcısı) emriyle, öldürülmüş insanlar evlerden ve sokaklardan toplanıp gömülüyordu. Bu sırada ekme ktlığı, açlık ve kışın soğuğu durumu daha da kötüleştiriyordu. Ruslar tarafından yakılan pazar onarılmadan yerli Müslümanların mezbahasına çevrilmişti, Hıristiyanlar o çevrede gördükleri Müslümanları öldürüyorlardı...”

Sonra şöyle devam ediyor: “Silahları toplamak bahânesiyle evlere giriyor, bütün değerli eşyaları, gıda maddelerini alıyor ve evdeki insanları öldürüyorlardı, kimsenin can ve mal güvenliği yoktu. Müslümanlara karşı bu biçim davranışlar Osmanlı ordusu gelinceye kadar devam etti.”

Kesrevi, kitabının 725. sayfasında “Simitko'nun Marşimon'u öldürmesi” bölümünde şöyle yazıyor: “Urmiye'de ayaklanan Hıristiyanlar yabancı devletlerin

وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هئیاتی و اوخوجولارینا مؤراجیعت

حؤرمتملی یازیچیلار و اوخوجولاریمیزدان اوژ مقاله لرینی حاضیرلادیغی زامان

آشاغیداکی قئیدلره دیقت یتیرمه لرینی خواهیش ائدیریک:

- ۱ - مقاله لر ایستاندارد A4 کاغیذی نین بیر اؤزونده اوخوناقلی شکیلده یازیلمالیدیر.
 - ۲ - باشلیقدان سونرا، مقاله نین خوْلاصه سی و آچار سؤزلر (مقاله نین مضمونونو تمثیل ائدن اساس کلمه لر) درج ائدیلمه لیدیر.
 - ۳ - بۆتون یازیلار اورتوقرافیک قۇراللار اساسیندا تنظیم ائدیلمه لیدیر.
 - ۴ - تۆرک دیلینده یازیلان مقاله لر آذربایجان ادبی شیوه سینده اؤلمالیدیر. وارلیق درگیسی باشقا تۆرک دیللی خالقلارین ادبی نایلیت لریندن و اونلارین سۆز خزینه سیندن مؤعین درجه ده و آذربایجان شیوه سینی پوزماماق و خالقین دیلیندن قوپماماق شرطی ایله فایدالانماغی ضروری حساب ائدیر، آنجاق آذربایجان دیلی نین اؤزونه مخصوص شیوه لرینی و گۆزلیکلرینی قۇروماغی اؤز باشلیجا وظیفه سی حساب ائدیر. باشقا تۆرک دیل لرینی و شیوه لرینی و اونلارین فؤلکلورونو آراشدیرماغا حصر اولموش مقاله لر طبیعتاً بۇ قایدادان ایستیثنا ائدیلیلر. درگیمیزه چاتان بۆتون مقاله لرین مؤلیغلرینه تشکورو موزو بیلدیرمکله برابر، لازم گلینجه اونلاردا ایشلنن بعضی کلمه لر یا عیبارتلری آذربایجانلیلاشدیرماق حاقینی اؤزوموزه ساخلاییریک.
 - ۵ - یازیچی نین آدی، آدرسی و تلفون نۆمره سی و مۆمکونسه عکسی مقاله نی مؤشایعت ائلمه لیدیر.
 - ۶ - ایمكان اولدوغو حالدا مقاله Word بیلگی سایار برنامه سی ایله حاضیرلانمالی و بیر دیسکت اؤز رینده وارلیغین دفترینه چاتدیریلمالیدیر.
- وارلیق درگیسی لازیم گلینجه مقاله لر قیسالتما و ایصلاح ائتمه حاقینا مالیکدیر. دیرلی امکداشلیغینیزا گۆره تشکورو موزو بیلدیریریک.

وارلیق درگیسی

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اولماق ايستەين عزيز وطنداشلاردان ايلليک آبۇنە پۇلونو (۲۵۰۰ تۆمن) آشاغيدا قتيذ ائذيلن
حسابا ياتيريب، بانك قبضيني بۇ فۇرم ايله ياناشى وارليغين دفترينه گۇندرمه لرى خواهيش اولونور:
حساب نۆمره سى ۲۱۶۳ (دکتر جواد هيئت)، بانك ملي، شعبه داربوش، تهران، خيابان بهار
آبۇنە نين آدى و سۆى آدى
آدرس
پۇست كۇدو تلفون نۆمره سى

وارليق درگيسى

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و يا
خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶
خۇرمتملى آبۇنە لريميزدن قاباقدان قالان بۇرچلاريني اۇده مه لرى خواهيش اولونور.

وارليق - مجله فرهنگى، ادبى، هنرى به زبان تركى و فارسى

شماره امتياز: ۸۵۳۸

صاحب امتياز و مدير مسئول: دکتر جواد هيئت

دبير: ابراهيم رفر

چاپ: كيميا

آدرس: تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و يا

تهران، خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، كد پستى ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafrat

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or
151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366